

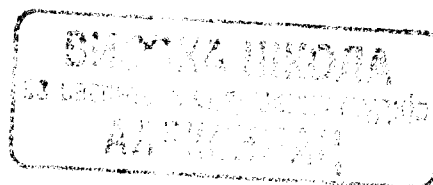
Мр Душица Потих

81'27(075.8)
81'38(075.8)

КУЛТУРА ГОВОРА

27574

Пирот, 2007



Издавач:

Висока школа струковних студија за образовање васпитача Пирот

За издавача:

мр Петар Ђорђевић

Рецензент:

др Добривоје Станојевић, ванредни професор за предмете Реторика и Стилистика
на Факултету политичких наука у Београду

Лектор и коректор:

аутор

Технички уредник:

Горан Спасић

Штампа:

Графички студио „Цицero“ Пирот

Тираж: 300 примерака

ISBN: 978-86-83729-09-8

САДРЖАЈ

КУЛТУРА ГОВОРА	7
Појам културе говора	7
Култура говора и језичке норме	10
Култура говора у образовном раду	11
Аспекти културе говора	12
Одлике култивисаног говора	15
Нивои културе говора.....	19
ЈЕЗИК И ГОВОР	23
Језик и говор	23
Говорни и писани језик	25
Језик	28
Језички знак	31
Језичко значење.....	33
Функције језика.....	35
Говор	37
Настанак и усвајање говора	38
Говор и мишљење, говор и ментални развитак.....	40
Језички нивои	42
Основни елементи структуре говора.....	46
Комуникацијски нивои говора	47
Говорне константе	51
КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК И НАРОДНИ ГОВОРИ.....	54
Настанак и еволуција српског књижевног језика	54
Књижевни језик и народни говори.....	55
Варијантност књижевног језика; дијалекти и говори српског језика	56
КОМУНИКАЦИЈА.....	58
Комуникација – појам.....	58
Елементи ланца и процеса комуникације, процес говорне комуникације	59
Контекст.....	60
Информација	61
Невербална комуникација.....	63
ПСИХОФИЗИОЛОГИЈА СПОРАЗУМЕВАЊА.....	68
Дисање	68
Говорни ограни	71
Слушање	72
Психофизички (психофизиолошки) аспект споразумевања	74
ПАТОЛОГИЈА ГОВОРА	78
Појам патологије говора.....	78
Типови говорних дефеката.....	79
Узроци оштећења говора.....	81

Превентива и лечење	82
АКУСТИКА ГОВОРА.....	85
Акустичке особине и физиолошки елементи гласа	85
Основне фонетске особине српских гласова	87
Гласови тешки за изговор	89
ПРОЗОДИЈА.....	91
Прозодија, акценат	91
Акценатски систем српског језика, врсте акцената.....	92
Дистрибуција акцената у књижевном језику	94
Неакцентоване дужине	94
Преношење акцената	95
Фонолошка функција акцената и дужине.....	95
Акценат страних речи у српском језику	96
Акценат сложеница.....	97
Акценатски књижевни дублети	97
Акценат негације или контраста.....	98
ДИКЦИЈА.....	100
Дикција	100
Мелодија говора.....	101
Темпо говора	103
Ритам говора.....	104
Паузе у говору	105
Врсте пауза	107
Интонација.....	110
Логички акценат.....	112
СТИХ И ПРОЗА	114
Проза	114
Ритам прозе.....	115
Стих – појам, цезура, строфа	118
Системи версификације	122
Рима	126
Слободни стих	130
СТИЛИСТИКА	133
Стилистика	133
Основни стилски квалитети говора.....	135
Принципи класификације стила	137
Стилови према критеријуму тоналности	138
Структурни критеријум.....	138
Функционални стилови	140
Разговорни стил.....	140
Научни стил	142
Административни стил.....	144

Публицистички стил.....	145
Књижевноуметнички стил	147
Критеријум степена блискости саговорника /разговорни стилови	149
Лингвостилистика.....	154
Фоностилистика	154
Морфостилистика	156
Семантостилистика	158
Семантички односи међу лексемама.....	160
Типови лексике	162
Синтаксостилистика	168
Стилогеност односа међу реченицама и значење реченица	170
СТИЛСКЕ ФИГУРЕ	179
Стилске фигуре	179
Звучне фигуре и синестезија.....	182
Фигуре понављања.....	185
Фигуре речи.....	186
Фигуре мисли	195
Фигуре конструкције	201
ГОВОРНИ ЖАНРОВИ	207
Говорни жанрови	207
Дијалог	208
Монолог	209
Врсте дијалога	210
Врсте монолога.....	214
Приповедање и врсте наратије	214
Опис	217
Излагање	218
РЕТОРИКА И БЕСЕДНИШТВО.....	222
Реторика и беседништво – појам, развој, подела	222
Беседа – појам, особине, склоп.....	226
Врсте беседништва	227
Особености јавног говора; однос говорника и аудиторијума.....	234
Говорник	235
ДОДАТАК.....	239
Организација монолога	239
Научна апаратура	239
Акцентовани текстови	241
Литература.....	243

КУЛТУРА ГОВОРА

ПОЈАМ КУЛТУРЕ ГОВОРА

Култура говора је научна дисциплина која се бави најадекватнијом применом и најефикаснијим функционисањем језичких средстава у зависности од околности у којима се говор примењује. У ширем, прагматичијем смислу, под културу говора подводи се добро познавање матерњег језика, истанчано осећање за језик, а затим и способност човека који пише или говори, дакле писца или говорника, да се приликом говора на најбољи начин ефикасно служи језиком и језичким изражајним средствима.

Сама језичка култура, другим речима познавање језика, није аутоматски и говорна култура, култура изражавања, способност да се у комуникацији ефикасно употребе језичка средства. Зато култура говора не подразумева само добар одабир и ваљану употребу правилних језичких средстава, већ и способност да се она вешто и прикладно употребе тако да се постигне што бољи ефекат. Култура говора у најужем смислу може се изједначити с кодификованом нормом, дакле с правилном применом граматике и практичном стилистиком. Насупрот том, најелементарнијем степену владања језиком, култура говора обухвата и виши ниво владања њиме, било у усменом или писаном виду. Највиши стандард био би мисаоно и језички вешт и креативан говор. Култивисани говор стога не захтева само језичку способност и компетенцију. За њу је нужна мисаона компонента, која ће истаћи садржајност, али и композицију говора. Дobar говор, на крају крајева, увек тражи и изразиту личност, општу културу и широко образовање, као и наглашен индивидуални печат говорника.

Говор је појам који се може, с три различита аспекта, дефинисати на три различита начина. Ти аспекти су лингвистички, дијалектолошки и реторички.

1. У најширем, лингвистичком смислу, а) говор је фонолошко-акустичка манифестација човекове способности да се служи језиком. Може се објаснити као комуникација међу члановима једне језичке заједнице и остварује се артикулисаним вербалним сигнаlima произведеним активношћу говорних органа. б) У савременој структурној или системској концепцији језика, говор и језик стоје у односу кода и поруке, или система и процеса. Говор је активирање језичког система да би се произвео неки на њему заснован и њиме могући исказ. Такву је дистинкцију између језика као система и говора као његове конкретне реализације успоставио утемељивач модерне лингвистике, француски лингвиста структуралистичке оријентације Фердинад де Сосир. Први појам обухвата општи скуп феномена и законитости, корпус језика у целини, док би други био једна конкретна реализација какву тај општи скуп омогућује.

2. У дијалектолошком смислу, а) говор је локални или друштвени варијетет неког наречја, честа подврста дијалеката. На пример – сарајевски, источносрбијански. б) Кад је реч о односу језичке норме и значења израза говор, може се у обзир узети и могућност употребе тог термина у значењу присуства субстандардне лексике – нпр. шатровачки говор.

3. У реторичком смислу, говор је језички исказ јавног и пригодног карактера, предвиђен за усмено казивање, премда може бити и написан па прочитан. У том се значењу говор подводи под термин беседа. Као особито цењен вид говорне вештине, а донекле и као засебна књижевна врста, говор је композиционо кодификован у време почетака грчке реторике, уз модификације које су унели Аристотел, Цицерон, Квинтилијан и други реторичари и теоретичари.

Култура говора је млада научна дисциплина и њен развој почиње с двадесетим годинама прошлога века. Први значајан допринос њеном развоју дао је руски научник Григориј Осипович Винокур, који је од 1923. до 1940. године објавио низ прилога посвећених проблемима културе говора. За заснивање теорије културе говора од пресудне је важности рад такозваног Прашког лингвистичког кружока. Његови су представници поставили теоријске принципе којих би се ваљало држати приликом одређивања норме. Они су утврдили однос између народног и књижевног језика, а указали су и на функционалну и социјалну природу језика. Термин култура говора код нас је први пут употребио чувени лингвиста Александар Белић у једном предавању о сценском говору, које је одржао глумцима непосредно после Другог светског рата.

Као научна дисциплина, култура говора везује се за лингвистику као општу науку о језику, а затим и уже – за стилистику, као и за реторику. Стилистика је лингвистичка дисциплина која проучава стилске компоненте и стилске вредности и законитости језика. Реторика је наука о беседништву, а у култури говора она примену добија истражујући савремене говорне врсте, као и облике класичне реторике, али не у апстрактном, теоријском смислу, већ увек с аспекта конкретне примене имајући у виду утицај и ефекат које говорник жели постићи. Култура говора се, затим, умногоме додирује и с језичком нормом, дакле с граматичком правилношћу.

Уколико хоћемо о култури говора да размишљамо на релацији некад–сад, можемо приметити да заједно са свим другим садржајима и феноменима савременог живота, и елковенција показује пад нивоа и стандарда. Све се мање пажње поклања најпре правилном говору, а о његовој лепоти да и не говоримо, и то најпре с највиших и најзначајнијих инстанци, какви су јавни медији. Чувени антички оратор Демостен вежбао је држећи каменчић у устима како би превазишао проблеме које је имао с изговором. Данас на такве „ситнице” ретко ко обраћа пажњу. Услови живота, нарочито намет динамичности, с друге стране, имају своје захтеве. Неговању, у ствари занемаривању културе говора, најзад, умногоме доприноси ово наше време визуелне културе, у којој је реч све мање и мање важно средство комуникације. Говор је данас, као и многе друге традиционалне вредности, изгубио значај какав је имао раније.

Он, међутим, није само изгубио на вредности и важности, већ је и постао другачији него што је био. Неке је, дакле, особине изгубио, али је зато добио неке друге. Имајући у виду брзину којом се данас живи, разумљиво је што је античка беседа, на пример, била дуга, док је модерна кратка. У античкој беседи увод је био обавезан, а данас више није. Увод се често састојао од каквог приме-

Неки се односи, међутим, не мењају миленијумима. Јавни говор је захтевао, али још увек захтева, уљудну форму која постиже циљеве па стога примереност тона и садржаја, посебну организацију самог текста, вештину и занимљивост, и увек одговорност према јавно изговореној речи. Неки се односи, ипак, мењају. С развојем лингвистике дошло се и до неких нових сазнања, која прагматичне дисциплине, попут реторике или културе говора, радо користе. Раније су у првом плану били беседник и његова ораторска способност. Социolingвистика, као једна од такође новијих дисциплина, међутим, скренула је пажњу с говорника на саговорника, било да се под њим подразумева појединац, нека циљна група људи, шира заједница или пак једна културна средина. Стога се данас више пажње обраћа на говорну ситуацију па говор наставника у школи и новинара на радију неће бити исти. Неће бити исти чак ни говор радијског и телевизијског новинара. Комуникативни аспект говора мора имати у виду прилагођавање прилици, месту, аудиторијуму, теми и циљу говора. Говорник зато мора познавати не само друштвена правила већ и говор своје циљне публике, па и језичке навике културне средине. Он данас више цени друштвени него граматички кодекс јер културолошки контекст умногоме одређује и ораторски кодекс.

у ширем, прагматичијем смислу:

- у најужем смислу: кодификована норма

razvoj:

- говор:

- ## Кулішурә ғовора

сродне дисциплине:

а) лингвистика

б) стилистика

в) реторика

г) језичка норма (граматика)

некад-сад:

померање тежишта с говорника на саговорника

КУЛТУРА ГОВОРА И ЈЕЗИЧКА НОРМА

Научници се у погледу дефинисања појма језичке норме у доброј мери не усаглашавају. Најпознатије је гледиште по коме се она дели на две категорије, на општеусвојени говорни узус, или обичај, те на кодификацију или нормирање, које се спроводи посредством правила изложених у приручницима. Узус је основа за кодификацију, а она увек полази од појава које су се у језику уобичајиле и на основу њих успоставља правила. Кодификација се, међутим, никада у потпуности не подудара с узусом јер је језик категорија динамичког. Он је жив и непрестано се мења и развија, док норма фиксира примену на основу одређене грађе, и то ретроспективно, дакле узима у обзир један одређени сегмент протеклог времена. Однос између узуса и норме могао би се условно упоредити с односом језика и говора, онако како га је поставио Де Сосир, с тим што наука кодификује најчешће језичке појаве и оне појаве које су се уобичајиле. Тако је бар у српској науци о језику будући да наша граматика није нормативна већ дескриптивна. Она не успоставља систем правила изван језика и не захтева да се она механички примењују, већ прати стање у једном тренутку, описује појаве и на основу њега изводи правилности.

Ма колико ретроспективна и мање обухватна од обичаја, кодификована норма је ипак нужна јер омогућава да се за извесно време очува традиција и да се олашка комуникација између старијих и млађих генерација – увек морамо имати на уму да је језик у стању непрестане промене. Те се промене, свакако, у оквиру једног људског века одвијају неприметно, али ипак се одвијају па писце које су претходили савременом српском језику пратимо с извесним напором. Промене су све веће што се више удаљавамо у прошлост.

Норма није подједнако строга на свим нивоима језика и у свим видовима говора. Она је, разумљиво, најстрожа у погледу практичних аспеката говора, оних који омогућавају споразумевање. Стога је на првом месту захтевна према ортоепији (правилан изговор гласова). Одмах за ортоепијом, норма је захтевна и у погледу ортографије (правописа) и морфологије. Лексика, синтакса и стил оне су области језика према којима кодификација има еластичнији однос. Таква је разлика и разумљива. Споразумевање омогућују управо правилан изговор гласова и примена усвојених правописних правила. Ваљано споразумевање подразумева и правилну примену промене именских и глаголских речи, без које може доћи до збрке и забуне. Лексика, синтакса и стил, међутим, не могу се унифицирати. Ти нивои језика у доброј мери зависе од индивидуалности и личности говорника, али и од намене говора и прилике у којој се он примењује. Норма је, затим, видно строжа када је реч о писаном него о усменом говору. Строгост норме.

најзад, зависи од околности и говорне ситуације. По себи се разуме да приватни говор нема превеликих обавеза према норми – осим оних обавеза које човек постави самоме себи. Што је неки говор више више јаван или наменски, и одговорност говорника према изговореној речи расте.

добар говор:

- | | |
|--------------------------------|----------------------|
| а) осмишљеност и сврсисходност | б) изражајност |
| в) граматичка правилност | г) личност говорника |

стилске одлике:

- | | | |
|------------|--------------|-------------------------------|
| а) јасност | б) сажетост | д) 1. адекватна емоционалност |
| в) живост | г) складност | 2. сликовитост |
| | | 3. оригиналност |

језичка норма:

- | | |
|----------------------|----------------------|
| а) обавезујуће: | б) еластичније: |
| 1. ортоепска норма | 1. лексичке норме |
| 2. ортографска норма | 2. синтаксичке норме |
| 3. морфолошке норме | 3. стилистичке норме |

КУЛТУРА ГОВОРА У ОБРАЗОВНОМ РАДУ

Зашто бисте ви, који се спремате да радите с малом децом, имали један овакав предмет? Другим речима, каква је улога културе говора у образовно-васпитном раду? Дете је генетски предодређено да за веома кратко време, негде између друге и седме године, овлада ограниченим језичким средствима и научи да разуме и говори матерњи језик. Новија научна истраживања у домену различитих научних дисциплина настоје доказати да је мисао дијалошка. Између говора и мишљења, другим речима, успоставља се знак једнакости. Учећи да говори, дете не учи само матерњи језик, нити се само оспособљава за комуникацију у мање или више практичне сврхе, већ развија и своје мисаоне способности. Колико од органске основе и генетских фактора, говор зависи и од средине у којој појединац живи и ради, од породице, радне средине, културног миљеа, средстава јавног информисања. Уопштено је мишљење да усвајање говора почиње најпре у породици. Породична средина је, савим логично, први говорни узор на основу кога дете постепено усваја језик.

Говор у предшколским установама постаје нови модел говора за малу децу. Она на васпитаче гледају као на изузетне и важне личности, док сте ви, с друге стране, носиоци живе речи. Испитивања су показала да у артикулацији постоји до 56 % фактора заједничких за васпитаче и васпитанике (нпр. нарочито када је реч о гласовним групама ч/ћ или ц/ћ). Ти су фактори утолико интензивнији уколико је веза између васпитача и васпитаника заснована на мотивацији, идентификацији и емотивној повезаности. Кад успостављате однос с децом, морате имати на уму да ви утичете и на њихов говорни развој, па самим тим и на развој психичких функција и мишљења.

Када се говори о утицају васпитача на васпитанике, не подразумевају се само граматичка правилност и језичка норма. Свакако да васпитач који влада стан-

дардним језиком може утицати на говор деце у некој дијалекатској средини. Улога васпитача значајна је посебно у срединама које одликује одступање од стандардних акцената српског језика. Познато је да дете активно опонаша језик своје средине. Оно, наравно, тако и учи да говори. Уз боју вокала и интонацију, деца најчешће понављају акценте које чују. Ако ни васпитач у дијалекатској средини не влада књижевним акцентом, ако чак и он знатније одступа од норме у изговору гласова, деца ће се навићи на погрешан говор у оној области која се најтеже коригује – дакле у области изговора и акцента. Уколико васпитач не влада теоријским знањем и практичним књижевним говором, неће бити у стању да запази неправилан говор, нити да на свом примеру послужи као модел отклањања неправилног говора. Свакако да ће и изражајност говора и богатство речника васпитача допринети изражајности говора и богатству речника васпитаника. Васпитачи који имају развијенију културу говора моћи ће и делотворније да пренесу знања.

Задатак васпитача јесте и да уочи говорне неправилности и проблеме детета. Он мора да савлада фонетику говора с ортепијом и ортофонијом, да разликује отворене и затворене вокале, да влада књижевном акцентуацијом, да распознаје акценте практично и теоријски, да има добру дикцију, а посебо да говори јасно, течно и разговетно. Васпитач треба да познаје и дијалекатске и говорне особине средине у којој ради како би могао ефикасније наметнути књижевни модел. Тек тако оспособљен, он ће моћи да препозна недостатке и проблеме говора неког детета те да на њих укаже родитељу. Његов је задатак у таквим ситуацијама да се активно се укључи као помоћ и подршка, и детету и родитељима.

Данас се предшколске установе све више отварају за децу с посебним потребама, а она се све мање изолују у посебне групе и установе. Међу њима може бити оболеле или деце с оштећеним слушним или говорним апаратом, што пред васпитача неминовно намеће још неке задатке и одговорности. Нови закон предвиђа да се основно описмењавање премести у предшколске установе, које ће завршну годину интензивније организовати као припрему за полазак у школу, што ће поставити додатне захтеве у погледу познавања језика и владања културом говора.

ЛИНГВИСТИЧКИ, ЕСТЕТСКИ И СОЦИЈАЛНИ АСПЕКТ КУЛТУРЕ ГОВОРА

Култура говора јесте пре свега језичка појава јер су говорна средства најпре језичка. Она чине основу комуникације. Остала средства, као што су гестикулација, мимика, дикција, јесу невербална подршка, која приликом говора употпуњује вербалну комуникацију. Лингвистички аспект, дакле, јесте примарни аспект културе говора будући да она има језичку базу. Најадекватнија примена и најефикасније функционисање језичких средстава у некој говорној ситуацији остварују се, наравно, у оквиру језичког система и језичке норме која је на њему заснована. Лингвистички аспект културе говора зато подразумева језичку правилност па самим тим и упознавање језичких средстава и могућности њихове

примене. Упознавање природе и структуре језика, механизма његовог функционисања, омогућује не само језичку правилност, већ и развија осећај за језик. Солидно познавање језика и развијен осећај за језик основа су од које идемо даље, у креативан однос према говору. Кад говоримо о лингвистичком аспект културе говора, не би ваљало занемарити ни његов изговорни елемент, дакле савладавање технике говора.

Естетска функција говора појам је који је у лингвистику увео један од чланова Прашког кружока, чувени лингвиста Роман Јакобсон, премда новији истраживачи нису више толико спремни да стану иза таквих раслојавања функција језика. Било како било, још увек преовлађује мишљење да говор, поред практичних, има и естетску функцију. Она се остварује уколико је говор припремљен или замишљен с таквим циљем. Он мора бити тако организован да изазове доживљај лепог – дакле складно обликован, компонован с неким унапред замишљеним принципом и изражен пажљиво браним изразима. Онда је он мисаоно богат, убедљив и хармоничан. Жарко Ружић каже да се естетска функција живог говора, оног који се усмено реализује, највише испољава у изражајном читању, рецитовању и ораторству, најтежем и највишем облику монолошког говора.

Естетска функција говора може доћи до изражаја и у свакодневном говору, било монолошком, било дијалошком. Неки лингвисти, попут Јана Мукаржовског, пак тврде да ниједна практична делатност није сасвим лишена естетске функције, а да је њен удео у развоју језика и језичке културе незанемарљив. И у најсвакодневнијем језику, каже Мукаржовски, сваки поступак побуђује естетску функцију ако у први план истиче семантичке односе, а они прожимају и организују контекст. Свака фонетска сличност речи, свака неочекивана инверзија реда речи, у стању су да изазову естетски доживљај. Говор, значи, може имати и естетску компоненту, изазвати осећај лепог.

Естетски аспект говора огледа се у његовом значењу, складно компонованом односу делова, у емоционалном тону, у избору и комбинацији речи. Естетска функција говора, међутим, увек мора бити примерена његовој намени. Ако је лингвистички аспект говора, заснован на језичкој правилности, непомерив, естетска функција припада променљивим категоријама.

Социјални аспект говора и значај социјалне природе језика истакао је родоначелник модерне лингвистике, Фердинанд де Сосир. Он је уочио разлику између језика и говора. Језик је организовани систем који постоји у свести сваке језичке заједнице. Говор је његова конкретна примена. У њему се језик свакодневно остварује утичући и на промене у надређеном систему. Систем језика може се раслојавати. Један вид раслојавања јесте феномен територијалног, раслојавања језика, дакле, дијалекти. Тако се говори разних крајева на територији која говори истим језиком могу разликовати чак и веома много. Тим аспектом језика бави се дијалектологија. Други вид раслојавања може бити социјална диференцијација (социолект). Људи се изражавају различито у зависности од средине у којој живе, урбане или руралне, па затим у зависности од радне средине и припадности професији. Њихов се говор разликује и у односу на социјалну групу или

степен образовања. Те видове раслојавања језика данас проучавају две научне дисциплине – социолингвистика, грана науке у језику која више пажње посвећује лингвистици, као и социологија језика, дакле област социологије више усмерена на социолошке аспекте говора. Трећи вид раслојавања везује се за индивидуалну реализацију језика, за лични стил и начин говора појединаца (идиолект). Идиолект обухвата свеукупност језичких средстава којима располаже појединачни припадник једне језичке заједнице. Под њих подводимо индивидуалност стила и у језичком знању и у употреби језика.

За социјални аспект културе говора од посебног је значаја прилагођеност колико прилици, толико и саговорнику, односно саговорницима. Култура говора није само лингвистички феномен, већ је и елемент културе опхођења, културе друштвеног понашања, културе мишљења. Она стога обухвата и два прагматичка принципа, а то су кооперативност и учтивост вербалне комуникације. Принцип кооперативности подразумева четири захтева: квалитет, квантитет, релевантност и начин. Квалитет се односи на истинитост исказа: говори само истину. Квантитет подразумева функционалност: говори само онолико колико је потребно да се пренесе информација. Релевантност се тиче прецизности: говори о основној теми. Начин се везује за изговорну проблематику: говори јасно. Принцип учтивости тражи поштовање саговорника. Култура говора подразумева комуникацију па обухвата и културу слушања. Ми смо и говорници и саговорници у исто време па морамо испоштовати оба комуникативна пола уколико желимо да комуникација буде делотворна. Ништа опасније по комуникацију ако само један човек говори или ако уважава само своје мишљење. Тада се она прекида, а прекида се дијалог, као елементарна форма општења.

Друштвена и културна толеранција увек се односи и на језичку толеранцију. Ми морамо уважити разлике у говору других људи из наше непосредне околине, морамо уважити дијалекатске разлике сопственог језика и разлике у односу на неки страни језик. Сад можемо да уведемо и два термина: лингвоцентризам и етноцентризам. Први уважава само сопствену варијанту матерњег језика, а други не признаје ниједан страни језик доли свог матерњег. Салидно знање с једне стране, и отвореност за разлику с друге, правилност, учтивост и толеранција, предуслов су сваке комуникације, па и социјалног аспекта културе говора.

аспекти културе говора:

- | | | |
|-----------------|-------------|--------------|
| а) лингвистички | б) естетски | в) социјални |
|-----------------|-------------|--------------|

раслојавање језика:

- | | |
|------------------------------|------------------------------|
| а) територијално раслојавање | б) социјална диференцијација |
| в) индивидуални стил | |

прагматички принци културе говора:

- | | | |
|-----------------------------------|--------------|-----------------|
| а) принцип кооперативности: | 1. квалитет | 3. релевантност |
| | 2. квантитет | 4. начин |
| б) учтивост вербалне комуникације | | |

видови културе говора:

- | | | |
|--------------------|-------------------------|--------------------|
| а) култура говора | в) језичка толеранција: | 1. лингвоцентризам |
| б) култура слушања | | 2. етноцентризам |

ОДЛИКЕ КУЛТИВИСАНОГ ГОВОРА

Како ће човек деловати у једној средини, добрим делом зависи и од тога како говори и колико је у могућности да обави потпуну комуникацију. Због тога нам је веома важно да будемо саслушани и тачно схваћени, другим речима, да добро владамо говором. Критеријуми култивисаног говора су, каже Владимир Цветановић, многоструки и не могу се свести на низање особина. Рекли бисмо да та многострукост потиче од тога што је говор умногоме одређен контекстом – како језичким тако и ванјезичким, а околности понекад намећу и неке неочекиване захтеве. Без обзира на ситуацију, међутим, чини се да култивисани говор мора да испуни пет критеријума. Њих бисмо могли одредити као: артикулациони, акустички, нормативни, логички и прагматички критеријум. Одлике култивисаног говора могле би се, према томе, одредити као: јасност, мелодичност, правилност, осмишљеност и сврсисходност. Артикулациони и нормативни критеријум односе се најпре на исправно разумевање говора. Акустика доприноси његовој пријемчивости, док логичност излагања пре свега постиже ефикасно преношење поруке. Све те услове није могуће, па ни неопходно испунити у свакој прилици, али говорник мора имати на уму да култивисани говор увек тражи максимум. Лош говор одраз је немара и лоших навика говорника и његове средине, али може бити узрокован и психофизичким стањем.

Јасност се, као захтев за изговорном коректношћу, везује за исправан изговор гласова, разговетност и адекватну гласност говора. Ортопедска одступања, гутање гласова и слогова, замуцкивање, појаве су које не само што остављају лош утисак, већ могу и да угрозе разумљивост поруке. Узорни изговор обавеза је сваког јавног и професионалног ангажмана, поготово у образовно-васпитном раду. Не заборавимо да дете говорне навике развија управо у васпитним и образовним установама, а да је васпитач најчешће и узор ка коме се оно усвајајући језик, и окреће. Разговетност умногоме доприноси ефикасности говора такође. Неразговетан изговор изазива замор, што се мора одразити и на преношење поруке. Разговетан изговор гласова прате и други захтеви у погледу брзоплетости, великих и непотребних пауза, ритма и темпа излагања. По себи се разуме да гласност говора треба да буде адекватна. Гласност се одређује као степен озвучавања ваздушне струје и она омогућава неопходну чујност говорне поруке. Треба је разликовати од јачине, или интензитета, као и од висине гласа. Јачина гласа израз је психофизичког стања говорника, а висина гласа условљена је брзином треперења гласних жица. Саговорник, прималац поруке, мора јасно да чује сваки глас, сваку реч и реченицу. Превише тих, као и превише гласан говор може подједнако да омете пренос поруке: да изазове замор и отпор саговорника, али и да представља физичку сметњу разумевању живе речи. Зато гласност треба прилагодити садржају говора, околностима и аудитоијуму и наћи праву меру у испољавању снаге гласа.

Користите увек правилно свој глас, саветују стручњаци. Употребљавајте онолико снаге колико је потребно да с најмање напора изазовете најбољи утисак. Изговорна јасност вештина је којом вежбањем можемо овладати.

Мелодичност говора везује се за акустички утисак излагања. По неким мишљењима, ми најпре прихватамо чулну, акустичку димензију говора. Пријатност гласа први је услов акустике говора, али боја гласа условљена је анатомијом говорних органа и не зависи од наше воље. На звучност говора ипак можемо утицати уколико савладамо артикулацију и дикцију. Мелодичност се постиже најпре исправном акцентуацијом, па затим и интонацијским и ритмичким модулацијама говора. Разноврсност је увек и најкраћи пут до успеха.

Говорницима српског језика на руку иде и његова мелодичност. Од тридесет гласова, пет је изразито мелодичних самогласника /вокала (а, е, и о, у). Приликом изговора самогласника, ваздушна струја не наилази на препреку и њих одређујемо као тонове. Гласници или сонанти (в, ј, р, л, љ, м, н, њ), њих осам, имају неке особине вокала јер приликом изговора ваздушна струја наилази на делимичну препреку, али ипак има несметани пролаз. За гласнике ћемо рећи да су тонови са slabим шумовима. Од преосталих седамнаест сугласника / консонаната, који се образују тако што препрека омета пролаз фонационе струје, звучних сугласника има седам (б, г, д, ђ, ц, ж, з) и њих одређујемо као шуме са slabим тоновима. Безвучних сугласника има десет (п, к, т, ћ, ч, ш, с, ф, х, џ) и за њих кажемо да су шумови без тонова. Њих је свега трећина од укупног броја гласова српског језика.

Пропорција фреквентности самогласника и сугласника у српском језику: самогласницима припада 45% тог односа, а сугласницима 65%. Однос између три групе гласова по учесталости употребе: 44, 56% самогласници, 24, 52% гласници, 29, 96% сугласници. Због високе фреквентности вокала и сонаната – 69,08% – српски језик јесте једна од најмузикалнијих на свету. Ако имамо у виду и акценатски систем, укупан мелодијски утисак расте. Под акцентом се могу наћи самогласници и глас р уколико је носилац слога. Уз четири акцента и неакцентовани изговор, ових шест гласова може се изговорити на укупно тридесет различитих начина.

Супротна особина, монотонија, најпре ће одбити саговорника. Она је огрешење о живост (динамичност) говора, која држи пажњу аудиторијума, али утиче и на сугестивност говора. Живост се постиже најпре богатством речи и сликовитошћу израза: разноврсном лексиком, синонимима, конкретним именовањем предмета и појмова, стилским фигурама. Говор се може оживети и дијалогом, а у те сврхе од помоћи су нам реторичко питање и апострофа, који остављају бар привид дијалога. Ни синтакса није занемарљив моменат. Смена дугих и кратких реченица, као и фигуре конструкције (инверзија, елипса) имају примену у остварењу управо динамике живе речи. Скуп артикулацијских и дикцијских елемената излагања остварују хармоничност говора. Она се, међутим, односи и на везу форме и садржаја. Акустику говора ваља прилагодити његовом смислу тако да би склад мисли, осећања и интонације био идеал коме култивисани говор тежи.

Правилност говора односи се на поштовање граматичких норми српског језика. Оне су, да се подсетимо: ортоепске, ортографске, морфолошке, лексичке, синтаксичке и стилистичке. Прве три условљавају разумљивост поруке, а инди-

видуални приступ лексици, синтакси и стилу доприноси разноврсности израза па, самим тим, и живости излагања. Говорник ће, свакако, оставити лош утисак и ако греши у падежима, а не само у изговору гласова. Лош реченични склоп, конфузно изражена мисао, пошташпанице, скучен речник, све су то особине које захтев за правилношћу говора квалификује као непожељне. Правилност обавезује говорника на нормирани језик. Дијалекат није препоручљив, осим у личном и фамилијарном исказу.

Под правилност говора подводи се и његова тачност. Та се одлика култивисаног говора понајпре односи на познавање лексике. Говорник мора да влада значењима речи и да их употребљава на адекватан начин – најпре тачно, а затим и тако да најпрецизније изрази поруку. Пример из рада с писменог испита: дете једва чека да порасте. Глагол порасте подразумева пре свега физички раст. Тачнија би била употреба глагола одрасти, који се односи на зрелост уопште. Ваља посебно бити опрезан с речима страног порекла, поготово ако нисмо сигурни да знамо њихово значење. Препоручује се употреба синонима, као начин да се избегну стилски лоша понављања, али и као начин да се изрази нијанса смисла. Тим пре треба добро знати и значења истозначница и блискозначница. Овај захтев односи се и на фактографску тачност. Треба увек баратати тачним чињеницама и провереним подацима уколико не желимо да оставимо утисак људи у које не треба имати поверења. Примери би могли бити географски називи. Свакако нећемо рећи да смо рођени у Константинопољу или Сингидунуму.

Као огрешења о тачност говора најчешће се наводе амфиболија, неправилна конгруенција и претерана лапидарност. Амфиболија или двосмисленост јесте реченични склоп који омогућава двојачко значење, што за последицу редовно има недовољну јасност. Школски пример била би реченица: „Дете ујело прасе.“ Конгруенција је граматичка категорија која одређује правилно слагање речи, синтагми и зависних реченица у сложеној реченици. Огрешење о конгруенцију сигуран је пут до неразумљивости говора. Правила конгруенције у српском језику посебно су сложена и грешке у слагању реченичних делова изузетно су честа појава. Треба увек слагати глагол или именицу у једнини/множини с осталим речима у облику једнине/множине, именске речи у једном роду (мушки, женски, средњи, једнина/множина) с осталим облицима у том роду. Лапидарност је згуснутост, економичност израза. Ова пожељна особина готово сваког говора и стила постиже велику значењску носивост уз ритмички или метафоричко-сликовни набој израза. Парадигма поступка лапидаризације биле би народне изреке и пословице. Концизност израза, такође, високо се цени. Корак од ње до нејасности, међутим, није велики па сажимајући излагање, говорник мора бити опрезан.

Осмишљеност подразумева да у основи сваког доброг говора и писања, дискурса и текста, мора да стоји добра мисао. Осмишљеност говора јесте јединство говора и мишљења. Посреди је, кажу неки стручњаци, и најважнија особина култивисаног говора јер су основне вредности говорних манифестација њихова логичка и емоционална компонента. О осмишљености говора може се размишљати на два начина. Њега треба да води мисао која прожима и организује це-

лину тако да она буде логички повезана и складна, тако да делови излагања логички произилазе један из другог, а не да стоје у односу противречности. Говор треба и да изрази мисао коју говорник жели да саопшти. Два угла из којих се може посматрати осмишљеност говора често се додирују јер основна говорникова мисао обично јесте и онај темељ на коме се дискурс заснива.

Култивисани говор подразумева свест о логичким процесима. Осмишљен је само онај говор који се може здравим разумом прихватити. Мишљење у силогизмима, у логичким изводима, уз систематске анализе и игру аргумената и контрааргумената, поступци су на којима почива осмишљеност говора. У композицији говора кључни појам може се издвојити тако што ће се поставити у јасну опозицију са супротним појмовима. Логички говор воли уобичајен ред речи у реченици (субјекат+предикат+објекат). Дуже реченице треба да буду синтаксички добро организоване. У њему доминира глаголски начин индикатив. Императив, вокатив, узвици потинсути су из логичког говора. Сложену тему ваља излагати део по део. Рашчланити, артикулисати, значи исто што и разумети. Ако мисао коју изговарамо није јасна нама, тешко да ће је разумети наш саговорник. Зато осмишљеност говора подразумева и познавање теме о којој говоримо, владање чињеницама из те области, док се импровизација сматрај лошом и некултурном навиком.

Дикцијски елементи могу да допринесу осмишљености говора јер истичу његове битне моменте. Од помоћи је пре свих, тзв. логички акценат који, наглашавајући смисаоницу – кључну реч у реченици, истиче њен значај. Делови говора који се смислено рашчлањују могу се одвојити и паузама. Може се појачати изговор сугласника јер они претежно носе логички садржај исказа.

Нелогично излагање препознаћемо по нејасним мислима и погрешно употребљеним речима, по непознавању лексики, по описима уместо аналитичког поступка и каузалног следа у организацији исказа. Говор који није осмишљен обилује понављањима, и то не само на стилском нивоу (плеоназам) већ и на логичкој равни говора. У њему се срећу контрадикторне мисли, таутологије, понављање тврдње уместо објашњења и доказа. Култура говора подразумева да не говоримо, посебно не јавно, о темама које не познајемо довољно.

Сврсисходност (убедљивост) подразумева сврху с којом говорник наступа, циљ који жели да постигне. Он жели да саговорнику пренесе неку поруку и да изазове одређени ефекат. Сврсисходност је усмереност говора према одређеном циљу. Колико је убедљивост битна одлика култивисаног говора, сведочи и податак да је класична реторика убеђивање истицала у први план.

90 Уколико желимо да нас саговорник добро разуме, говор морамо прилагодити тако да га он може пратити. Ваљало би, поред тога, говор организовати тако да се основна мисао истакне, да се материја систематизује, да се чињенице доведу у узрочно-последичне односе. Структура добро организованог говора који жели да буде убедљив може се заснивати на градацији јер она постепено појачава ефекат излагања. Није довољно да говорник буде уверен у своју идеју. Убедљивост говора постиже се снагом уверења и доказима којима се она поткрепљује.

Сврсисходност говора, дакле, захтева да се теза зналачки докаже. Од велике помоћи говорнику јесу невербална средства споразумевања. Дикцијски елементи акустички наглашавају мисао, а гест и мимика, ти „неми говорни органи“, могу се схватити и као један доказ више.

критеријуми култивисаног говора:

- | | | |
|------------------|----------------|---------------|
| а) артикулациони | б) акустички | в) нормативни |
| г) логички | д) прагматички | |

одлике култивисаног говора:

- | | | |
|------------------|----------------|-------------------|
| а) јасност | г) осмишљеност | б) мелодизованост |
| д) сврсисходност | в) правилност | |

артикулациони критеријум: јасност

- | | | |
|-------------------------|-----------------|-------------|
| а) изговорна правилност | б) разговетност | в) гласност |
|-------------------------|-----------------|-------------|

акустички критеријум: мелодизованост

- | | | |
|-------------------|--------------------------------------|--|
| а) мелодизованост | б) живост | |
| в) хармоничност | | |
| 1. глас | 4. гласовна структура српског језика | |
| 2. артикулација | а) превласт тонова над шумовима | |
| 3. дикција | б) акценатски систем | |

нормативни критеријум:

правилност

- | | | |
|--------------------------|---------------------------|--|
| а) граматичка правилност | б) тачност | |
| | 1. познавање значења речи | |
| | 2. фактографска тачност | |

огрешења:

- | | |
|--------------------------|----------------------------|
| а) амфиболија | б) неправилна конгруенција |
| в) претерана лапидарност | |

логички критеријум: осмишљеност

осмишљеност: јединство говора и мишљења

- | | |
|--------------------------------------|----------------------------|
| а) мисао која организује говор/текст | б) мисао која се саопштава |
|--------------------------------------|----------------------------|

структура:

- | | |
|--------------|---------------------|
| а) силогизам | в) доказни поступак |
| б) анализа | г) опозиција |

прагматички критеријум:

сврсисходност

- | | |
|--|-------------------|
| а) сврсисходност: усмереност говора према одређеном циљу | |
| б) прилагођеност | в) организованост |

поступци:

- | | |
|--|------------------------|
| а) систематизација материје | в) докази |
| б) узрочно-последичне везе међу чињеницама | г) структура градације |

НИВОИ КУЛТУРЕ ГОВОРА

Јелена Косановић разликује три облика говора и говорне комуникације. То су: а) свакодневни (органски) говор, б) нормирани књижевни говор (култивиса-

ни говор), в) уметност говора као посебан вид говорне комуникације (професионални говор). Свакодневни говор је жив, праћен гестом, мимиком, често и нестандартном употребом језика. Граматичке неправилности, међутим, не могу се толерисати ни у том облику комуникације говором, а оправдање имају једино у уметничком делу. Свакодневни говор одређује се још и као органски говор, говор једне средине. Њиме дете проговара у родитељском дому. У предшколским установама дете се први пут среће с дихотомијом органског и стандардног идиома будући да је говор средине често дијалекатски. Васпитач и учитељ први су узор стандардног језика. Основе култивисаног говора стичу се још од најранијег узраста – од конвенционалне фразеологије до најбољих узора из књижевности и најбољег звучног преносника.

Свакодневни говор не захтева посебну вештину осим говорне праксе. Култивисани и професионални говор, међутим, траже едукацију. За њих је нужно познавање артикулације, дицкије, гестова, реторике и стилистике, као и практичне вештине говора у јавности и на медијима. Као биће културе, човек би требало да тежи естетски обликованом и култивисаном изразу, усклађеном с књижевном нормом, ослобођеном сировости и дијалектализма. Теоретичари су, у складу с функционалним принципима, успоставили три нивоа култивисаног говора: а) култивисани говор, б) естетски обликован говор, в) уметнички изграђен говор. Сваки од ових нивоа значи степен више у култивисаности и лепоти говора, у познавању теоријских принципа и практичном владању вештином говорења. Култивисани говор, најзад, обухвата оба комуникативна пола – слушање и говорење. У појам културе говора, тако, уводи се и култура слушања: поштовање личности саговорника и говорну толеранцију. Култивисани говор зато захтева свестан рад на етици и естетици говора.

Култивисани говор јесте језик јавне комуникације, установа, медија, науке. Он захтева употребу стандардног језика и стриктно поштовање граматичке норме. У оквиру њега могу се издвајати поднивои, који се разликују по степену култивисаности и изграђености говорне културе. Језик науке, на пример, нешто је култивисанији од језика у средствима јавног информисања. Нијансе култивизације, међутим, нису пресудни чинилац ове поделе. За њу је битан функционални критеријум. Култивисани говор је говор свакодневне комуникације, који у први план поставља комуникативну и информативну функцију језика.

У зависности од околности у којима говори, говорник може постићи мању или већу логичку конзистенцију и кохеренцију целине исказа, психолошку уверљивост, стилски домет. Култивисани говор је пре свега јасан, убедљив и осмишљен, разговетан, правилан и тачан. Будући да свакодневно општење и информативност доминирају овим нивоом културе говора, он захтева конкретност и одређеност израза, који најадекватније остварују његове функције.

Естетски обликован говор виши је степен култивизације. Овај ниво култивисаног говора није само граматичка правилност општења и саопшатавња, већ и тежња ка лепоти израза. Она се огледа на свим нивоима језика, почев од фонетског нивоа. Пример: уколико су правилни облици који гомилају и они који не

гомилају сугласнике и самогласнике, естетски обликован говор одабраће равномерност. Скраћеница УНЕСКО може се употребљавати као скраћеница и као вербализована скраћеница. У првом случају, пишемо је великим словима и падешке наставке додајемо с цртицом: УНЕСКО-а. Вербализовану скраћеницу пишемо као власиту именицу, само с првим великим словом – Унеско. Тада се она мења по падежима као и свака именица. Падешки наставак додаје се на основу: *Унеск-а*, па би генитив гласио: Унеска. Естетски обликован говор инсистира на звучности и мелодичности и зато ће се одлучити за вербализовану скраћеницу.

На сличан се начин естетски обликован говор односи према лексици и синтакси. У њему ћемо срести неки архаичнији облик речи – на пример топал (чест код Милоша Црњанског) уместо савременог облика топао. У њему ћемо срести и инверзију у конструкцији реченице, као и стилске фигуре уопште. Он нема граматичко и лингвистичко оправдање, али са становишта комуникативности говора, има своју сврху. Говорили смо о томе да људи најпре реагују на чулну, акустичку димензију говора, па тек онда на његово значење. Мелодичнији говор пре ће привући и дуже ће задржати пажњу саговорника. Он својом еуфоничношћу може да постигне већу убедљивост и може снажније психолошки да делује од исказа истог садржаја који је остао на нивоу култивисаног говора.

Поука коју поводом естетски обликованог говора дају Живан Лукић и Мирјана Марковић гласи да не треба ићи само за спољашњим утиском, а форма треба да служи садржини: „Унутрашња лепота говора треба да извире из лепоте самих мисли, а спољашња лепота језика не може прикрити духовно сиромаштво. Нема простог и ружног језика самог по себи, има простих, ружних и плитких мисли, које чине да језик изгледа такав – оне се у језику само огледају.”

Уметнички изграђен говор највиши је облик говорне комуникације. Он се односи на уметничке говорне облике позоришта, филма и радија. Овај ниво култивисаног говора полази од језичке норме и највиши граматички стандард унапређује свесно примењеним дијалектским елементима. Уметнички изграђен говор изучава се као феномен, учи као вештина те се непрестано надограђује новим знањима и праксом. Он подразумева уметничко тумачење, интерпретацију текста па је и креативна делатност првога реда. Неки стручњаци разликују глуму и рецитовање (казивање) као два нивоа говорног тумачења. Високе уметничке и интерпретативне домете глумци и рецитатори постижу, свакако, и применом гестовног језика, који омогућава заиста велику изражајност.

три облика говора и говорне комуникације:

- а) свакодневни (органски) говор
- б) нормирани књижевни говор (култивисани говор)
- в) уметност говора као посебан вид говорне комуникације (професионални говор)

функционални критеријум поделе облика говора:

- а) култивисани говор
- б) естетски обликован говор
- в) уметнички изграђен говор

култивисани говор:

- а) језик јавне комуникације
- б) стандардизован говор

функције:

- а) општење
- б) саопштавање

особине:

- а) јасност
- б) убедљивост
- в) осмишљеност
- г) разговетност
- д) правилност
- ђ) тачност
- е) конкретност израза
- ж) одређеност израза

естетски обликован говор:

- а) граматичка правилност општења и саопштавања
- б) тежња ка лепоти израза

особеност: већа комуникативност

- а) убедљивост
- б) психолошко деловање

уметнички изграђен говор:

- а) сценски говор (глума, рецитовање/казивање)
- б) стандардизовани говор унапређен дикцијским елементима

особеност: интерпретација

особине:

- а) креативност
- б) изражајност

ЈЕЗИК И ГОВОР

ЈЕЗИК И ГОВОР

Природни људски језик заузима посебно место у систему знакова помоћу којих се преносе информације. Он, дакле, није једино средство споразумевања, али јесте један од најсавршенијих и најфиксанијих система за споразумевање. Он је, штавише, специфичан производ човековог ума. По њему се људи разликују од других живих врста, а уједно је и дубоко срастао с човековим душевним и друштвеним животом. Сви други начини и системи општења, почев од најједноставнијих, као што су саобраћајни знаци, па до најсложенијих, попут језика логике и математике, изведени су из људског говора. Шта је, дакле, језик? Језик је, како га дефинише Жарко Ружић, систем знакова првенствено у звучном артикулисаном облику. Помоћу тог система људи се споразумевају, то јест комуницирају. Језик је и настао и развијао се из потребе за разменом информација. Помоћу њега људи размишљају, сазнају свет, спознају себе. Помоћу њега мисле, стварају књижевна и научна дела. Језик је социјални феномен који припада људској заједници.

Упоредо с термином језик, у употреби је и термин говор. У свакодневној комуникацији та су два израза синоними, али лингвистика између њих прави разлику. Језик је надређени систем, који обухвата скуп феномена и јединица неке говорне заједнице. Он се дефинише као скуп и тај систем представља језичку основу помоћу које људи у некој језичкој заједници могу да разумеју једни друге. Говор је *једна* конкретна реализација укупних могућности језика као надређеног система. Кад појединац у конкретној говорној ситуацији помоћу говорних органа активира систем знакова одређеног језика, онда разликујемо индивидуални говор. Говор је, дакле, активиран и у конкретној говорној ситуацији употребљен језички систем.

Језик је хомоген, јединствени систем знакова и правила њиховог повезивања, оличен пре свега у чврстом граматичком систему једне језичке заједнице. Говор је, насупрот језику, разноврстан, променљив, условљен приликама у којима настаје. Условљен је затим и говорником: његовим, узрастом, полом, образовањем, културом, професијом, животном средином, менталним особинама и, свакако, језичком заједницом. У зависности од језичког система одређене језичке заједнице, говор се остварује у различитим варијацијама. Оне зависе од језичке заједнице, времена, али и од индивидуалних околности: узраста, психичке конституције и културног нивоа личности. Битно је, међутим, нагласити да је језик хомогени граматички систем одређеног језичког колектива. Говор је реализација језика, а језик организација говора.

У бескрајној говорној разноликости ипак постоје препознатљиви елементи учесталости, дакле правилности, елементи који организују говор и омогућавају споразумевање. С друге пак стране, колико год језик организује говор, неминовна је и повратна спрега. Најједноставније речено, говор језику даје грађу за успостављање система правила, уноси у њега промене, освежава га и мења. Ак-

тивним, стваралачким односом према језичким могућностима, појединац својим особеним начином говора, дакле својим идиолектом, може да утиче на промене у језику своје говорне заједнице.

Између више карактеристика језика и говора, Жарко Ружић издваја следеће. Док је језик систем, говор је реализација; језик је могућност, говор је испољавање, језик је апстрактан, говор је конкретан, језик је социјалан, говор је индивидуалан, језик је инваријантан, говор је варијантан, језик је суштина, говор је појава.

ЈЕЗИК	ГОВОР
систем	реализација
могућност	испољавање
апстрактан	конкретан
социјалан	индивидуалан
инваријантан	варијантан
суштина	појава

Иако је дистинкција између језика и говора и дискутабилна, преовлађује уверење да их треба разликовати, поготово кад се ти термини примењују у неким специјалним научним истраживањима. У односу на Де Сосира, који је установио дихотомију језик–говор, јавиле су се и нове поларизације, као што су шема–узус, код–саопштење и друге.

Сматра се да на свету постоји више од три хиљаде језика. Они се класификују према три класификације: територијалној, генеалогској и типолошкој. Територијална класификација језике разликује по областима распрострања (нпр. балкански језици). Класификација по генеалогии или сродству, генеалогска класификација, језике разликује порема пореклу. Позната је група индоевропских језика, па у оквиру ње, нпр. романски, словенски, германски језици итд. Они се, затим, могу разликовати према структури и то би била типолошка класификација. Са становишта те поделе, на пример, говоримо о коренским језицима, као што су кинески или језици америчких индијанаца. Они речи творе ређајући слоге један на други. Са становишта структуре, на пример, између енглеског и македонског постоје мање разлике него између македонског и српског јер ни македонски ни енглески не познају падеже па односе граде употребом искључиво предлога и тачно одређеним местом речи у реченици. Са становишта структуре језици се могу разликовати у односу на сваки структурни ниво па тако, информације ради, у односу на фонетски систем, делимо их на оне код којих се фонеме расподељују унутар троугла или унутар четвороугла.

У оквиру појединих језика, затим, налазимо територијалне дијалекте, то јест језичке варијације. Да би ефикасније комуницирали, представници одређене језичке заједнице обично споразумно утврђују заједнички књижевни, или стандардни језик. Он може бити мање или више близак појединим дијалектима, као што и дијалекти међусобно могу бити мање или више слични, односно различити. У неким језичким срединама језик се изразито социјално раслојава према

вишим и нижим друштвеним слојевима и социјалним групама које у својој изолованости имају заједничке интересе.

У оквиру књижевног језика, најзад, срећемо и различите видове и стилове. Писани и усмени говор умногоме се разликују такође. Стил је одређен и намењом па говоримо о функционалним стилима: разговорном, научном, административном, публицистичком или журналистичком стилу, па о књижевноуметничком стилу, који се опет може разликовати језик поезије и прозе и тако даље. Без обзира што је хомоген, инваријантан и кодификован, и језик, у смислу система надређеног говору, ипак познаје поделе.

ЈЕЗИЧКО РАСЛОЈАВАЊЕ

територијално раслојавање:

- а) дијалекат:
 - 1. рурални
 - 2. урбани
- б) варијанте стандардног језика

социјално раслојавање:

- а) социолект
- б) жаргон

функционално раслојавање (функционални стилови):

- а) дисциплинарно (професионално)
- б) ситуационо
- в) тематско

индивидуално раслојавање:

- а) идиолект
- б) индивидуални стил

ГОВОРНИ И ПИСАНИ ЈЕЗИК

Природни људски језик има два начина испољавања – говор и писмо. Они су, другим речима, основне, аналогне реализације језика. Између говорног и писаног језика не може се успоставити знак једнакости. О тој чињеници речито говоре језици – а таквих је већина, који немају фонетски правопис, дакле принцип по коме један знак добија једно слово, већ пишу и говоре другачије. Говор је појава старија од писма. Најстарије, пиктографско писмо, у прилог тези о разлици између ова два феномена, није било везано за неки одређени језик. Сматра се да у свету данас постоји око три хиљаде језика, а да око петсто језика нема своје писмо.

Говор је звучно-аудитивни облик споразумевања и изражавања. Он се остварује помоћу говорног и слушног механизма и подразумева звучну реализацију. Ружић га дефинише као изворни говорни акт у тренутку произвођења говора. Основ говорне комуникације јесте глас. У односу на писани језик, који је, као графичко-визуелна слика говора секундаран, говор је примарна делатност. Он је и комплекснији од језика јер га прати читава скала додатних одлика, које омогућују више информација, или детаљнију и снажнију поруку. Говор изразитост постиже не само вербалним већ и невербалним средствима споразумевања – дикцијским (интонација, темпо ритам...) и гестовним (гестови, мимика).

Предност говорног у односу на писани језик огледа се и у чињеници да су говорник и саговорник физички присутни у тренутку реализације говора. Они тако могу да сагледају реакције и стекну увид у учинак своје активности. Информација се усменим говором преноси непосредно. Емотивни тон исказа наглашенији је него у писаном језику и зато говор снажније делује на слушаоце. Због те тренутности, међутим, говор је и сложен језички исказ јер настаје готово у тренутку и нема превише времена за концентрацију и дотеривање. Говорник, затим, у тој непосредности не може да сакрије свој став или осећање. Он може речима говорити једно, али одаће га невербална средства споразумевања.

У говору се никада дословно не реализује Вуков принцип „пиши као што говориш”. Он је склон одступањима од ортогرافских и ортоепских норми, посебно кад је реч о консонанстким групама (нпр.: тш, дш, мп, нп) и упрошћавању сугласничких група (стст). Тако ћемо речи отшетати, а писати одшетати, рећи једампут, а писати једанпут, рећи шесто а писати шестсто (написана реч шесто значила би редни број), рећи четристо, а писати четиристо... Одступања се прате на свим нивоима језика па зато и кажемо да говорни језик мање подлеже норми од писаног. Економичан и динамичан, он мање погодује интелектуалном и свечаном тону, али зато је емоционалност на његовој страни. Многе речи из свакодневног говора често се не употребљавају у писаном језику.

Иако у свету још увек постоје усмене културе, модерна култура је све мање усмена, говорна. По неким мишљењима, савремену цивилизацију све више обележава писана, знаковна култура. И непосредна комуникација међу људима све више се повлачи пред посредним видовима комуникације, у којима је жива реч (ако је уопште има) све мање заступљена. Упркос тим ставовима, који у основи нису нетачни, статистике показју да говорни језик данас има превагу над писаним. Усменим путем обавља се 75% дневне комуникације, а на писаној речи заснива се само 25%.

Писање је визуелни облик споразумевања и изражавања, реализација језика у којој доминира графичко-визуелна слика. Основ писане комуникације јесте слово. Писмо је појава каснијег датума и у односу на говор, писање је секундарног карактера. Као и језик, и писмо је конвенција – симболички систем знакова који имају договорено значење. Појавом писмености природни језик је поред акустичког, говорног медија, који се прима чулом слуха, добио још један – визуелни, доступан чулу вида. Та је појава утицала, а и данас утиче, на менталне процесе и психофизички развој. Промена медија узроковала је преокрет у човековој психологији. У културно-историјском погледу појава писма омогућила је уопштавање и преношење знања, као и ширење (демократизацију) образовања. О значају писма сведочи чињеница да се од његове појаве рачуна једно раздобље у развоју човечанства. Реч је, наравно, о историјској ери, којој претходи тзв. преисторијска, обележена управо непостојањем писма.

Проналазак писма датира од пре пет хиљада година. Сматра се да је најстарије писмо пиктогфарско – сликовно. Од њега су људи напредовали до идеографског. У њему цртежи означавају и апстрактне појмове и пренесена значења.

Затим су Египћани изумели хијероглифско писмо, а Сумерци, делимично силабизирајући египатске хијероглифе, идеографско-слоговно писмо, познато као клинасто. Уследило је чисто слоговно писмо, да би у 13. веку п. н. е. Феничани осмислили фонетско – или гласовно. У њему је успостављен принцип који ће касније спровести и Вук Караџић: један глас – једно слово. Феничанско писмо имало је двадест два знака /слова. Грци преузимају писмо од Феничана, а према грчком, Римљани су направили своје писмо – латинско. Од римског писма настали су облици латинице. Словени су писмо примили непосредно од Грка и према верзијама грчког писма створили су глаголицу и ћирилицу.

Битна разлика која се успоставља између говорног и писаног језика јесте време. Говор се везује за тренутак изговарања, оно је сам чин, док писање има далеко трајнији карактер. Зато је оно и омогућило развој људске цивилизације и неслућено ширење знања. Чињеница да се језик може сачувати у времену отворила је и могућност проучавања језика. Писање није ограничено временом па човек може да се изражава уз више пажње и промишљања. Писани језик, зато, много је подложнији норми и примеренији сложенијим исказима. Он је начин изражавања науке. Писање омогућава дуже реченице и излагање комплекснијих мисли него говорни језик. Оно подразумева и другачији стил изражавања. Емоционално обојен, живљи, спонтанији од писаног језика, говор је више склон импровизацији. Писању, међутим, недостају спонтаност живе речи и непосредан контакт с читаоцем. Писмо поставља проблем комуникације и адекватне проходности информације. Оно онемогућава непосредну повратну спрегу, која се у говору разуме сама по себи па дозвољава говорнику да тренутно реагује и исправи, допуни, објасни оно што треба. Говор, поред тога, прате невербална средства споразумевања и зато је он много изражајнији од писаног. Графичко-визуелна слика не може да забележи и искаже све нијансе које прате живу реч.

Говор и писање се често укрштају и додирују. Од свакодневног усменог говора, на пример, треба разликовати припремљена излагања (беседе), рецитовање и глуму. Они нису усмени језик, већ звучно реализовани писани језик. Усмени говор, с друге стране, може бити и записан у књижевном делу. Њега онда прати изостанак звучне реализације. Усмена и писана реч коегзистирају и на цивилизацијској равни.

говорни и писани језик:

- а) два начина испољавања језика
- б) основне, аналогне реализације језика

примена: говорни језик данас има превагу над писани

домен: усмена и писана реч коегзистирају

говор:

- а) звучно-аудитивни облик споразумевања и изражавања
- б) изворни говорни акт у тренутку произвођења говора
- в) старија, примарна делатност

реализација: звучна

остварује се: помоћу говорног и слушног механизма

основ говорне комуникације: глас

Култура говора

особеност:

- а) физичко присуство говорника и саговорника у тренутку реализације говора
- б) могућност непосредне реакције и повратне спреге
- в) подршка невербалних средстава споразумевања

одлике: а) емотивност б) тренутност
в) непосредност г) склоност одступању од норме
д) економичност ђ) динамичност
е) мање погодан интелектуалном и свечаном тону

ПИСМО:

- а) визуелни облик споразумевања и изражавања
- б) млађа, секундарна делатност

реализација: графичко-визуелна
основ писане комуникације: слово

особеност:

- а) промена медија узроковала је преокрет у човековој психологији
- б) писмо је омогућило развој цивилизације
- в) писмо је конвенција
- г) писмо онемогућава непосредну повратну спрегу

особине:

- а) трајност г) примереност сложенијим исказима
- б) промишљеност д) недостатак спонтаности
- в) подложност норми ђ) недостатак непосредног контакта с читаоцем

проналазак писма: датира од пре пет хиљада година

врсте писма:

- а) пиктографско писмо г) идеографско-слоговно писмо
- б) идеографско писмо д) слоговно писмо
- в) хијероглифско писмо ђ) фонетско писмо

Египћани → Сумерци → Феничани → Грци → Римљани

ЈЕЗИК

Појам језика. – Језик је најсавршеније средство за споразумевање међу људима, каже Михајло Стевановић. Он је настао из човекове потребе да нешто саопшти другим људима. Он је настао у друштву па је, према томе, и друштвена појава. Потреба за споразумевањем, најзад, јавља се истовремено са свешћу, са способношћу сазнања. Језик и свест, то јест мишљење, које се језиком изражава, јавили су се у истим условима друштвеног живота. Они чине недељиво јединство и и у том се јединству непрестано развијају. Мисао се у језику изражава и у језику усавршава. Зато је познавање језичких закона, принципа на којима он функционише, изузетно значајно и за схватање суштине мишљења.

Дефиниција језика коју наводе Смиљка Васић и Владимир Цветановић допуњује Стевановића. Језик је апстрактни систем знакова који служе за обележавање материјалне и духовне стварности. Људи га користе да би међусобно општили и њиме се служе поштујући одређена правила за употребу знакова.

Језик је специфично људско обележје, које га разликује од свих других бића природе. То значи да се и биљке и животиње споразумевају, али да је једино човек развио систем знакова и да га једино човек свесно употребљава. У том је смислу језик и вољно понашање. Развитак тог система јесте филогенетски и онтогенетски. То значи да припада подједнако врсти (филогенетски) и јединки (онтогенетски). Утицај језика и на врсту и на појединца сложен је, вишестран и постојан. Језик има пресудан значај за развитак човека и људске заједнице.

Човек се рађа са способношћу говора, тзв. наслеђеном, генетском интуицијом за језик. Способност говора, међутим, није исто што и знање конкретног језика, који се мора усвајати. У општем смислу речи, језик је моћ, говорна способност свих људи да помоћу гласовних симбола међусобно опште у оквиру својих заједница. Језик је социјална категорија, која је поникла у људском друштву и једино у њему и постоји. Поједини језици пак дати су унутар друштвених заједница. Они нису наслеђени и морају се савладати. Тако је језик као општа способност у поседу свих људи, али увек у облику неког посебног језика, који захтева знање. Једино је човеку дато да сам организује и користи конвенционалне тј. друштвено установљене знакове, које зовемо симболи. Природни људски говор испољава се у три основне равни: а) као способност; б) као знање (компетенција) и в) као употреба (чин, пракса). У том је смислу језик друштвени феномен који представља и способност употребе вербалних знакова, док индивидуално коришћење језичких средстава објашњавамо као говор.

језик:

а) средство споразумевања б) друштвена појава в) израз човекове свести

језик: апстрактни систем знакова који служе за обележавање материјалне и духовне стварности

људи га користе: да би међусобно општили

људи се њиме служе: поштујући правила за употребу знакова

особеност: специфично људско обележје

развитак:

а) филогенетски б) онтогенетски

равни спољавања:

а) способност б) знање в) употреба

Језик као систем знакова. – Подсетимо се првог дела дефиниције језика. Језик је апстрактни систем знакова који служе за обележавање материјалне и духовне стварности. То значи да он не именује појмове нити врши функцију комуникације помоћу конкретних, предметних елемената и својстава. Он своју улогу обавља захваљујући систему знакова, који су у друштву договорени и прихваћени као конвенција. Веза између знака и појма која означава јесте случајна. Нема никаквог објашњења зашто се зид каже баш зид, а сто баш сто. Систем знакова је симболички, конвенционалан – дакле договорен, а језик је по својој природи апстрактан (систем симболичких знакова). Који су основни елементи језика као система знакова?

- а) Језик је систем знакова који има уређену и дату структуру. У тој су структури место и улога саставних делова одређени односом према другим саставним деловима и према целини. То, на пример, значи да је фонема одређена односом према другим фонемама, па затим према морфемама, лексемама, синтакси, стилу и језику као целини.
- б) Језик је систем знакова који као свој основ има принцип симболизације. Разликујући средство изражавања и предмет означавања, човек посредством симболичких знакова издваја и именује поједине сегменте, аспекте и релације света који га окружује.
- в) Језик је одређен системом правила за повезивање звукова и значења. Његова је језичка структура вишеслојна и хијерархијски устројена. У њему се увек разликују план садржаја и план израза. Под тим се терминима подразумевају језичка средства која имају самостално значење и она која их немају. План садржаја јесте план јединица са самосталним значењем (нпр. лексеме). План израза јесте план јединица без самосталног значења (нпр. фонеме). Те јединице се могу комбиновати у јединице са самосталним значењем. Правила која дозвољавају неке комбинације датих јединица, а искључују неке друге, чине граматiku језика као његово битно својство.

Овај механизам чини језик веома економичним. Различитим комбинацијама свега тридесетак фонема, на пример, образују се хиљаде лексема, а могућност комбиновања лексема у реченице готово је безгранична. Језик је због тога и изразито продуктиван. Он омогућава стварање нових исказа, а њима се саопштава потенцијално неограничено мноштво нових информација и нових мисаоних садржаја. Посебно битно својство језика јесте и дислокација – способност измештања у простору и времену. Језик није везан за оно што се одвија сада и овде и зато можемо говорити и о предметима и појавама који су просторно и временски удаљени, па чак и непостојећи. Својство дислокације омогућује његова симболичка природа.

Језик као средство споразумевања. – Као средство споразумевања, језик је феномен који се не може одвојити од човека и од људског друштва. Језик настаје, опстаје и развија се у непрекидном међусобном дејству са светом и друштвом о којима говори. Оно чини и међусобну зависност језика и свеколиког људског исуства. Језик је израз човековог односа према себи, према друштву и према свету. Он је, међутим, истовремено и облик стваралачког људског деловања, процеса у коме се мењају и језик, и човек, и друштво, и свет. Однос језика с једне стране, те човека, друштва и света с друге, јесте реципрочан. Језик мора да омогући друштвени и психички живот човека, да служи као средство споразумевања, али и више од тога – као средство и медијум сложенијих видова људске делатности (уметност, филозофија).

Језик је, према томе, оптимални израз укупности једне људске заједнице. У тој се његовој димензији очитује однос језика и културе. Иако је језичка способност урођено својство сваког човека, језик се преноси и усваја, и то управо културним путем. Он се у свакој генерацији мора изнова учити јер је, као израз

променљивости света, човека, његовог друштва и његове културе, и сам променљив, подложен сталним променама и сталној доградњи.

језик: апстрактни систем знакова

знак: а) конвенционалан б) симболички

елементи језика као система знакова:

а) систем знакова који има уређену и дату структуру

б) систем знакова који као свој основ има принцип симболизације

в) језик је одређен системом правила за повезивање звукова и значења:

1. хијерархијска структура 2. план садржаја и план израза

природа:

а) апстрактна

б) симболичка

особине:

а) економичност

б) продуктивност

в) дислоцираност

г) реципрочност

језик као средство споразумевања:

а) феномен неодвојив од човека и од људског друштва

б) оптимални израз укупности једне људске заједнице

в) оптимални израз укупности људског искуства

особености:

а) облик стваралачког људског деловања

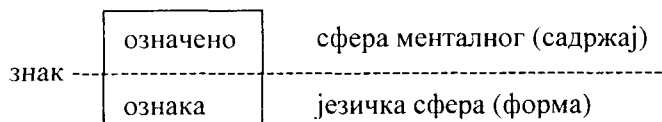
б) усваја се и преноси културним путем

особина: променљивост

ЈЕЗИЧКИ ЗНАК

Ако се подсетимо дефиниције по којој је језик систем знакова, појам језичког знака можемо одредити као основну јединицу језичког система. Ако је језик средство комуникације (међу људима), језички знак је средство комуникације језиком. Њиме се бави лингвистика, општа наука о језику, али и семиотика (семиологија), дисциплина која проучава знакове. Језички знак означава појмове о предметима и појавама из реалног света, и то у виду акустичке слике (гласова) или графичких ознака (слова). Он је, према томе, веза између појма и акустичке слике. У првој половини 20. века постављена су три модела језичког знака и они постепено објашњавају његову природу и структуру. То су модели Фердинанда де Сосисра, Ричардса и Огдена и Билера.

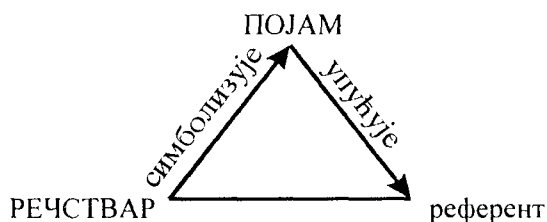
Де Сосиров бинарни (дводелни) модел знака



Према Де Сосиру, језички знак састоји се из два дела, из форме и садржаја, тј. ознаке и означеног. ЦВЕТ је, тако, скуп гласова (Ц-В-Е-Т) и наша представа о том појму из реалног света (појам ЦВЕТ). И скуп гласова = форма, ознака, и наша представа = садржај, означено, улазе заједно у језички знак. Ознака припада сфери језика. Означено припада сфери мишљења. Тако се ЦВЕТ састоји из два дела, из гласовног склопа (Ц-В-Е-Т) и појма на који се тај склоп односи (појма о цвету).

Вредност знака остварује се у систему. Другим речима, све речи немају исту вредност у сваком језику. Ескимима имају много израза за снег, а Арапи за песак. Ми имамо веома мало речи за снег и песак, па је вредност тих наших речи већа. Језички знак је, поред тога, и симболичан. Веза између ознаке и означеног није предметна и успоставља се, такође, само у систему. Реч за ЦВЕТ неће се изговарати и писати тако на српском и у систему неког другог језика, иако је појам на који се односи исти. Језички знак је, затим, и немотивисан. То значи да је веза између ознаке и означеног случајна. Нема никаквог разлога зашто се сто каже баш сто, а зид – зид. Језички знак је, на крају, и линеаран – остварује се у временски узастопном (сукцесивном) низу, у уланчавању.

Семантички троугао Ричардса и Огдена



У знак се сада уводи у референт, конкретни предмет из реалног света. Референт припада стварности, а не језику, али одређује језичко значење. Реч ЦВЕТ симболизује појам ЦВЕТА, а појам ЦВЕТА упућује на ЦВЕТ као предмет. Језичко значење је, према овом схватању, негде између речи, појма и ствари.

Билеров модел органона



Билер прихвата семантички троугао Ричардса и Огдена, али сматра да њихов модел није довољан. Он у модел уводи пошиљача и примаоца поруке. Пошиљалац се примаоцу обраћа знаком, који изражава предмете и односе представљене знаком. Језички знак је оруђе (органон) у комуникацији између пошиљача и примаоца јер они видно утичу на значење језичког знака. Билер у језички знак, дакле, укључује и индивидуалну компоненту.

Језички знак се, ако пратимо три наведена модела, састоји од неколико компоненти:

- а) везе између ознаке и значеног у свести говорног лица; он је, према томе, веза између менталне и акустичке представе;
- б) ознаке, означеног и референта, дакле речи, представе и предмета; он је, према томе, веза између менталне представе, акустичке представе и реалног света;
- в) језичког знака – као везе ознаке, означеног и референта – пошilhaоца и примаоца; он је дакле, комуникација између пошilhaоца и примаоца, а она се остварује изражавањем предмета и односа.

језички знак:

- а) основна јединица језичког система
- б) средство комуникације језиком
- в) веза између појма и акустичке слике

особеност: вредност знака остварује се у систему особине:

- а) симболичан
- б) немотивисан
- в) линеаран

Де Сосиров бинарни модел језичког знака:

- а) означитељ (форма, сфера језика)
- б) означено (садржина, ментална сфера)

објашњење: језички знак је јединство означитеља и ознаке

семантички троугао Ричардса и Огдена:

- а) реч (означитељ)
- б) појам (означено)
- в) ствар (референт)

објашњење: језички знак је веза између менталне представе, акустичке представе и реалног света

особеност: уводи се референт

Билеров модел органа:

- а) предмети и односи
- б) пошilhaлац
- в) прималац

објашњење: језички знак је оруђе за комуникацију између пошilhaоца и примаоца;

особеност: садржи и индивидуалну компоненту

ЈЕЗИЧКО ЗНАЧЕЊЕ

Најопштије схватање у лингвистици гласи да се језичко значење састоји из три компоненте: денотације, десигнације и конотације. Овом систему неки лингвисти додају још једну компоненту – домен примене. До наведених компоненти језичког значења научници су дошли изучавајући природу језичког знака.

Денотација. – Денотација је однос између језика и стварности. Његова је основна јединица денотат, а он се одређује као представа о предметима око нас. У њега улазе сви детаљи који чине представу предмета. Денотат систематизује наше искуство. Денотати су категорија индивидуалног и могу се разликовати од појединца до појединца. За денотат је битан појам референта – конкретан предмет из реалног света. Он припада стварности, а не језику, али одређује језичко

значење. Од свих референата које смо видели у животу, ми формирамо нашу сопствену представу куће. Наша представа о кући јесте денотат. Денотат припада језику и улази у језичко значење.

Десигнација. – Десигнација је, за разлику од денотације као индивидуалне представе, представа која је заједничка у једној језичкој заједници. Као израз њеног искуства, десигнација је однос између језика и мишљења – за разлику од денотације која је однос између језика и стварности. Основна јединица десигнације је десигнат. Тим се термином одређује заједничка особина, и то минимум заједничких особина, суштинска обележја неког предмета из реалног света. Десигнат обухвата најопштија, али истовремено и најважнија својства неопходна за распознавање предмета.

Денотат је јако искуствено обојен, а захваљујући њему, језичко значење није лишено индивидуалности. За разлику од њега, десигнат је информативни минимум који омогућава комуникацију. Помоћу десигната ми се споразумевамо.

Конотација. – Конотација је експресивни значењски сегмент у значењској структури речи. Реч кућа има неутралну конотацију. Било какав значењски призив, било какав облик обележености неке речи, јесте конотација (нпр. архаична или дијалекатска конотација). Конотацијом се бавио амерички лингвиста Чарлс Озгуд. Он је спровео један експеримент. Сто младића требало је да уз сто основних именица запишу прво што им падне на памет. Упоређујући њихове одговоре, дошао је до закључка да људи појам најчешће процењују помоћу супротног појма. Тај појам је одредио као квалификатор.

Пошто је прегледао све квалификаторе, поделио их је у три основне групе. То би били квалификатори настали на основу фактора евалуације /вредновања/ (добар–лош, леп–ружан), квалификатори настали на основу фактора потентности (јак–слаб, велик–мали, тежак–лак) и квалификатори настали на основу фактора активности (брз–спор, активан–пасиван). Значење сваке речи, према Озгуду, може да се представи у тродимензионалном простору дефинисаном помоћу ова три фактора.

Утврђено је да постоје универзалије у начину на који се конотирају неки појмови. Чарлс Озгуд је издвојио културно стереотипне појмове и културно аморфне појмове. У прве би спадала звезда, која је најчешће нпр. сјајна за велики број становника наше планете. Неки пак други појмови у различитим се културама оцењују различито. Рад је, на пример, стереотипан код Американаца, а аморфан код Индуса.

Експресивни значењски сегмент у значењској структури речи даје јој и афективну вредност, онај емоционални призив који јој се придаје и може да модификује њен смисао. Поред индивидуалног односа између језика и стварности те колективног односа између језика и мишљења, реч може садржати и експресивно-афективну компоненту. Зато се и каже да језичко значење, као ни сам језик уосталом, није само граматичка категорија већ и израз свеколике сложености човека и његовог света.

компоненте језичког значења:

а) денотација

б) десигнација

в) конотација

денотација: однос између језика и стварности

денотат: представа о предметима око нас

особеност: индивидуалан

функција: систематизује наша искуства

десигнација:

а) однос између језика и мишљења

б) представа заједничка у једној језичкој заједници

десигнат: минимум заједничких особина

функција: разликовање предмета

десигнат: информативни минимум

функција: омогућава комуникацију

конотација: експресивни значењски сегмент у значењској структури речи

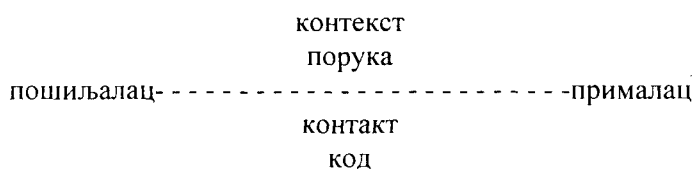
функција: афективна вредност речи

ФУНКЦИЈЕ ЈЕЗИКА

Две основне функције језика јесу општење и саопштавање (споразумевање). Општење се, наравно, односи на процес комуникације, а саопштавање на процес преношења и пријема информације. Функцијама језика бавили су се лингвисти па је тако Виктор Виноградов издвојио три његова основна задатка: општење, саопштавање и исказивање. Исказивање је функција којом језик изражава личност говорника. Јан Мукаржовски је ове три функције именовао на други начин и додао им и четврту. То су апелативна функција – функција општења, репрезентативна функција – функција саопштавања и експресивна функција – функција исказивања. Четврта би била естетичка функција. Њу Мукаржовски супроставља комуникативној функцији језика. Она се не односи на реални свет, на говорника или поруку, већ је одређена начином на који се језик укључује у контекст (књижевног дела). Вредност језика са становишта његове естетичке функције остварује се у целини значењског система у који је укључен (у целини књижевног дела).

Најсложеније је и најпотупније функције језика разложио Роман Јакобсон. Он је најпре издвојио конститутивне елементе говорног догађаја и поставио их у одређени однос.

Конститутивни елементи говорне комуникације по Роману Јакобсону



Контекст би било заједничко искуство пошиљача и примаоца везано за предмет поруке. То је ванјезички контекст на који се порука односи. Контакт је

физички канал и психолошка веза између њих (нпр. звучни таласи, телефонска веза). Код је заједнички систем знакова који формулише поруку, дакле језик.

Јакобсон је за сваки од шест чинилаца у процесу говорне комуникације везао по једну функцију језика. Премда је говорни догађај незамислив без вишестурког сучељавања свих функција, њихова вредност није увек иста. Порука је усмерена на једну од њих, ону која се мора истаћи да би се остварили говорникови циљеви. Присуство осталих компонената, потиснутих у други план, осећа се у много мањој мери. У свакој поруци доминира једна језичка функција, везана за један конститутивни елемент говорног догађаја. Те функције јесу: референцијална (денотативна, когнитивна), емотивна (експресивна), конативна, фатичка, поетска и метајезичка.

Функције говорне комуникације по Роману Јакобсону

референцијална
 емотивна- - - - - поетска - - - - - конативна
 фатичка
 метајезичка

Уколико је говорников основни циљ да саопшти чињенице или изрази неку идеју, порука нас првенствено упућује на ванјезички контекст. Доминантна улога припада референцијалној функцији језика, која тежи да реч сведе на средство означавања, лишено аутономне вредности. Уколико сазнајни циљеви уступају место говорниковој жељи да изрази сопствене мисли и осећања (емотивна функција), да изазове реакције саговорника (конативна функција) и да нађе заједнички језик са саговорником (фатичка функција), ванјезички контекст престаје да буде кључна компонента говорног догађаја. У емотивној функцији порука је усредсређена на пошиљаоца и његов однос према реалном свету. У конативној функцији порука је усмерена на саговорника и има циљ да изазове деловање, да утиче на његово понашање. Фатичка функција омогућава контакт између пошиљаоца и примаоца као на неопходан предуслов сваког говорног споразумевања.

Ове три функције речима дају већу изражајност него референцијална, где оне функционишу само као средство означавања. Речи још увек немају аутономну вредност, какву добијају онда када језичка организација постане самој себи циљ и када се смисао текста успоставља као игра језичких елемената који се не везују непосредно за ванјезичке чиниоце. Усмереност на поруку као такву, на поруку ради ње саме, представља поетску функцију језика. Јакобсон је више не искључује из система језика и језичких активност. Супротстављена функцији комуникације, поетска функција је у његовом учењу дефинисана унутар теоријског оквира који претпоставља да је појам комуникације примењив на језичку активност уопште. Метајезичка функција језика доминантна је у исказима о језичком коду. Она проверава разумљивост језика и омогућава прецизност преношења поруке. Њен предмет је сам језик и она изражава језичко искуство.

функције језика (Виноградов, Мукаржовски):

а) апелативна функција – функција општења

из самог чина говорења, што је његов активни део, и чина слушања, који је пасивни део. Процес тече од говорника ка саговорнику и обрнуто. Њихове се улоге непрестано мењају, а смена функција одржава говорни ток. Дијалог се због тога и дефинише као „кретање изјаве у сопственом кругу” и као „кружни ток речи”. Нема дијалога без саговорника. „Пасивни део” јесте израз употребљен само условно. И само слушање активност је првога реда.

говор:

- а) облик наученог понашања
- б) средство личног изрази
- в) чинилац у развоју личности и њене социјализације
- г) научена реакција условљена
 - 1. душевним својствима организма
 - 2. физичким својствима организма

аспекти:

- а) изговорни в) социјални
- б) комуникативни г) индивидуални

дијалогска природа говора: двосмерни процес

- а) чин говорења (активни део) б) чин слушања (пасивни део)

НАСТАНАК И УСВАЈАЊЕ ГОВОРА

По неким сазнањима, човек је почео да говори пре најмање сто хиљада година, а језик као довршени систем формиран је између 50. 000. и 30. 000. п. н. е. Језик је јединствена моћ коју је људска врста стекла еволуцијом и она разликује човека од осталих животињских врста. Он је једно од најсложенијих средстава, за чији је развој, и филогенетски и онтогенетски, био потребан дуг развојни пут. Претпоставку да је прошао кроз низ развојних стадијума прати чињеница да кроз њих пролази сваки појединац развијајући овај облик понашања. Већина теорија које настоје да научно објасне настанак језика генерализује утицај оних фактора који су несумњиво условили појаву одређених језичких феномена, али не могу да објасне постанак језика у целини. Развојни процес који води од животињског неартикулисаног оглашавања до људског организованог говора само је једна страна оног комплексног физиолошко-психичког развоја, а он уопште води од животиње до човека и може се разматрати само у вези с целокупношћу тог развоја.

Може се учини да је говор дар природе, да се човек може изразити и без учења. Такво схватање претпоставља да је говор урођен и да се развија без учења. Без учења, међутим, нема говорног развоја, и тај процес не траје само у детињству већ и током читавог људског живота. Који ће степен говорног развоја и језичке диференцијације достићи неки појединац, који ће степен споразумевања и задовољства од говора остварити, зависи од: органских, психолошких и социјалних чинилаца. Поред гена и психолошке подлоге, на успех, у најтананијем разликовању говорних сигнала и симбола, утичу колико непосредно искуство, толико и друштвена средина. Дете почиње да овладава говором најпре у поро-

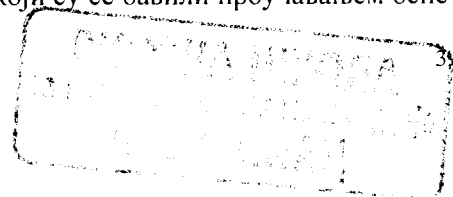
дици, а затим и у првој друштвеној средини у којој се нађе – а то су обично вртић или школа.

Теорија о генетској предодређености говори о тзв. интуицији за језик, наслеђеној способности да се, захваљујући урођеним механизмом за језик, научи говор. Човек се рађа са способношћу да говори, али не и са усвојеним конкретним језиком. Говор се не наслеђује, већ се усваја учењем. Способност говора, као наслеђени потенцијал, развија се само у људској заједници. Већ први плач новорођенчета, каже Смиљка Васић, јесте и прави говорни знак. Одмах по рођењу дете је спремно да гласовно улази у узајамне односе с одраслима из своје околине. Учење говора и почиње у том односу дете–одрасли. Да би се усвојила гласовна, граматичка и значењска обележја говора и језика, као и њихова психолошка и социолошка својства, неопходан је двосмерни однос: дете–родитељ и дете–околина. Општење се на аудио-визуелном каналу, помоћу говора, развија из социјалног контекста (друштвених додира). Говор не развијају усамљена бића. Иако се дете рађа као говорник, оно ће говор развити једино у свету који говори.

Доказано је да дете не почиње да говори пре него што овлада покретима прстију руке. Пресудне године за реализацију језичке способности јесу од треће до седме. Најпогодније време за развитак акцентаског система јесте период до треће године, а за развој артикулације до осме године. Постоје тврдње да језик најпре примамо у његово чулном аспект, као звук и мелодију. Како је управо акценат носилац тих својстава језика, он се најбрже и усваја, али се зато најтеже и коригује. Просте реченице и основне морфолошко-синтаксичке одлике језика једне средине развијају се до пете године. Речник и сложеније синтаксичке структуре усвајају се до двадесете године, а човек на себи и свом изражавању, свакако, може, па и мора, радити и касније.

За језичко знање и конкретну примену језика нужен је довољно развијен речник. Речи су, у једној својој димензији, елементи мисли, неопходни за сложене делатности као што је процес мишљења. Оне су, међутим, и елементи који претходе доцнијим, сложенијим облицима говорног понашања. Кад говоримо о речнику, важно је разликовати пасивни и активни речник, дакле речник разумевања и препознавања речи и речник употребе. Док учи да говори, дете реагује на речи и разуме их много пре него што је у стању да их изговори и употреби. Још од детињства, речник разумевања и препознавања речи много је богатији од речника употребе. Крајњи циљ богаћења личног речника јесте, по Смиљки Васић, способност да се речи користе као физички феномени: способност да их правилно изговарамо, чујемо, пишемо и читамо. Морамо научити да све те физичке особине речи везујемо за неки одређени садржај.

Кад говоримо о речнику, затим, можемо разликовати говорни и писани. Речник писања обично је много шири од речника говора. Речи се при писању лакше намећу и боље бирају, поготово у раним узрастима. Разлике се с годинама смањују. Према неким истраживачима (Водс), у седмој је години писани речник обично 50% богатији од говорног, а у школи и током живота та се разлика постепено губи. Многи инострани научници, који су се бавили проучавањем оспе-



га речника, сматрају да речник четранестогодишњака износи 10. 000 речи. У двадесет првој години тај се број пење на 15. 000, док просечни речник одраслог човека износи између 18. 000 и 20. 000 речи. Теже је, међутим одредити опсег речника одраслих јер су индивидуалне разлике знатно израженије у старијем животном добу. Много је важније, каже Смиљка Васић, радити на тачном усвајању значења речи потребних у свакодневном животу, него на насилном повећавању листе артикулусаних речи, које често немају ни значење ни садржај.

говор: јединствена моћ људске врсте

претпоставка:

а) човек је почео да говори пре најмање сто хиљада година

б) језик је формиран између 50. 000. и 30. 000. п. н. е.

особености:

а) генетска предодређеност (интуиција за језик)

б) усвајање конкретног језика у друштвеној средини

развој говора зависи од:

а) органских чинилаца б) психолошких чинилаца

в) социјалних чинилаца

почетак учења: условљен овладавањем покретима прстију руке

3–7. година: реализација језичке способности

до 3. године: усвајање акценатског система

до 8. године: развој артикулације

до 5. године:

а) просте реченице

б) основне морфолошко-синтаксичке одлике језика

до 20. године:

а) речник

б) сложеније синтаксичке структуре

речи:

а) елементи мисли

б) елементи који претходе сложенијим облицима говорног понашања

речник:

а) 1. пасивни (речник разумевања и препознавања речи)

2. активни (речник употребе)

б) 1. писани

2. говорни

ГОВОР И МИШЉЕЊЕ, ГОВОР И МЕНТАЛНИ РАЗВИТАК

Језик, то јест вербална симболизација и језички знаци, омогућује и најсложеније облике мишљења. Говор је битан за развој менталних процеса јер претварајући искуство у симболичке облике, какав је језик, долазимо до обавештења и повезујемо чињенице, чак и оне које су међусобно веома удаљене. Због тога је његов значај за развој појединца веома велики. Чим дете успе да упије (интериоризује) језик, оно лакше усваја и преображава искуство. Експерименти у психологији показали су предност вербалног над превербалним и невербалним учењем. У вербалном, тј. симболичком учењу лакше се може препознавати, преображавати и разликовати – тј. идентификовати, трансформисати и диференци-

рати. Та истраживања су потврдила да развој логичког мишљења у великој мери зависи од језичке способности. Има мишљења (Озибел) да именовање (номинација) предмета заиста долази после процеса апстракције, али именовање предмета и појава није једина функција језика. Када се ствара нови појам, језик утиче на природу мисаоног процеса. Из идеје која има своје име лакше се може образовати нови појам. Да нема те репрезентативне снаге речи, не би били могући процеси мишљења као што су: уопштавање, разврставање, разликовање, усложњавање, преображавање познатих појмова у нове појмове...

Без обзира на то како дефинишемо интелигенцију, примећује Смиљка Васић, готово увек срећемо се с чињеницом да су тим одређењима обухваћени и различити облици говорног понашања. На пример: познавање речника, допуњавање испуштених делова реченице, разумевање других реченица, увиђање вербалних односа, аналогија итд. Несумњива је веза између лингвистичких способности и опште интелигенције. Глуве људе у менталном погледу другачијима чине неразвијене лингвистичке способности, што их ограничава у развоју и присиљава их да остану на првом ступњу мишљења и закључивања, који се код особа са здравим слухом манифестује као тзв. унутрашњи говор. Недостатак лингвистичке вештине онемогућава глувом детету да развије и увиди оне апстрактне односе које омогућава искључиво вербални израз.

Људи који вербализују – тј. помоћу речи збирају своја искуства и изговарају их, брже решавају проблеме него они који их не вербализују. Они који се потпомажу речима региструју своје искуство на трајнији и подеснији начин од оних који се задржавају само на конкретној представи. Управо речи помажу да се одређене ситуације повежу с одређеним карактеристикама предмета, што такође омогућава брже савладавање препрека.

језик:

а) вербална симболизација и језички знаци омогућују и најсложеније облике мишљења

б) битан за развој менталних процеса

претварање искуства у симболичке облике → а) обавештења

б) повезивање чињеница

интериоризација језика → усвајање и преображавање искуства

вербално (симболичко) учење →

а) препознавање

б) преображавање

в) разликовање

функције језика:

а) номинациона

б) репрезентативна

репрезентативна функција → процеси мишљења

а) уопштавање

б) разврставање

в) разликовање

г) усложњавање

д) преображавање познатих у нове појмове

особеност: веза између лингвистичких способности и опште интелигенције

вербализација: збирање / изговарање искустава

Култура говора

функције:

- а) трајније регистровање искуства
- б) повезивање ситуација с карактеристикама предмета

ЈЕЗИЧКИ НИВОИ

Природни, људски говор испољава се на најмање три основне равни. То су: језик као способност, језик као знање (компетенција) и језик као употреба (чин, пракса, остварење и сл.). Његова најважнија одлика јесте креативност, што подразумева функционалну и стваралачку моћ. Он човеку омогућује да се искаже у различитим психосоцијалним и културним областима. Језик је, међутим, и сложен систем састављен од међусобно повезаних подсистема. Он, дакле, није механички скуп знакова, већ скуп организован у систем.

Језик је слојевита хијерархијска структура, а она се реализује у нивоима. Њих чине јединице вишег и јединице нижег реда, а оне се образују тако што се јединице нижег реда комбинују стварајући јединице вишег реда. На тај се начин реализује цео систем. Креативне могућности језика заснивају се на комбиновању усвојених јединица, а не на стварању нових. Комбинације се успостављају по хијерархијском реду. Сваки ниво језика јесте систем такође, а у оквиру надређене целине и подсистем. Сваки ниво, затим, има одређену функцију.

Нивоа има седам. Редослед јединица по нивоима, почев од нижих ка вишим, јесте: а) фонолошки, б) морфолошки, в) лексички, г) синтаксичко-семантички, д) текстуални, или ниво дискурса, ђ) жанровски или стилистички и е) прагматички или контекстуални. На дну се налази слој најмањег броја јединица, а на врху ниво с практично неограниченим изражајним могућностима.

Фонолошки ниво језика чини систем заснован на фонемама. Фонема, од грчког израза у значењу глас, звук, дефинише се као намања језичка јединица, и то јединица која нема никакву значењску вредност. Фонеме су јединице без садржине, оне дакле, осим у неким ретким изузецима, немају никакво значење. Фонема, самим тим, не може самостално ни да функционише. Њена улога није семантичка, већ дистинктивна, или диференцијална. У скупу фонема довољна је промена једне фонеме па да се промени и значење: нпр.: град – глад, мир – сир, трава – права. Фонема сама по себи није глас, она постаје глас тек када се реализује. Једна се фонема може реализовати различитим гласовима, у зависности од положаја који има у речи. Комбинацијом фонема стварају се морфеме. Теоријски посматрано, могућности комбиновања готово су неограничене, али сваки језик прихвата само одређене комбинације, које дају усвојена значења. Фонолошки ниво језика по себи нема ни значење ни самосталност. Дисциплина која се бави проучавањем фонема зове се фонетика.

Морфолошки ниво језика наредни је слој у хијерархијској структури језика. Њега гради слој морфема, јединица сачињених од фонема. Морфема, од грчке речи у значењу облик, најмања је језичка јединица која има значење. За разлику од фонема, дакле, морфеме имају значење. Њу може чинити цела реч, као што

су *син-* или *рад-*, затим корен речи: *бриг-*, *ћрес-*, и афикс. Афикси се јављају у виду суфикса, префикса и инфикса. Префикс претходи коренској морфеми (*из-*, *у-*, *раз-*: *из-радити*, *у-радити*, *раз-радити*), суфикс долази на крај речи, (*-ћи*, *-ен*, *-ка*: *ради-ти*, *урађ-ен*, *фабрика-ка*), а инфикс се умеће између коренске морфеме и суфикса (*-ов*, *-ив-*, *ива-*: *обрађ-ива-ти*).

За разлику од фонеме, коју чини један глас, у најбољем случају дифтонг, дужина морфеме варира. Њу може чинити једна морфема, на пример: *везници* (*и*, *а*) *предлози* (*у*, *с*), префикси или инфикси (*с-вратити*). У том се случају морфема поклапа с фонемом. Може бити склопљена од две и више фонема: *ти*, *из*, *од*, *ива*, *ова*, *али* и *од* више морфема – на пример, *по-шећер-и-ти*: *по* је префикс, *шећер* је корен, *и* је инфинитивна основа, а *ћи* је наставак за облик.

Према функцији у речи, морфеме се могу поделити на коренске и граматичке. Коренске (лексичке, творбене) имају улогу у творби речи. Граматичке или деривацијске имају претежно граматичку функцију и служе за стварање различитих граматичких облика. Према статусу који имају приликом грађења речи, морфеме могу бити слободне и везане. Слободне морфеме јесу оне које могу да стоје самостално: *на*, *под*, *код*, *Сунце*, *рад*, *зид*. Неке слободне морфеме истовремено су и речи. Везане су оне које не могу да буду самосталне, већ могу стајати само у комбинацији с другом морфемама: *-ак*, *-ље*. Слободне морфеме претежно су лексичке, а везане могу да буду и лексичке и граматичке. Наука о морфемама, о њиховој структури, облицима и грађењу, зове се морфологија. Фонетски је систем у сваком језику утврђен. Систем морфема је по броју знакова далеко опсежнији од фонетског, толико да се њихов број не може коначно установити.

Лексички ниво језика виши је ниво у хијерархијској структури језика. Њега чини слој лексема. Његове јединице имају значење и могу бити самосталне. Лексема, од грчког израза у значењу *реч*, јесте основна јединица лексичког нивоа језика. Њу чини скуп фонема, који у одређеном распореду има посебно значење. Она има и утврђену морфолошку структуру, акценат, могуће граматичке облике, синтаксичку функцију. Лексема је и јединица речника једног језика. На њој се темељи и дефиниција лингвистичког знака. Она има ознаку – фонеме у утврђеном редоследу, и означено – смисао. У односу на више јединице јесте самостална јер може и сама да гради целу реченицу.

Данко Шипка лексему дефинише као суму и именилац свих реализација једне речи. Лексема је реч у свим својим облицима и свим својим значењима. Она је апстрактна јединица језичког система и као таква не може се срести у контексту. Конкретна реализација лексеме јесте реч. Ево и примера: „Такмичари ће трчати данас у шест.” И: „Он је трчао ка успеху.” – напредовао, или брзо напредовао. Лексема може имати способност номинације, дакле да именује појам, затим репрезентативну способност означавања и способност да врши функцију неког реченичног члана, на пример у синтагми или фразеологизму. Фразеологизам је лексичка целина састављена од две или више речи у утврђеном односу: *робна кућа*, *апсолутни слух*, *оседлани коњ*, *бити на коњу*, *накритиви капу*. Број лексе-

ма условно је одредив, али ипак је далеко већи од броја јединица које улазе у њихов састав. Дисциплина која се бави проучавањем лексема зове се лексикологија.

Синтаксичко-семантички ниво језика, или садржајно-значењски слој, синтагма, реченица и реченични комплекс. Синтагма је језичка јединица коју различити лингвисти различито дефинишу. Код нас је најпознатија дефиниција Александра Белића. По њему, синтагма је група речи које су повезане јединством значењем или јединством функције. Синтагма је група од две или више граматички повезаних речи које саме не изражавају везу субјекта и предиката (или предикацују), али учествују у структури виших јединица које исказују ту везу. Она стоји изван субјекатско-предикатске везе и према врсти (саставу) може бити: именичка синтагма (млада девојка); глаголска синтагма (написати писмо), придевска синтагма (веома млада), прилошка синтагма (врло брзо), предлошка синтагма (изнад свега). Према синтаксичкој функцији, оне могу бити: субјекатске, предикатске, објекатске, одредбене и др. Чланови синтагме јесу основни, или управни члан и зависни члан. Основни члан јесте елемент који се одређује или допуњује, а зависни – део који одређује или допуњује.

И реченица (или синтакса) има различите дефиниције. По Белићу, посреди је најмања говорна јединица у којој постоји синтаксичка веза бар два појма. Савремене дефиниције истичу комуникативну вредност реченице, комуникативну ситуацију и смисаону везу. Реченица се од синтагме разликује по томе што је потпуна, завршена комуникативна јединица, јер синтагма то није. Реченица је највиша јединица синтаксе, а самим тим и граматичке организације језика. Најмања јединица овог нивоа јесте предикатска реченица. Њу чине три члана: субјекат, предикат и одбјекат (СПО). Предикатска се реченица може даље усложњавати, али може деловати самостално и имати самостално значење. Највиша јединица синтаксичко-семантичког нивоа јесте реченични комплекс. Њега чини група реченица обједињених јединственим значењем, али он још увек није целовити дискурс / текст, који би представљао целовиту, сложену информацију. Дисциплина која се бави проучавањем ових феномена зове се синтакса.

Текстуални ниво језика, или ниво дискурса, виши је ниво језика, а назив добија у зависности да ли је конкретна реализација усмена или писана. Дискурс је реализација језика у везаном говору, а текст је производ тог говора. Реч је, према томе, о блискозначници (релативном синониму). Исказ се на овом нивоу језика посматра у његовој целовитости и на тај се начин и разумева. Значење сваког његовог члана јесте самостално и примарно, али се увек поштује и целовитост исказа.

Жанровски ниво језика, или стилистички ниво, представља улазак у највиши ниво језика. Он полази од стила као начина изражавања (излагања). Стил је начин изражавања појединца. Он представља избор и организацију функционалних и експресивних језичких средстава тако да буду примерени одређеној говорној ситуацији. Жанр је говорни или писани исказ с особинама које су делом

посебне, а делом морају бити и заједничке да би комуникација била могућа. Те особине су у конкретном исказу, међутим, својствене само конкретном жанру.

Контекстуални ниво језика, или прагматични ниво, темељи се на контекстуалности. Значење речи, па и реченице, одређује контекст. Само се у њему реализује стварно значење речи или реченице. Пример: дечаков пас; свилени пас (појас). У зависности од контекста, речи поред примарног, могу добити и ново, пренесено значење. Један пример смо већ навели – трчати (у шест и ка успеху). Контекстуални ниво језика најсложенији је и најцеловитије преноси информацију, али и у основи омогућује оптималне услове за комуникацију.

језик:

а) сложен систем састављен од међусобно повезаних подсистема

б) вишеслојна хијерархијска структура која се реализује у нивоима

састав нивоа:

а) јединице вишег реда б) јединице нижег реда

организација нивоа: јединице нижег реда комбинују се у јединице вишег реда

начин организације: хијерархијски и функционалан

ЈЕЗИЧКИ НИВОИ:

а) фонолошки ниво – основ ФОНЕМА

б) морфолошки ниво – основ МОРФЕМА

в) лексички ниво – основ ЛЕКСЕМА

г) синтаксичко-семантички ниво – основ

1. синтагма 2. реченица 3. реченични комплекс

ђ) жанровски ниво (стилистички ниво)

е) контекстуални ниво (прагматички ниво)

фонема:

а) најмања јединица језика

б) служи за разликовање значења (дистинктивна функција)

в) није самостална и нема значење

морфема:

а) најмања јединица значења

б) није самостална

лексема:

а) аутономна, целовита јединица значења

б) одлике:

1. утврђена морфолошка структура 2. акценат

3. могући граматички облици 4. могућа синтаксичка функција

в) способности:

1. способност номинације

2. репрезентативна способност означавања

3. способност да врши функцију реченичног члана

синтагма:

а) група речи повезаних јединством значења

б) група речи повезаних јединством функције

в) не врши функцију предикације

синтакса:

- а) најмања говорна целина б) синтаксичка веза бар два појма

реченични комплекс:

- а) група реченица обједињених јединственим значењем
б) не и целовита, сложен информација

текстуални ниво:

- а) дискурс је реализација језика у везаном говору
б) текст је производ тог говора
в) значење члана:

1. самостално

2. обједињено целином

жанровски ниво:

- а) полази од стила као начина изражавања
б) стил је начин изражавања појединца
в) стил је избор и организација функционалних и експресивних
језичких средстава

контекстуални ниво:

- а) заснован на контекстуланости
б) контекст реализује стварно значење речи или реченице

ОСНОВНИ ЕЛЕМЕНТИ СТРУКТУРЕ ГОВОРА

Основни елементи структуре говора јесу: реченица, синтагма, блок и пауза. Они су мисаоне и дикцијске јединице унутар којих се реализује акустички и семантички аспект говора.

Реченица је облик говорне организације. Најчешћа дефиниција реченице припада Томи Маретићу и гласи да је она мисао изречена речима. Њу допуњује Михајло Стевановић и каже да је реченица мисао изражена речима и да је она основна јединица говора. Уколико анализирамо неке реченице, увидећемо да оне не изражавају само мисао, али и да мисаона целина не мора увек бити граматички пуна реченица. Таква говорна јединица јесте исказ. Говорна јединица дужа од једне реченице јесте дискурс. Он се дефинише као скуп реченица повезаних мисаоно или функционално.

Граматички ред речи у реченици јесте субјекат+предикат+објекат. Измењени ред речи зове се инверзија. Принцип инверзије подразумева да тежиште значења имају речи на почетку реченице, да се посебно истичу значења речи на крају реченице, а да оне које стоје у средини имају ненаглашено значење. Инверзија до изражаја долази у сложеној реченици јер се зависне реченице инвертују. Њоме се постиже наглашавање мисли, али и другачија мелодија реченице. Реченица треба да садржи највише до двадесет пет речи – онолико колико се може запамтити и поновити без напора. Дуже реченице нису функционалне и не препоручују се, посебно не у усменом говору. Оне су карактеристика научног стила и служе да неки појам потпуно и прецизно објасне. После дуге реченице – препоручују стилисти – ваља да уследи кратка како би се остварила живост стила.

Синтагма је реч грчког порекла и означавала је ред, уређење. Посреди је самостални структурни елемент реченице. Она се дефинише као група речи које су обједињене у једну мисао. Синтагма је, према томе, недељива синтаксичка јединица и треба је изговарати сливено, без прекида у изговору: Виша педагошка школа. Како чини мисаону целину, у реченици је она и ритмичко-интонациона јединица. Интонација синтагме је узлазна – на почетку глас пада да би се постепено уздизао ка њеном последњем члану. Две синтагме у реченици треба изговорити с малом паузом између њих.

Блок је мања говорна јединица у структури реченице. Између блокова се осећају паузе. Блок је целина која може бити мисаона, емоционална или мисаоно-емоционална. И блокови се, као и синтагме, изговарају сливено, у једном даху, јер су акцентаске и експираторне јединице омеђене паузама. Говор у блоковима омогућава саговорнику да лакше појми поруку и да прати мисао говорника.

Пример: Од сутра спремамо испит / темељно/ као што смо се договорили, / а не наврат-нанос, / што ничему не би користило.

Пауза припада дикцијским елементима. Она је прекид говорног тока, који најпре има физиолошку функцију и омогућава говорнику да удахне ваздух (респирација). Њена је функција и психолошка. Она је ритмички сигнал који се одређује степеном емоционалности говорника. Пауза, најзад, има и логичку функцију јер одваја мисаоне целине – синтагме, блокове, реченице и веће говорне јединице. Пауза омогућава поимање и памћење исказа.

реченица:

а) мисао изражена речима б) основна јединица говора
нивои: 1. исказ 2. реченица 3. дискурс

склоп реченице:

а) граматички ред (С+П+О) б) инверзија
синтагма: а) група речи које су обједињене у једну мисао
 б) недељива синтаксичка јединица
 в) ритмичко-интонациона јединица

блок: а) мања говорна јединица у структури реченице
 б) акцентаске и експираторне јединице омеђене паузама

функција: омогућава разумевање говора

пауза: прекид говорног тока

функција: омогућава поимање и памћење исказа

а) физиолошка б) психолошка в) логичка

КОМУНИКАЦИЈСКИ НИВОИ ГОВОРА

У свакодневној употреби нема до краја јединственог, потпуно хомогеног језика како у погледу знања које говорни представници поседују, тако ни у погледу употребе и остварења тог језичког знања у говору. Можемо стога размишљати и о елементима или нивоима говора као конституентима говорне комуникације. Ти чиниоци јесу: говорни представник, говорна заједница, говорни чин

(говорни акт), говорни догађај и говорна улога. Као што видимо, говор је неодојив од процеса комуникације и увек се остварује и као социјални феномен.

Говорни представник је појединац који говори једним језиком и ступа у комуникацију с другим појединцима, другим говорним представницима. Он је носилац језичког знања, договореног кода једног језика, али и ванјезичких елемената комуникације (гест, мимика, проксемика / понашање и кретање у простору, дикција), као и свести о примерености комуникативног (говорног) чина околностима и циљу који жели да постигне. Носилац је и индивидуалних аспеката језика и говора. Говорни представник се може одредити и као основна јединица говорне комуникације јер обухвата: језичко знање, комуникацију, њен ванјезички, социјални и индивидуални аспект.

Говорна заједница јесте колектив, скуп говорних представника који деле знање најмање једног језика (његових варијетета). Употребом тог језика они се могу међусобно споразумевати. Говорна заједница не изједначаје се с појмом језика или језичке заједнице. Представници једне говорне заједнице могу делити знање више одређених језика, као на пример у Швајцарској, у којој се равноправно говоре француски, немачки и италијански. Један језик пак може употребљавати више етничких заједница. Енглески се, на пример, говори у Великој Британији, САД-у, Аустралији и другим земљама. Људи који се служе једним језиком, према томе, не морају припадати истој расно-етничкој, културној, националној или административно-политичкој формацији, а не морају чак ни живети на истом месту. Због тога се термин говорна заједница не може у свему изједначити с термином језичка заједница. Потоњи се односи на колектив који говори неким језиком. Термин говорна заједница се, тако, не подудара ни с појмом језика јер се може дефинисати и као друштвена група. Она пак може бити било једнојезична било вишејезична, али увек се на окупу држи учесталост образаца друштвене интеракције. Она је и одвојена од околних области јер су делимично покидане линије комуникације. Говорне заједнице тако могу бити – а често и јесу – вишејезичне. Реч је о билингвизму (двојезичности) и мултилингвизму (вишејезичности). Отворено је стога и питање може ли се језик изједначити с нацијом (пример енглеског језика).

Говорни чин или говорни акт јесте основна социолингвистичка јединица. Посреди је један исказ, једно саопштење у оквиру надређене категорије – говорног догађаја. Говорни чин може, али и не мора бити исказ с формалним граматичким статусом реченице, или чак реченични комплекс. Не можемо га унапред идентификовати с језичким јединицама јер садржи и језички и невербални контекст. Могу га заступати и појединачне речи или групе речи с функцијом реченичног еквивалента (пример: Ватра!, Здраво!, Не!, Хеј! и сл.).

Зато кажемо да је говорни чин социолингвистичка комуникацијска јединица, а не формална граматичка категорија. То значи да се говорни чин дефинише његовом функцијом, а не формалним граматичким статусом. Он је одређен намером говорника, сврхом саопштења, циљем с којим се комуникација успоставља и остварује, како у целини тако и у оквиру њених појединих делова. Сви ти чи-

ниоци битно утичу на говорни чин – да ли ће бити тврдња, питање, молба, наредба, забрана, прекор, претња, обећање, савет, упозорење и сл.

Говорни чин је, дакле, варијабилна категорија. Његова се основа ипак може поставити и њу би чинио одређени исказ у оквиру назначених, хипотетичних, говорних одгађаја (пример: Да?, Не!, Баш ме брига.). Он је конститутивни део говорног догађаја, дискурса и текста.

Говорни догађај обухвата укупност комуникацијских активности и односа међу основним компонентама у оствареном процесу споразумевања једне говорне заједнице. Њега чине говорни језик и ванјезички елементи. Састављен је од једног говорног чина или више њих, а размењују их учесници у говорном догађају с циљем да се међусобно споразумеју. Његова је структура сложена и променљива, а у начелу се може изложити као: почетак комуникације – трајање комуникације – завршетак комуникације. У њему учествују најмање два говорна представника, а комуникације се остварује тако што се принцип споразумевања одвија у једном смеру, или у оба смера (фидбек). Један учесник саопштава, а други прима саопштење, или пак један саопштава, други прима саопштење. Они одмах потом мењају улоге.

Имајући у виду да га чине и веома кратки појединачни искази (нрп. поздрав) и обимније дијалогске и монологске врсте (разговор, приповедање), говорни чин није временски одређен. Комуникације може трајати неколико тренутака, али и сатима. Говорни догађај се најчешће остварује у непосредној комуникацији, по обрасцу интеракције лицем у лице. Сви учесници у њему непосредно су присутни и између њих је успостављена временска и просторна веза. Непосредна комуникација, али без визуелне и просторне везе могућа је такође, а њен прототип јесте телефонски разговор. Уколико пошиљалац поруке формулише саопштење, а прималац га интерпретира касније и на другом месту, говорни догађај се остварује посредством поште. У њу ваља убројати обично писмо, али и савременије начине писаног комуницирања (телекс, интернет). Говорно догађај се остварује у два његова кодна вида, тј. у два облика испољавања: у говорној и писаној форми, као дискурс и као текст.

Временски и просторни оквир, као и вид комуникације (интеракција или надна интерпретација) чине спољашње устројство говорног догађаја. Поред тога, говоримо и о унутрашњем устројству. Њега одређујемо као језичко знање, језичку компетенцију, или употребу језика. У њега убрајамо и почетак, одржавање и завршетак комуникације у говорном догађају, избор и употребу језичких средстава (за поздрављање, ословљавање, обраћање), темпо говора, његов фонетски интензитет (шапат, вика, полугласни говор), смену улоге пошиљача и примача поруке, ванјезичке елементе и сл.

Говорна ситуација јесте језички контекст у коме се остварује споразумевање, тј. говорни догађај. Њу чине нејезички и језички елементи организовани у целину. За њу је важно одредити: физички амбијент, место, време, околности. Битни су и институционализовани амбијент, референт и сцена. Институционализовани амбијент чине: домен, делатност, друштвене улоге комуникатора. Референт се

објашњава објектима и појмовима у функцији „теме” саопштавања. Сцена је потпуно окружење комуникације (физичко, психичко, социокултурно).

Већина елемената говорне ситуације подређена је комуникацијској компоненти контекста, посебно у односу на улогу учесника у процесу споразумевања. Оне, тако, за једног истог говорника могу бити потпуно различите (испит, излазак с пријатељима, ручак с породицом, писмо, телефонски разговор). Основна обележја говорне ситуације обично су дата (претпостављена, унапред позната). Учесници у говорном догађају унапред их знају или током самог тог чина непосредно уочавају и препознају. Та се одлика говорне ситуације објашњава чињеницом да је она у бити нека врста односа у који се смешта процес споразумевања тако да се према њему и организује.

Говорне улоге јесу елементи говора који се испољавају као друштвена улога или функција у којој се говорни представник неког језика налази у време остваривања говорног догађаја чији је учесник. Други начин испољавања јесте релативни међусобни стаус свих учесника у датом говорном догађају. У том смислу, једни преузимају улогу пошilhaоца, а други примаоца саопштења. Говорне улоге су, према томе, битно условљене социјалним статусом учесника у говорном догађају. С обзиром на вишеструкост односа везаних за друштвени статус учесника, говорне улоге не могу се унапред одредити. Оне би, на пример, биле: отац–син, старешина–војник, продавац–купац, милиционер–грађанин. Оне се усложњавају појавом фидбека, комуникацијом у оба смера, која подразумева да се улоге мењају.

елементи говора:

- | | |
|------------------------------|----------------------|
| а) говорни представник | б) говорна заједница |
| в) говорни чин (говорни акт) | г) говорни догађај |
| д) говорна улога | |

говорни представник: појединац који говори једним језиком и ступа у комуникацију с другим другим говорним представницима обухвата:

- | | | |
|------------------|---------------------|------------------------|
| а) језичко знање | | |
| б) комуникацију: | 1. вањезички аспект | 2. социјални аспект |
| | | 3. индивидуални аспект |

говорна заједница:

колектив, скуп говорних представника који деле знање једног језика

- | | |
|-----------------------------|---------------------------------|
| а) билингвалне (двојезичне) | б) мултилингвалне (вишејезичне) |
|-----------------------------|---------------------------------|

говорни чин: један исказ у оквиру говорног догађаја

садржи: и језички и невербални контекст →

социолингвистичка комуникацијска јединица,

а не формална граматичка категорија

дефинише се: функцијом, а не формалним граматичким статусом

говорни догађај: укупност комуникацијских активности и односа међу

основним компонентама у оствареном процесу споразумевања

једне говорне заједнице

чине га: језички и вањезички елементи

састављен: од једног исказа или од више њих

Јачина (интензитет) говора одређена је величином амплитуде којом вибрирају гласне жице. Она зависи од јачине импулса који покреће гласне жице и условљена је њиховом дужином. Већу амплитуду имају дуже гласне жице (највећа удаљеност тела од положаја мировања). Мушкарци имају дуже гласне жице од жена па је и њихов глас већег интензитета. Јачина звука мери се у децибелима.

Интензитет гласа има три слоја: 1) доњи (флегматични), 2) средњи (ангажовани) и 3) горњи (сангвинични). Она је сигнал емоционалности и физичког стања (умора) говорника. Што су јачи замор или емоционални надражаји, већа је и јачина гласа. Треперења гласних жица за исто време истог тона тада су већа, а амплитуда је шира. У афективном стању јачина иде изнад горње границе, а кад се пређе одређена мера, глас може да постане деформисан и крештав.

Висина гласа јесте доминантна вредност. Она зависи од броја трептаја гласних жица (фреквенције) у јединици времена (секунди). Што је треперење брже, глас је виши. Број трептаја условљен је дужином, дебљином и затегнутошћу гласних жица. Краће гласне жице (какве имају жене и деца) трепере брже, а глас који они производе виши је. Висина гласа мери се у херцима. Сваки глас има своју оптималу, тј. октаву која омогућује идентификацију. Обично се каже да висина гласа има обим од две октаве, премда у говору можемо идентификовати много прелива, који се свакодневно ретко користе.

Висина гласа разликује се од јачина по томе што је јачина везана за емоционално и физичко стање говорника, док висина одређује односе појмова у реченици. Висином гласа истичемо појмове којима желимо да дамо већу важност.

Боја гласа (тембр) зависи од природе резонатора, од састава и распореда делова говорног апарата. Како свака особа има непоновљиву, јединствену грађу сваког органа, па и говорних органа, боја гласа јесте лична особина. Она је, штавише, једна од ознака идентитета. У зависности од положаја говорних органа приликом артикулације појединих гласова, затим, јављају се и различите фонетске боје, а њих одређује и укупност треперења звучног тела. Боја ће, према томе, бити другачија у зависности од тога да ли оно трепери цело, или се покрећу само његови поједини делови.

Темпо говора, или брзина изговора, јесте стални елемент говора. Он је карактеристика језичких подручја и карактеристика појединца. Просечни темпо у нашем језику јесте 6 стотих делова секунде (ss) за један глас. Значај брзине говора веома је велики јер омогућава разумевање поруке, као један од пресудних елемената у процесу комуникације. Темпо говора подешавамо према степену згуснутости мисаоних порука. Сложеност појмовних веза поруке диктира да ли ћемо брже или спорије говорити, али брзина зависи и од садржаја говора. Темпо говора, дакле, усклађујемо с конкретним могућностима поимања поруке.

Темпо говора одређен је, затим, персоналним (личним), као и регионалним и националним разликама. Личност говорника, његов темперамент, здравствено и психичко стање битно утичу на темпо изговора. Темпераментнији људи причају брже, болесни или депресивни људи спорије. Северењаци причају спорије, а јужњаци брже. Упоредите, на пример, брзину говорника с југа Србије и из Војво-

дине. Неки народи, затим, такође говоре брже. Сетите се темпа Италијана и Шпанаца па га упоредите с одмереношћу неког источњака, на пример Кинеза.

Од наведених говорних константи, висина, јачина и боја припадају акустичким својствима гласа.

говорне константе: стални елементи говорне реализације
подела:

- а) гласност изговора б) јачина (интензитет) изговора
- в) висина гласа г) боја гласа (тембр)
- д) темпо говора

гласност изговора: омогућује чујност поруке
три слоја:

- а) доњи слој (шапат) б) средњи слој (полушапат)
- в) горњи слој (гласан говор)

јачина (интензитет) говора:

- а) одређена је величином амплитуде којом вибрирају гласне жице
- б) условљена дужином гласних жица

функција:

- а) сигнал емоционалности говорника
- б) знак физичког стања говорника

три слоја:

- а) доњи (флегматични) б) средњи (ангажовани) в) горњи (сангвинични)

висина гласа:

- а) одређена је бројем трептаја гласних жица (фреквенције) у јединици времена
- б) условљена је:

- 1) дужином гласних жица
- 2) дебљином гласних жица
- 3) затегнутошћу гласних жица

обим висине гласа: две октаве

функција: одређује односе појмова у реченици

боја гласа: јединствена фонетска боја условљена анатомским
карактеристикама говорних органа (облик резонатора)

функција: карактеристична нијанса према којој препознајемо појединца

особеност: непроменљива вредност

темпо говора: брзина изговора

условљен:

- а) саговорником
- б) персоналним особинама говорника
- в) регионалним одликама говорника
- г) националним одликама говорника

функција: омогућава разумљивост поруке

особеност: прилагођавање поруци и саговорнику

КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК И НАРОДНИ ГОВОРИ

НАСТАНАК И ЕВОЛУЦИЈА СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА

Српски језик, заједно са словеначким, македнским, бугарским и изумрлим старословенским спада у групу јужнословесних језика. Што се хрватског тиче, има лингвиста који га одвајају од српског и сматрају посебним језиком, као и оних који и даље говоре о две варијанте једног истог језика: источној (српској) и западној (хрватској). Први књижевни језик био је старословенски. На њега су први словенски просветитељи Тирило и Методије у 9. веку са грчког превели црквене књиге. То је био дијалекат језика македнских Словена из околине Солуна. Наредних векова на том истом језику преписивали су књиге – Хрвати глаголицом, а Срби ћирилицом. Следбеници „солунске браће” и преписивачи црквених књига уносили су у преписе понеку измену, понајвише везану за гласове којих није било у њиховом говору и тако су настале српска и хрватска редакција старословенског језика. Тако настале редакције, или рецензије старословенског језика постале су књижевни језици старословенских народа.

јужнословенски језици → старословенски језик → редакције → књижевни језици

Српскословенску редакцију око 1730. године сменио је рускословенски језик, који је крајем 18. и почетком 19. века замењен словеносрпским. Српски књижевни језик почео је да се развија од прве половине 19. века и то на бази два штокавска дијалекта – источнохерцеговачког и шумадијско-војвођанског.

српскословенска редакција → рускословенски језик → словеносрпски језик → српски књижевни језик

То су новоштокавски, најмлађи говори, који се углавном простиру у централној, веома широкој области штокавске територије. Две су заједничке и битне њихове особине које се подударају с књижевном нормом – систем од четири акцента и нова деклинација, с изједначена три падежа множине: дативом, инструменталом и локативом.

српски књижевни језик ← два новоштокавска дијалекта

а) источнохерцеговачки б) шумадијско-војвођански

особине:

а) систем од четири акцента

б) нова деклинација: изједначена три падежа множине

1. датив 2. инструментал 3. локатив

У првој трећини 19. века међу Хрватима јача Илирски покрет, који је тежио уједињењу и определио се за штокавски дијалекат ијекавског наречја. С друге стране, Вук Карацић припрема терен за победу народног језика као књижевног језика па с илирцима и Људевитом Гајем ствара заједничку основу за књижевни језик. Вук 1814. године издаје граматику, *Писменица сербскога језика*, и прву збирку народних песама. Његов *Српски рјечник* штампан је 1818. године. Најзначајнијом годином сматра се 1847, када је Бранко Радичевић објавио књигу *Песме*,

испевану на чистом народном језику, а Ђура Даничић спис *Раѝ за срѝски језик и ѝравоѝис*. Исте је године на народном језику, премда старим правописом, штампан Његошев *Горски вијенац*, а Вук је објавио превод *Новоѝ завјейѝа*.

Илирски покрет → Вук Карацић → Људевит Гај

1814. година:

Писменица сербскоѝа језика
прва збирка народних песама

1818. година:

Срѝски рјечник

1847. година:

Бранко Радичевић: *Песме*

Ђура Даничић: *Раѝ за срѝски језик и ѝравоѝис*

Вук: превод *Новоѝ завјейѝа*

Његош: *Горски вијенац*

До такозваног Бечког договора дошло је 1850, када је одлучено да се за књижевни језик узме ијекавско, „јужно” наречје штокавског дијалекта, на коме су настале народне умотворине. Тако је створен заједнички књижевни језик Срба и Хрвата и имао је два штокавска наречја – ијекавски и икавски. Новосадски договор одржан је 1954. године и на основу њега 1960. године израђен је заједнички *Правоѝис*, а затим је у издању Матице српске и Матице хрватске почео да излази *Речник срѝскохрваѝскоѝ књиженскоѝ језика*.

1850: Бечки договор

1954: Новосадски договор

1960: а) *Правоѝис*

б) почетак израде речника

КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК И НАРОДНИ ГОВОРИ

Књижевни језик. – Назив књижевни или стандардни језик употребљава се у различитим значењима. Најчешће се под тим термином подразумева обрађени, нормирани језик, с изражајним средствима и правилима употребе, утврђеним за читаву језичку територију. Њиме се у говору и писању служе образовани људи у разним областима живота и деловања: у књижевности, науци, образовању, јавној комуникацији, затим администрацији, привреди и тако даље. То је језик читаве културе једне језичке заједнице. Његов је циљ да превлада говорну хетерогеност и омогући споразумевање на читавој језичкој територији. Књижевни језик оснива се на утврђеним правилима, на друштвено озакоњеној језичкој норми, и та су правила обавезна за све који се њиме служе за споразумевање у општекултурним и службеним сферама. Он поприма наддијалекатски карактер. Такав је и Вуков језик, за кога је Стојан Новаковић рекао како се у свим појединостима, онакав какав је, нигде не говори у народу, макар у њему нема ниједне појединости која се у народу не би говорила.

Језичка норма је свеукупност навика, односно одређених правила у области ортоепије, морфологије, лексике, синтаксе, функционалних стилова и правописа. Та правила, која нас обавезују, налазе се у: нормативној граматици, речнику, правопису и језичким приручницима. Књижевни језик се нормира не само ради ефикасније комуникације између садашњих, него и између ранијих и новијих генерација. Пошто га нормирање фиксира за релативно дужи период, он је кон-

зервативнији од говорног језика, који се слободно развија и брже мења. Иако је кодификована, норма је еластична и често варијантна. Она не одређује само правила, него и даје препоруке. Норма није вечита категорија. С развојем језика, и она подлеже изменама. Промене су најочигледније у лексици. Стварају се нове речи, а неке већ постојеће добијају и нова значења. Промене се, међутим, могу одвијати и у стурктури језика, али оне су веома споре и превазилазе један људски век. Говорни језик, затим, мења се брже, а писани – као феномен духовне културе, спорије.

Народни говори. – За разлику од књижевног језика, као алокалног, нормираног и свесно конктролисаног језичког обрасца, народни говори имају локални карактер. Један народни говор служи као средство свакодневног споразумевања, али не и јавне комуникације, на ограниченом, а не на целом језичком подручју. Говори једног језика могу бити толико различити да понекад онемогућавају споразумевање међу говорницима истог језика. Народне говоре не прате прописана правила па се у њима појављују многе некњижевне особине, по чему их уосталом, и разликујемо. Те су особине везане за одеређену географску област. Општи је тренд савремене лингвистике тежња ка унификацији. Све масовније школовање и средства масовне комуникације доприносе појави преовладавања стандардног језика и потискивања дијалекатских особина. Дијалекти се под њиховим утицајем могу и мењати.

<u>књижевни језик</u>	<u>народни говори</u>
алокалан	локални
кодификован	некодификовани
наддиајлектски	дијалекатски
унифициран	хетерогени

ВАРИЈАНТНОСТ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА ДИЈАЛЕКТИ И ГОВОРИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА

Варијантност књижевног језика. – У књижевном језику могу се јавити и различите варијанте, најчешће регионалног карактера. Често се, на принципу паритета (равноправности), неки облици прихватају као правилни дублети или триплети. Ако су књижевно признати, могу знатно допринети богатству и нијансирању израза. Норма нашег књижевног језика, заснована на новоштокавским дијалектима, еластична је па у многим случајевима, и у граматичици и у правопису допушта различита решења. Источна и западна варијанта српског језика показују разлике на свим стандарднојезичким нивоима: у правопису, у фонетици, у морфологији, у синтакси, а нарочито у лексици и стилу. О оштрој граници између варијаната, међутим, не може се ни говорити.

Дијалекти и говори српског језика. – За означавање говорних варијетета, основних дијалекатских појмова, у нашој дијалектологији служе три термина: наречје, дијалекат и говор. За појам територијално најнижег ранга, за говор неког краја, места и слично, употребљава се израз говор. То су, на пример, лички, сремски, нишки, тршићки говор. На ниову изнад њега је дијалекат – језички тип ко-

ји, према сличности или истоветности неких особина, чини група говора, као што су источнохерцеговачки, косовско-ресавски или шумадијско-војвођански. Група дијалеката обједињених заједничким цртама у гласовном, граматичком и лексичком саставу твори појам највишег ранга – наречје. Ми говоримо штокавским наречјем, а код Хрвата ће се срести и кајкавско и чакавско. Наречја су називе добила према облику односно-упитне заменице за ствари што, кај и ча. Штокавско наречје обухвата све дијалекте и говоре српског језика. Раније се за данашњи појам дијалекта користио термин говор, а за данашње наречје користио се термин дијалекат. Израз наречје везивао се за рефлекс старог гласа јат **ѣ** као е, (и)је и и, па се говорило о екавском, ијекавском и икавском наречју. Данас се о тој појави говори као о изговору.

говор → дијалекат → наречје

наречја:

1. штокавско
2. чакавско
3. кајкавско

Штокавско се наречје, према развоју облика деklinације и акцената, дели на старије и млађе штокавске говоре. Они према рефлексу гласа јат **ѣ** могу бити екавског и ијекавског и икавског изговора. Старијим екавским говорима припадају призренско-тимочки, косовско-ресавски и славонски штокавски дијалекат. Шумадијско-војвођански је млађи штокавски, или новоштокавски дијалекат. Старији штокавски дијалекат ијекавског изговора јесте зетско-јужносанџачки, а источнохерцеговачки је новоштокавски ијекавски дијалекат. Он је прилично распрострањен и њиме се говори у: источној Херцеговини, северозападној Црној Гори, западном Санџаку, западној Србији. Њему припадају и сви штокавски говори Босне и ијекавски говори Хрватске, укључујући и дубровачки говор. Штокавско наречје икавског изговора јесте народни говор Муслимана и Хрвата.

штокавско наречје:

према развоју облика деklinације и акцената:

1. старији штокавски говори
2. млађи штокавски говори

према рефлексу гласа јат **ѣ**:

1. екавски изговор
2. ијекавски изговор
3. икавски изговор

КОМУНИКАЦИЈА

КОМУНИКАЦИЈА – појам

Комуникација је израз латинског порекла, настао од глагола који је значио разговарати. У најширем смислу, под тим се појмом подразумева споразумевање међу људима. Наука која се бави проучавањем процеса споразумевања назива се теорија комуникације. За комуникацију је битан и појам информације. Израз је латински и значи обавештење. Информација је вид поруке садржан у систему комуникације. Комуникација се, према томе, може одредити и као сваки организован и сврсисходан облик обавештавања. Она се остварује посредством три функције; перцептивне, еволутивне и трансмитивне. Перцептивна функција комуникације омогућава пријем поруке у комуникативном процесу, а еволутивна помаже да се помоћу ранијег искуства и меморије разуме порука и донесе одлука у комуникативном процесу, док је задатак трансмитивне да пренесе и тумачи значење порука. Модели процеса комуницирања јесу тројаки. Процес се може одвијати између машине и машине, машине и човека те човека и човека.

Категорија комуникационих система обухвата четири комуникациона система: интраперсонални или интрафизички, интерперсонални или интерактивни, мултиперсонални или групни и трансцендентални. Интраперсонални систем чини само једна особа, дакле улогу пошиљаоца и примаоца врши само један људски организам. Интерперсонални систем обухвата две особе или комуникатора. Мултиперсонални систем односи се на више особа или комуникатора. У трансцендентални комуникациони систем укључене су истовремено велике групе или велики тимови људи. То су и друштвени системи комуницирања.

Видови комуникације јесу непосредна или лична и посредна или масовна комуникација. У непосредној комуникацији и пошиљалац и прималац поруке налазе се у непосредном, личном контакту. Она је најчешће усмена. Њене су предности: а) обезбеђена контрола слања и пријема поруке, б) прималац је познат пошиљачу, в) приликом самог процеса комуникације могу се отклонити могући неспоразуми или недовољно јасне информације. Најбитније за непосредну комуникацију јесте могућност повратне спреге или фидбека. Информације се не губе већ за њима следи фидбек. Посредна комуникација одвија се, наравно, преко посредника, а то је данас најчешће неки масовни медиј. У њој се пошиљалац обраћа истовремено великом броју људи, а информација се брзо и ефикасно преноси широком кругу прималаца.

комуникација:

- а) споразумевање међу људима
- б) сваки организован и сврсисходан облик обавештавања

функције:

- а) перцептивна (пријем поруке) б) еволутивна (разумевање поруке)
- в) трансмитивна (преношење и тумачење поруке)

модели процеса комуницирања:

- а) машина–машина б) машина–човек в) човек–човек

3
 -
 -
 -
 -
 4
 4
 3
 -
 -
 -
 2
 -
 1,
 -
 -
 .
 -
 2
 -
 -
 -
 T
 -
 /
 2
 -
 1
 0

- а) интраперсонални или интрафизички – једна особа
- б) интерперсонални или интерактивни – два комуникатора
- в) мултиперсонални или групни – више комуникатора
- г) трансцендентални

1. тимови и групе комуникатора
видови комуникације:

- а) непосредна или лична комуникација
б) посредна или масовна комуникација

ЕЛЕМЕНТИ ЛАНЦА КОМУНИКАЦИЈЕ, ЕЛЕМЕНТИ ПРОЦЕСА
КОМУНИКАЦИЈЕ, ПРОЦЕС ГОВОРНЕ КОМУНИКАЦИЈЕ

Општеприхваћена комуникациона шема јесте она коју је дао Умберто Еко.



Као типичан случај комуникационе шеме Еко наводи ниво безнина у резервоару аутомобила. Он се преко пловка и електричних сигнала саопштава командној табли аутомобила, на којој се појављује порука упућена возачу.

У комуникацији увек мора да постоји извор (резервоар за бензин, идеја коју пошљалац има у глави). Из извора се, преко емитента (емисони апарат, пловак, гласовни апарат човека) емитује сигнал (електрични импулс, укључивање механичког прекидача, звук). Сигнал путује кроз канал (електрична жица, систем механичких спојева, звучни таласи). У каналу сигнал могу омести шумови (свака промена стања канала која модификује сигнал, ослабљује га, додаје му друге сигнале). Пошто сигнал изађе из канала, њега прихвата пријемник (амплификаторни или трансформаторни механизам, слушни апарат човека). Помоћу пријемника сигнал се претвара у поруку (црвени сигнал на командној табли, речи или звуци које човек схвата као значење). У том облику порука долази до примаоца (возач, човек). У тренутку емитовања и пријема сигнала мора да важи исти код. Он омогућава правилно разумевање сигнала. Код је систем правила која одређеним сигнаlima додељују одређену вредност. Људски језик је, на пример, код.

Сам процес комуникације могућ је захваљујући процесу кодирања и декодирања, претварања појма у код, у форму одређену системом правила кода. Појам кућа, на пример, претвара се у језички код, који чине четири фонеме: к-у-ћ-а. Потом се језички сигнал претвара у значење појма. Појам се кодира у језички знак, па се затим језички знак декодира у значење појма. Писање је кодирање: претварање појма у језичке знаке – слова. Читање је декодирање: претварање језичких знакова у разумљиву садржину. Процес кодирања и декодирања одвија се у два правца и објашњава се следећом шемом:

говорна комуникација

говорник–кодирање–звучни таласи–саговорник–декодирање

Учесник ланца комуникације који кодира поруку одређује се као кодер, а онај који је декодира као декодер. У литератури се среће и појам енкодирање. Посреди је реакција декодера на информацију. У том процесу и он шаље поруку, дакле понаша се као кодер. Његова је порука повратна и одређује се као фидбек. У односу на процес кодирања и декодирања, порука се одређује као сваки, по правилима кода изабран и уређен низ јединица, који пролази кроз канал. Пошиљалац у поруку уноси информацију, а прималац је усваја тј. декодира. Теоретичари разликују поруку у смислу садржаја и информацију у смислу начина организације поруке.

елементи ланца комуникације:

- | | | |
|--------------|-----------|-------------|
| а) шум | б) извор | в) емитент |
| г) сигнал | д) канал | ђ) сигнал |
| е) пријемник | ж) порука | з) прималац |

елементи процеса комуникације:

- | | | |
|-------------|---------------|---------------|
| а) кодирање | б) декодирање | в) енкодирање |
|-------------|---------------|---------------|

процес говорне комуникације:

- | | | |
|---------------|----------------------|------------------|
| а) говорник | б) кодирање поруке | в) звучни таласи |
| г) саговорник | д) декодирање поруке | |

порука: сваки, по правилима кода изабран и уређен низ јединица, који пролази кроз канал

порука – садржај информација – начин организације поруке

КОНТЕКСТ

За процес комуникације битан је и појам контекста. Порекло термина је у латинском језику, где је означавао скупа ткано, преплетено. Под њим се подразумева језичка, говорна или мисаона целина (синтагма, реченица или цела говорна ситуација) којој припада нека мања језичка јединица (нпр. реч или исказ). У тој се целини реализује стварно значење те језичке јединице. Прави и потпуни смисао те језичке јединице одређен је целином; он се добија тек у контексту. Пример: боли ме колена; народне умотворине преносе се с колена на колена; коленасто вратило... Контекст има много већи значај у књижевним него у некњижевним текстовима зато што је књижевност осим уобичајене, има и допунску организацију, тј. значење целине строже је организовано. Ту ћемо законитост најједноставније схватити ако део неког књижевног дела издвојимо из контекста и ако покушамо да га премештамо унутар текста. Ван контекста тај одломак мења и значење и функцију. У тексту он је одређен контекстом до те мере да му је и значење фиксирано и не можемо га померати.

Можемо разликовати контекст говорне или текстуалне целине, тзв. језички контекст и ситуациони контекст. Речник модерне лингвистике објашњава језички контекст као условљеност значења делова неког исказа/текста. Ако се налазе у

близини или у суседству неке језичке јединице која је у средишту пажње, они су њоме одређени. Контекст те делове одређује на основу њиховог односа према другим јединицама с којима се комбинује као низ. Ситуациони контекст односи се на обележја нејезичког света у односу на која се језичке јединице систематски користе. Термин обухвата целокупну нејезичку подлогу говора или текста: ситуацију која га је узроковала, непосредну ситуацију у којој се користи, свест говорника и саговорника о ономе што је већ речено и о свим релевантним спољашњим условљеностима исказа.

У склопу ових појмова среће се и појам контекстуалност. Посреди је особина (квалитет, функција) коју текст, или неки његов елемент добија у односу на неки други чинилац језичког или нејезичког карактера. Књижевност је, на пример, наглашено контекстуална. Ништа што она обухвата не постоји изван њеног система и изван тог система нема ни значење. У светлу најновијих достигнућа науке, контекстуалност се сматра једним од кључних момената сваког разумевања језичког израза. У њему је смисао увек ограничен и одређен контекстом, премда је сам контекст неограничен. Обезбеђење контекста одређује се као контекстуализација. Реч се „ставља у контекст” да би се разјаснило њено намеравано значење. Сматра се да речи имају значење само када се сагледају у контексту.

контекст: језичка целина којој припада мања језичка јединица

функција целине: реализује стварно значење језичке јединице

контекст у књижевности: значење целине строже организовано

особеност: допунска организација

типови контекста:

а) језички контекст

б) ситуациони контекст

језички контекст: условљеност делова исказа/текста у близини језичке јединице која је у средишту пажње

ситуациони контекст: обележја нејезичког света у односу на која се језичке јединице систематски користе

контекстуалност: особина (квалитет, функција) коју текст (елемент текста) добија у односу на неки други чинилац

1. језичког карактера

2. нејезичког карактера

контекстуализација: обезбеђење контекста (процес)

ИНФОРМАЦИЈА

Информација је, рекли смо, део система комуникације којим се саопштавају поруке, другим речима, непознате и недовољно познате чињенице. Наука која се бави процесом слања, преношења, примања и памћења информација зове се теорија информације. Разликујемо је од семитике – наука посвећена знаковним системима који служе за комуницирање, и кибернетике – општа интердисциплинарна теорија о свим системима способним да пошаљу, пренесу, приме и прераде информацију. Теорија информације проучава сам процес слања и примања информације, а као посебна дисциплина утемељена је после Другог светског рата под утицајем кибернетичких идеја.

Култура говора

Информацију не можемо изједначити с поруком. Док је порука материјална, информација је нематеријална и садржана је у самој организацији поруке. Она се може одредити као процес уобличавања и резултат тог процеса. Посреди је систем који се одређује као у себи организована целина. Његова унутрашња организација назива се екстропија. Под тим се појмом подразумева тежња система да се одупре покушају постепене дезорганизације – ентропије. Сваки систем претпоставља да се одређеној организованости супротставља дезорганизованост. Умберто Еко је информацију одређује као количину непознатих чињеница. Она се додаје нечему што већ знамо и представља новину. Вредност информације одређује се количином непознатих чињеница.

Количина и мера информисаности у непосредној је вези с ентропијом, реду-данцом и комуникативним шумом. У кибернетичком смислу, ентропија означава меру неорганизованости у неком систему. У теорији информације ентропија је мера неодређености или непредвидљивости која нам у процесу комуникације стоји на располагању приликом избора и комбиновања комуникацијских јединица. Количина информације је релативан појам, условљен бројним чињеницама. Приликом комбиновања комуникацијских јединица, количина непознатих чињеница, информативни новум, не мора бити увек исти. Ентропија је, у том смислу, већа уколико је обавештење непредвидљивије. Колика је информативност једног језичког знака, можемо измерити тако што ћемо на његово место ставити неки други. Што је већи број могућих замена тог знака, већа је и његова информативност, то јест количина обавештења.

Редуданца јесте мера предвидљивости у процесу комбиновања комуникацијских јединица. Она је нека врста залиха обавештења, информацијски вишак, али такав вишак који омогућава да се порука разуме или сачува у неповољним комуникацијским условима. На пример, језик науке није редудантан. Ако би неки стручњак, на пример хемичар, хтео да одржи јавно предавање, он би морао говорити популарно и у свој језик унети много више редудантног материјала него кад би се обраћао само својим колегама. Сама структура језика већ садржи могућност чувања поруке и зато нас у усменој комуникацији често наводи да кажемо више него што је потребно за разумевање информације. Тако је, на пример, у причању, које је по себи пуно понављања, редуданца изузетно висока.

Комуникативни шум представља све оно што у комуникацијском каналу може да успори или да делимично промени поруку, иако је код сасвим добро успостављен. Посреди су тенхичке сметње, али и све друге препреке које се јављају у процесу комуникације. Кад је реч о комуникацији језиком, говоримо најпре о семантичким, па тек потом о осталим сметњама. У њих се убрајају, на пример, непознавање језика саговорника, проблеми с говорним или слушним апаратом, али и злоупотреба речи или неискреност. Да би комуникативни шум у говорној комуникацији био мањи, исказ треба засновати на правилима култивисаног говора (осмишљеност, сврсисходност, правилност, јасност).

Разматрајући појам информације, будући да се она остварује у комбинацији комуникацијских јединица, Умберто Еко посебно говори о поруци као носиоцу

смисла и о естетичкој поруци. Људски прималац на сигнал не реагује аутоматски, већ прибегава сложену процесу давања смисла проуци. Смисао који ће приписати поруци он извлачи из кода. Ако, на пример, примамо поруку на језику коју нисмо никада чули, дакле на коду чији систем не познајемо, порука – а она је изречена – за нас ће остати празна. Све док се не појави код, порука неће ни постојати. Постојаће само сигнали.

Порука мења или обогаћује значења у зависности од околности. Значење није само непосредна денотација поруке, већ и лепеза могућих значења (конотација). Порука, затим зависи и од контекста. Трећи случај разумевања поруке односи се на оне које су намерно двосмислене, али тако да се њихова двосмисленост не може дефинитивно уклонити, а да она не изгуби свој специфични квалитет. То су естетичке поруке, чији је посебан квалитет узбудљивост, пријатност и посебно задовољство. Карактеристика естетичке поруке јесте у томе што она формулише низ двосмислен у односу на правила кода, као система који кодификује. Њен циљ и јесте да сугерише многостука значења, што постиже посебном организацијом поруке. Организација у реду изражавања паралелна је организацији у реду садржаја, па промене у једном реду захтевају и промене у другом. У том је смислу естетичка порука ауторефлексивна, дакле одређена сама собом и на саму себе упућена. Њен комуникативни механизам није довољно кодификован изван ње саме, и због тога се она види као замењива, неодређива, отворена за различита значења и различита тумачења.

информација: део система комуникације којим се саопштавају поруке

порука: непознате и недовољно познате чињенице

информација: а) процес уобличавања и резултат тог процеса

б) систем који се одређује као у себи организована целина

вредност информације: количина непознатих чињеница

ектропија: унутрашња организација информације (система)

ентропија: мера неодређености у процесу комбиновања комуникацијских јединица

редунданца:

а) мера предвидљивости у процесу комбиновања комуникацијских јединица

б) информативни вишак

функција редунданце: омогућава да се порука разуме или сачува

комуникативни шум: сметње у комуникацијском каналу

НЕВЕРБАЛНА КОМУНИКАЦИЈА

Типичан израз невербалне комуникације јесте онај вид споразумевања у коме људи посежу за сопственим гласом и телом као за средством општења. У њих спадају гестови, мимика и проксемика, а затим и дикција као вид изражавања помоћу гласа и начина изговора. Гест је држање и покрет тела и његових делова у функцији комуникације. Мимика је израз и покрет лица и његових делова у функцији комуникације. Проксемика је конвенцијом и културним обрасцем кодификован покрет, држање и понашање тела у простору, с посебним акцентом на физичкој удаљености између саговорника и на физичком контакту. Дик-

Култура говора

ција је звучна реализација говора. Према најновијим истраживањима, невербална средства комуникације јесу врста говора. Раније се поводом геста и мимике говорило о немим органима и немом говору.

Претпоставка да су покрети човековог тела одувек били пратиоци говора није невероватна. Познато је да дете почиње развијати говор тек кад довољно развије покрете прстију, што сведочи о узајамној вези гласа и покрета. Покрет је стални пропратни пратилац говора. Готово нико здрав, каже Жарко Ружић, не говори без пропратних гестова и мимике. Док говоримо, мењамо израз лица, покрећемо његове делове, правимо гримасе, изводимо порете телом и деловима тела. И звучна компонента гласа има велику изражајну вредност. И она може да изрази најразноврсније односе говорника према саговорнику или према предмету о коме говори. Зато и кажемо да је писани језик, по себи лишен невербалне подршке, неупоредиво мање изражајан.

Треба разликовати покрете који имају биолошку функцију од оних који имају комуникативну функцију. Они су помоћно или паралингвистичко језичко средство. Треба, затим, разликовати невербална средства споразумевања и на нивоу свести и на нивоу несвесног. И дикција и гест и мимика могу се и увежбавати и учити, па и изучавати на факултету, нпр. драмских ументости. Гест и мимика у нужди могу да замене људски говор. Знамо да развијен систем гестовних сигнала омогућава глувонемим људима да се споразумевају. Један вид гестовног система јесте и дириговање. Пантомима, тако омиљена међу децом, вид је уметности који се заснива управо на језику геста и мимике.

Речи нису увек довољне да изразе све што неко жели рећи, сав сложен спектар мисли и емоција који може пратити говорника. Неке поруке обликујемо јасније и уверљивије управо гестом и мимиком, који могу да оснаже нашу мисао. У класичној реторици, они су саставни део технике уверавања. Будући често несвесна, невербална средства споразумевања са садржајем нашег говора могу да буду и у дисхармоничном односу. Тада не само што одају нашу личност, наше тренутно психофизичко стање, или чак не/истинитост наших речи, већ несинхронизована, без осећаја за укус и меру, намештена и извештачена, могу и да одмогну говору.

Гест и мимику проучава дисциплина која се зове кинемика. Назив је настао од грчког израза који је означавао управо покрет. Кинемика је наука о положајима и покретима људског тела и делова тела, о изразу и покретима лица и његових делова, као и о улози коју они имају у процесу споразумевања. Они подлежу одређеним конвенцијама и условљени су начином живота, културним и цивилизацијским обрасцима. Познавање и поштовање тих образаца понашања чини саставни део културе једне личности.

Говор и писмо имају ортоепију и ортографију, али и невербална средства споразумевања имају систем правила. Тај систем назива се гестовни код. Он се стиче у детињству и учи паралелно с усвајањем језика и културног обрасца понашања. Гестовни комуникацијски код такође има своју типолошку структуру. Типологизација гестова: 1) демонстративни гест (гест упућивања – упирање пр-

стом); 2) имитативни гест (гест опонашања – прст на уста као знак за тишину); 3) конотативни гест (гест психичког садржаја – слегање раменима као неодлучност, климање прстом као претња); 4) симболички гест (гест конвенционалног покрета – климање главом горе-доле или лево-десно).

Неми говорни органи ретко кад могу самостално да обаве комуникацију. Они су саставни део говора, али пре свега као допуна вербалне комуникације. Њихов значај не треба потцењивати, али ни прецењивати.

покрети:

- | | |
|--------------------------|----------------|
| а) 1. биолошки | б) 1. несвесни |
| 2. средство комуникације | 2. свесни |

невербална средства у функцији комуникације:

помоћно (паралингвистичко) језичко средство

- а) гест: држање и покрет тела и његових делова
- б) мимика: израз и покрет лица и његових делова
- в) проксемика: држање и понашање тела у простору
- г) дикција: звучна реализација говора

функција: стални пропратни пратилац говора

особеност:

- | | |
|-----------------------------------|---------------------------|
| а) велика изражајна вредност | б) конвенционална природа |
| в) условљеност културним обрасцем | |

кинемика: дисциплина која проучава вредност геста и мимике у функцији комуникације

гестовни код: систем правила који одређује и условљава гест и мимику

типологизација гестова:

- | | |
|------------------------|--------------------|
| а) демонстративни гест | б) имитативни гест |
| в) конотативни гест | г) симболички гест |

ВЕЖБА: „Неми говорни органи”

Људи комуницирају пре свега вербалном комуникацијом. Рекли смо да је писани језик оскуднији од говорног јер не може да изрази сав спектар осећања и мисли које могу дикцијска средства: акценти, пауза, ритам и темпо говора, мелодија и интонација реченице. Неки пут, међутим, ни речи нису довољне па се служимо и невербалним средствима комуникације. Неке поруке можемо пренети уверљивије уз помоћ тзв. „немих говорних органа”, којима оснажујемо смисао говора.

Невербална средства комуникације (у литератури ћете срести и израз „гестовни говор”) јесу пратећи елементи усменог говора. Њихова се важност огледа и у томе што су понекад речитији и од самих речи, а могу и да открију више него што говорник каже, или жели рећи. Важно је да покрети тела и лица прате говор, да су с њиме у хармоничном односу. Ако с њим нису синхронизовани, ако не чине целину, ако су намештени и извештачени – они одмажу говору. Они, до изражаја долазе у визуелној комуникацији. Када се говорник не види, већ само чује, подршку живој речи могу пружити само дикцијска средства. Ево како је Радомир Живковић описао говор тела.

Пријатан изглед говорника. – Физички изглед говорника привлачи пажњу већ на први поглед. Први утисак који говорник остави понекад је пресудан за успех целог говора. Говорник треба да је одевен уредно, укусно и не превише упадљиво. Неуредност изазива неповерење и подсмех. Стручњаци кажу и да је у ова тешка времена неукусно приликом јавног наступа посити нешто упадљиво скупо – на пример сат, ципеле које шљаште колико су нове... По питању изгледа говорник такође мора да се прилагођава садржини говора, прилици и публици.

Држање тела. – Став говорника може да буде веома делотворно средство комуникације. Он треба да је усправан, а не погрбљен, јер одаје одлучност, чврстину, сигурност. Повијен став сугерише несигурност, подређеност, понизност, послушност, неодређени став говорника, његов страх, па и физичку слабост. Благо наклон у знак поздрава може придобити слушаоце. Руке треба да су опуштене, ноге такође. Ако говорник седи, могу бити и прекрштене, али нипошто раскречене. Главу треба држати усправно и, као и цело тело, окренуто према публици. Говорник и положајем тела и положајем главе одаје свој однос према аудиторијуму. Речју – треба гледати у саговорника. Поред усправног става, добро је не ослањати се, нпр. о говорницу, уколико говорник седи – о сто. Када је ослоњен, говорник делује немарно, претерано опуштено, или као да му недостаје снаге. Поготово лоше делује ако се налакти. Тело одаје концентрацију, па није добро шеткати се или пак нешто радити (распремати сто) док говоримо. Било који знак несигурности или недостатка концентрације – зачешљавање, притезање кравате, уређивање одела – доприноси слабијем успеху говора.

Гестови руку. – Покрети руку могу бити врло изразити и сугестивни. Колико год значајни, они морају бити умерени и одмерени. Млатарање рукама не препоручује се још од античких времена, када се штавише, сматрало да то раде само сумасишавши. Претима не треба пуцкати за време говора. Не треба ни лупкати оловком, или неким другим предметом. Није пожељно ни производити шкрипу – све то може да иритира и да провоцира публику.

Значај неког дела говора можемо, на пример, истаћи благим ударом руке о сто или подизањем отворене шаке. Стиснутом шаком исказујемо решеност или, ако је дигнемо високо, немоћ. Отворена шака управљена ка прсима, у зависности од контекста, може одати уздржаност или снисходљивост. Зато их приликом говора никада не држимо прекрштене на прсима – јер оне не само што означавају равнодушност и делују одбојно, већ и ускраћују живу реч за све смисаоне нијансе које могу да изразе.

Кад одмахујемо руком, кажемо непожељној особи да се удаљи, или пак да смо од нечег одустали, или да је наш наум пропао. Кружењем руке можемо показати да је нешто округло, неухватљиво, нејасно, сумњиво, али и да је довршено, заокружено, хармонично. Ако се ухватимо шакама за главу, одмах ће бити јасно да је посредни нека велика невоља. Окретање раширене шаке улево и удесно исказује сумњу, неизвесност.

Подигнутим кажипрстом можемо указати на важност неке речи, али никада га не смемо уперити у публику нити јој њиме претити. Покретом кажипрста можемо неког позвати да нам приђе, потражити да нам се нешто дода. Кажипрст на челу указује на мудрост, или на потребу за размисљањем. Подигнут палац знак је за стопирање, али може значити и гест одобравања, подршке или похвале. Увучени палац – тзв. шипак, отворени је израз поруге. Кажипрст и средњи прст, раширени у облику латиничног слова V, знак су победе, али и подршке.

Руковање је, такође, врло изражајно невербално средство комуникације. Оно је поздрав и честитка, знак добродошлице и наклоности приликом опраштања. Руковањем често изражавамо слагање, казујемо да смо се са саговорником добро разумели и споразумели. О томе сведочи и фраза: сво руке. Треба се руковати цивилизовано, с благим наклоном и благим стиском целе шаке. Половина шаке већ је знак несигурности и зебње. Срдачност приликом руковања оставља добар утисак и значи да се са саговорник не сусрећемо преко воље. Претерано стискати и прејако дрмусати шаку саговорника није ни пријатни ни пристојно. Најзад, али не и на последњем месту, пристојност налаже и да се приликом руковања с непознатом особом представимо – надимком, именом, пуним именом и презименом, у зависности од прилике.

Положај главе. – Начин на који говорник држи главу много говори о њему. Глава заваљена у фотељи може указати на опуштеност, али и на охолост. Благо климање потврђује саговорникове речи, исказује сагласност. Одмахивање пак знак је неодобравања. Глава треба да је усправна, али не и превисоко подигнута. И тај гест одаје охолост. Она не сме бити погнута јер изражава потчињеност. Уколико је говорник окрене од публике, она се може осетити занемареном или потцењеном. Глава, наравно, стоји на раменима, а и она су речито средство невербалне комуникације. Она треба да су усправна, као и цело тело. Опуштена рамена остављају утисак безвољности, погнута упућују на инфериорност, скупљена на несигурност. Кад слежемо раменима, ми исказујемо неод-

лучност, или незнање, непознавање материје о којој се говори. Кад их нагло истуримо, показали смо колико смо спремни да се ухватимо у коштац с проблемом или противником.

Лице. – Лице је изузетно изражајно средство невербалне комуникације, уосталом и средишња „алатка” мимике. Оно испољава изузетно широк спектар говорникових осећања и много говори о његовим ставовима. Лице може бити: натмурено, весело, љутито, намрштено, укочено, мирно... Израз лица може да открије скривене намере, поготово изненадни грч. Психолози тврде да је он поуздани сигнал и да треба проверити истинитост тврдњи које говорник износи. Најмање пажње, изгледа, обраћамо на нос и браду. Нос се може мрштити, поздрве се могу ширити, брада истурати и дрхтати. Таква мимика непогрешиво сведочи о нашим расположењима. И у фразеологији, уосталом, наићи ћемо на примере: ићи уз нос (љутити, провоцирати неког), дићи нос (правити се важан), оборити нос (обесхрабрити се, не правити се више важан).

Очи. – Најречитији неми говорни орган, поред руку, јесу управо очи. Оне су „прозори” и „огледало” душе. Очи су најизразитији орган на иначе изражајном људском лицу и имају велику улогу у формирању укупне физиономије сваког од нас. Поглед може да изрази широк дијапазон осећања и ставова: одлучност, радозналост, прихватање, одбијање, љутњу, наклоност... Скривање погледа упућује на осећање кривице или на страх од суочавања с проблемом. То се посебно односи на саговорника, у кога треба гледати. Кад гледамо у саговорника, ми можемо само на основу његовог погледа схватити да ли нас је разумео или не, да ли нас је прихватио или не. Сугестивна, па и хипнотичка моћ погледа није битна само приликом завођења. Поглед може на саговорника да делује изузетно снажно и да умногоме допринесе убедљивости говора.

Не саветује се обарање погледа јер оно исказује скромност, што неће допринети успеху говора. Непристојно је током говора намигивати, жмурити, колутати очима, бечити се. Таква мимика може деловати увредљиво. Намигивање, поред тога, може да делује двосмислено и да изазове сумњу у истинитост и озбиљност говорника. Очи прате обрве па покрети њима могу бити подршка изражајној снази погледа. Подигнутим обрвама можемо исказати значај неке речи, радост, чуђење, изненађење, неодобравање... Стручњаци препоручују да се гестовима и мимиком служимо промишљено и одмерено, али посебно, да не претерујемо с покретима обрвама.

Усне. – Велику улогу у невербалном споразумевању има израз усана, поготово осмех. Опущене или развучене, оборене или уздрхтале, усне су веома речите. У распону од пријатељства и наклоности, до љутње и досаде, оне су непогрешиви пратилац наших осећања и ставова. Када је реч о осмеху, ваља га разликовати од подсмеха. Приликом говора и разговора добро је бити озбиљан, и оставити утисак озбиљности, али ваља се и насмешити, нарочито кад за осмех постоје разлози. Неприродно је, међутим, смешити се непрестано и без разлога. Осмехом казујемо поздрав, а ако одбијемо да узвратимо на осмех саговорника, јасно смо му ставили до знања дистанцу.

Психолози су утврдили различите врсте осмеха: пропаст, увид (значи тако), истинска радост, претња (средићу ја тебе), покајање, откривање намере саговорника, посебно касно схваћене намере... Све те тврдње, међутим, треба узети у обзир само имајући у виду чињеницу да смех није истоветан на свим лицима. Неки се људи тешко осмехну, иако су добри и искрени. Сваки човек је индивидуалност у психичком смислу па уопштене тврдње о језику гестова и мимике треба прихватати с резервом и према њима се обазриво понашати. Бити обавештен и упозорен посредством невербалних средстава комуникације, ипак, већ значи много.

ВЕЖБА: инсценирати комуникацију помоћу немих говорних органа; пантомимом објаснити нешто; тражити фразеологизме које говоре о улози тела и лица у комуникацији.

ПСИХОФИЗИОЛОГИЈА СПОРАЗУМЕВАЊА

ДИСАЊЕ

Дисање је витални процес за одржавање живота, али и најважнија активност у говору јер помоћу њега образујемо гласове. Они настају за време издисања. Када дишемо мирно, удах (респирација) и издах (експирација) трају отприлике исто и процес се понавља 16–17 пута у минути. За време говора, издисајни крак дужи је од удисајног. Говорник узима ваздух за време пауза, и то највише 6–7 пута у минути, па га у равномерном млазу, повећавајући издисајни крак, полако испушта. Дисање се подешава према потребама изражавања мисаоне целине. Ако неко дише на исти начин док мирује и док говори, његов исказ је искидан физиолошким начином дисања. Његов је говор задихан, а прекиди у изразу често се јављају усред речи па је изговор неприродан и неприхватљив за слушаоце.

Општа је препорука да треба удисати кроз нос. Говорник дише на уста само кад му понестане ваздуха, најбоље поштујући логичке паузе. Ако почетак говора ускладимо с почетком издисаја, уштедећемо прикупљени ваздух. Добро дисање ангажује и груди и дијафрагму, мирно је, и уједначено, дубоко и нечујно. Кад увлачимо трбух, грудни кош се шири, што омогућава да се прикупи довољно ваздуха. Грудни кош је подигнут, ребра се шире у свим правцима, а говорник дише целим плућима. Покрети абдоминалних (стомачних) мишића усклађени су с постепеним опуштањем дијафрагме и економичним трошењем ваздуха, што је важно за говор.

Постоје три типа дисања: високо (клавикуларно), доњогрудно (ребарно), дијафрагмално (абдоминално). Високо, клавикуларно дисање настаје тако што се рамена подижу, а плућа се због тога проширују па се ваздухом пуне само њихови горњи делови. На тај се начин не обезбеђује довољна количина ваздуха. Дијафрагма не ради правилно – уместо да се спушта, она се подиже. Фонација (произвођење озвучене гласовне струје) отежана је због превише високог положаја ларинкса (гркљана). Због таквог дисања говорник је напетији и брже се замара, а кад изговара дуже говорне целине, понестаје му даха. Доњогрудно дисање настаје уз помоћ доњих ребара, с кратким покретима у абдоминалном делу. Како ни овај тип дисања не ангажује цео грудни кош, удисај ваздуха није довољан, а ни дијафрагма се не активира у потребној мери. Приликом доњогрудног дисања, међутим, може се постићи добра контрола говорних активности. Дијафрагмално дисање настаје тако што се плућна дупља шири уз помоћ дијафрагме. Покрети абдоминалних мишића у равотежи су с постепеним опуштањем дијафрагме. Приликом говора, овај тип дисања најмање угрожава респираторно-ексираторни процес, неопходан за живот, и најближи је природном стању.

Контрола дисања приликом говора постиже бољу повезаност израза, гласност која нијансира значење, већу дужину исказа, трајање гласа, трајање пауза, трајање речи које треба истаћи. Усавршавањем вештине дисања побољшава се фонација, што значи да правилна вокализација зависи од контроле дисања. Да би се ваздушна струја озвучила, глотис (епиглотис /поклопац изнад душника) треба да буде затворен. Ваздух се тада пробија између гласних жица и нагони

их да трепере. Дужина, напетост, дебљина и чврстина гласних жица одређују висину гласа. Ако оне не раде како теба, долази до промуклости, прозуклости, уњкавости или безгласног говора. У нормалном говору, свако има своју, уобичајену висину гласа, која је за њега најоптималнија.

Добро је знати још и ово. Ми не чујемо непосредно глас који се образје у грлу, већ глас који резонира и у резонаторима (ждреона, усна и носна дупља) добија квантитативе и квалитативне карактеристике (нпр. назалност или неназалност). Резонација је промена основног тона и настаје тако што ваздушна струја, пошто се пробије кроз гласнице, пролази кроз резонаторе, где мења своју фундаменталну фреквенцију. Резонанција зависи од величине и облика шупљине кроз које глас пролази.

У говору активно учествују цео говорни апарат и цело тело говорника. За успешан говор мора се повезати дисање, правилно озвучавање (фонација) ваздушне струје и резонације тонова. Поред мишљења, на говор делују и психофизичко стање говорника, контрола говорног апарата, вештина да се експресивни елементи говора доведу у везу са његовим смислом и његовом сврхом. Извежбани говорник препознаје се по томе што експираторне паузе (настале приликом удисаја ваздуха) поклапа с мисаоним и садржајним паузама. Подешавање процеса дисања с мисаоним садржајем говора постиже се вежбом, мада се физиолошке границе издаха не могу прекорачити.

дисање:

а) витални процес за одржавање живота

б) најважнија активност у говору

функција: образовање гласова – настају при издисају

мирно дисање:

а) удах и издах трају отприлике исто

б) процес се понавља 16–17 пута у минути

дисање приликом говора:

а) издисајни крак дужи је од удисајног

б) ваздух се у равномерном млазу, уз повећавање издисајног крака, полако испушта

в) процес се понавља највише 6–7 пута у минути

важно: дисање ускладити с мисаоним целинама

треба:

а) удисати кроз нос

б) почетак говора ускладити с почетком издисаја да би се уштедео прикупљени ваздух

добро дисање:

а) ангажује и груди и дијафрагму

б) мирно је и уједначено

в) дубоко и нечујно

увлачење трбуха → ширење грудног коша → довољно ваздуха

грудни кош подигнут → ребра се шире у свим правцима → говорник дише целим плућима

важно: покрети абдоминалних мишића усклађени су с постепеним опуштањем дијафрагме и економичним трошењем ваздуха

три типа дисања:

- а) високо (клавикуларно) дисање б) доњогрудно (ребарно) дисање
в) дијафрагмално (абдоминално) дисање

високо (клавикуларно) дисање:

- a) рамена се подижу
б) плућа се шире
в) ваздухом се пуне само њихови горњи делови
- г) дијафрагма не ради правилно
д) фонација је отежана

доњогрудно дисање:

- а) покрети доњих ребара б) кратки покрети у абдоминалном делу
в) не ангажује цео грудни кош г) удисај ваздуха није довољан
д) дијафрагма се не активира у потребној мери
ђ) могућа добра контрола говорних активности

дијафрагмално дисање:

- а) плућна дупља проширује се уз помоћ дијафрагме
- б) покрети абдоминалних мишића у равотежи су с постепеним опуштањем дијафрагме
- в) приликом говора најближе природном стању

усавршавање вештине дисања → боља фонација

контрола дисања → правилна вокализација

у говору активно учествује: цео говорни апарат и цело тело говорника

успешан говор: повезани дисање, фонација ваздушне струје и резонације тонова
респирација: удисај

експирација: издисај

фонација: произвођење озвучене гласовне струје

резонација: промена основног тона гласа

настаје: пошто се пробије кроз гласнице, ваздушна струја пролази кроз резонаторе, где мења своју фундаменталну фреквенцију

ВЕЖБА: Вежбе дисања по Смиљки Васић

- I. За добру говорну активност вежбе дисања треба изводити свакодневно, и то у утврђено време, по неколико минута. Могу се радити ујуту и увече, у лежећем или стојећем ставу, али увек поред отвореног прозора.
- II. Лећи на кревет поред отвореног прозора удахнути брзо у једном маху пуним плућима и постепено издисати кроз нос. Уста су затворена. Тело треба да је потпуно опуштено, без покрета раменима и ногама.
- III. Лећи на под поред отвореног прозора. Опустити тело, руке поставити поред њега, удахнути брзо у једном маху и издисати полако кроз нос.
- IV. Постепено увлачити трбух и увући га до максимума. Издисати на уста, полако и пажљиво, као кад гасимо свећу удаљену 1 м.
- V. Удахнути брзо на нос и врло споро издисати. Поновити вежбу 12 пута.
- VI. Удахнути брзо уз дизање абдомена. Уздржати дисање и бројати до петнаест. Вежбу поновити 8 пута и постепено повећавати број док се не дође до 30. Сличну вежбу поновити уз промену положаја тела – лежати најпре на десној, па на левој страни.
- VII. Клекнути у положај „на четири ноге”. Леђа су права, глава у истој линији с кичмом. Удахнути брзо, уздржати дисање и бројати до 15. Издисати полако уз задржавање даха. Вежбу поновити 12 пута. Поставити тело у лежећи положај и дисати као да се гаси свећа.
- VIII. Дубоко удахнути ваздух, затворити чврсто уста и производити звук затворених уста. Звук треба да траје најпре 15, па 25. 30, 40 и 50 секунди.

Исте се вежбе могу поновити и у стојећем ставу, састављених или раздвојених ногу. Завршне вежбе дисања састоје се из брзог удисања и издисања, као да се гаси свећа удаљена 2 м.

ГОВОРНИ ОГРАНИ

Основни говорни органи јесу: а) плућа са бронхијама (душнице) и душником, б) гркљан са гласним жицама, в) резонантне дупље или резонатори (ждреона, усна и носна), г) артикулатори, органи помоћу којих се гласови артикулишу (језик, непца, десни, зуби, усне).

Плућа су основни орган за дисање. Сунђерастог ткива, у облику два меха (лево и десно плућно крило), плућа су смештена у грудном кошу. Када удишемо (инспирација), плућа се шире, а кад издишемо (експирација), она се скупљају. Те покрете омугаћавају ширење и стезање грудног коша те вертикални покрети дијафрагме. Ваздух из плућа пролази кроз бронхије, душник и гркљан. Ту се, треперењем гласних жица, ствара звук (основни тон). Од снаге коју ваздух има приликом издисаја зависи и јачина говора, значајна за изговор акцената.

Душник је цеваста огран састављен од хрскавичавих прстенова. На његовом врху налази се гркљан. У њему су смештене гласне жице. Његов доњи део такође су прстенасте хрскавице. У гркљан је усађена и штитаста хрскавица састављена од две плочице, које спреда имају гребен (јабучица). Плочице имају два израштаја, а мишићима су спојене с језичном потковичастом кости, која носи гркљан. Зато се на њега преносе покрети језика. Кад је језик у предњем делу уста, гркљан се диже, а када се повлачи, гркљан се спушта. На горњем делу гркљана смештен је поклопац (глотис, епиглотис). Он има облик крушке и спречава да храна уђе у душник. Поклопац се може отворити и затворити, па ако је отворенији, глас има јаснији звук.

На задњој страни прстенасте хрскавице налазе се симетричне левкасте пирамиде, или гласничке хрскавице с троугластом основом. Оне су изразито покретне. Између њих и предњег дела штитасте хрскавице протежу се два еластична мишићна набора. То су гласне жице са гласничким (предњим) и хрскавичастим (задњим) делом отвора. Гласне жице мушкарца могу бити дугачке до 30 мм, а жена – до 20 мм. Отвор између гласних жица зове се гласник. Када дишемо, он је отворен, а када говоримо, затвара се у мањој или већој мери тако да јаче или слабије затеже гласне жице. Приликом уобичајеног дисања, слабог шапутања и изговарања безвучних сугласника, отворен је хрскавичаст пролаз, а затворен гласнички. Када се гласне жице затежу и приближавају, оне под притиском ваздушне стује хоризонтално трепере и тако стварају основни тон. Тада је хрскавичаст пролаз затворен.

Простор између гркљана и ресице зове се фаринкс, или ждрело. Та шупљина један је од три резонатора и повезан је с усном дупљом, основним резонатором. Ждрело се налази између горње и доње вилице. Доња је покретна, а горња непокретна. У усној дупљи смештени су артикулатори.

На горњој страни усне дупље смештен је најважнији артикулатор – језик. Тај се мишић састоји од корена и врха те предњег, средњег и задњег дела. Кореном,

непокретним делом, причвршћен је за подјезичну кост и доњу вилицу, а бочним деловима за меко непце и ждрело. Језик је најпокретљивији артикулатор и његова улога у атрикулацији изузетно је велика. У артикулацији активно учествују сви његови делови.

У усној дупљи налазе се и зуби, десни, усне и непце. Непце се састоји из два дела – предњег и задњег непца. Предње непце (палатум) састављено је од кости пресвучене слузокожом и зато се зове још и тврдо непце. Оно почиње од десни (алвеола) и пружа се до краја последњих кутњака. На њему се образују предњо-непчани сугласници (палатали). Задње непце (велум) јесте мишићно ткиво пресвучено слузокожом. За разлику од предњег (тврдог), оно је меко. Налази се иза последњих кутњака, а завршава се у облику два лука, између којих је ресица (увула). На задњем непцу образују се задњонепчани сугласници (велари). Меко непце и ресица могу да затварају и отварају пролаз у носну дупљу. Када су подигнути, пролаз је затворен па ваздушна струја пролази кроз уста. Тада се изговарају уснени гласови (орали). Када су спуштени, део струје пролази кроз нос па тако настају носни гласови (назали).

Као и зубе, и усне делимо на горње и доње. Зуби учествују у стварању зубних сугласника (дентала) и за тај су процес посебно важни горњи и доњи секутићи. Усне обликују усну дупљу па тако утичу и на изговор. На уснама се образују уснени гласови (лабијали). Уколико у артикулацији учествују обе усне, ти се гласови зову двоуснени (билабијални). Десни (алвеоле) јесу испупчења изнад зуба и служе као њихово лежиште. Оне учествују у изговору консонаната, а на њима се образју и алвеоларни сугласници.

Резонаторима називамо три шупљине: ждреону, усну и носну. У њима се гласови уобличавају, појачавају и добијају специфичну боју, која је индивидуална, разликује се од човека до човека, и зависи од анатомије тих органа. Најзначајнија за говор јесу уста. У њима се гласови дефинитивно артикулишу. Носна дупља гласовима даје особену, назалну боју.

говорни органи:

а) плућа са бронхијама (душнице) и душником

б) гркљан са гласним жицама

в) резонантне дупље или резонатори:

1. ждреона шупљина 2. усна шупљина 3. носна шупљина

г) артикулатори:

1. језик 2. непца 3. десни 4. зуби 5. усне

ВЕЖБЕ: слушати звучни материјал који илуструје изговор гласова; на цртежу разликовати говорне органе.

СЛУШАЊЕ

Колико је слушање битан чинилац комуникације, говори следећа чињеница. Беба која има оштећен слушни, али не и говорни апарат, почиње да производе гласове. Како не може да чује себе, она врло брзо престаје да гуче. Пошто нема-

ју подстицаја и поткрепљења за говорну активност, као оне које чују и ослушкују себе, бебе с оштећеним слухом не могу ни да проговоре.

Човек почиње да производи и да слуша гласове већ као беба. Човек већ у колевци постаје и говорник и саговорник. Новорођенче одговара на људски глас па ако плаче, мајчин глас може да га умири. На основу плача, мајка може да закључи да ли је гладно или га нешто боли. Ми почињемо да учимо слушати и себе и друге још од првих дана живота. Ако од рођења нема добар слух, ако не може да слуша – ни друге ни себе, човек ће тешко научити добро да говори.

Говор и слушање два су равноправна вида процеса комуникације. Слук нам није важан само због општења с другим људима. Помоћу њега ми разликујемо различите звукове који испуњавају свет око нас. Само на основу слуха, подсећа Смиљка Васић, можемо одредити појмове: воду, ветар, људе, пад, цвркул, про-тицање... Сва та сазнања потичу из масе разнородних шума којима смо окружени. Ми их примамо слухом, а уз помоћ разума повезујемо с искуством. Звук нас повезује с појавама из света око нас.

Колико се само неспоразума може избећи само захваљујући пажљивом слушању. За добар говор потребан је и добар слушалац, а како се комуникација увек везује за друштво, слушање је и социјална категорија. Обично се каже да је телесни орган који нам обезбеђује слушање – ухо (уво). Слушање, међутим, није само физичка и физиолошка активност коју нам омогућују слушни апарат и његова анатомија. Уво је само спроводник и сакупљач обавештења. Тумачење обавештења обавља се у кори великог мозга, у централном нервном систему. Центар у мозгу задужен за разумевање назива се Верникеов центар. Уво се састоји из три дела: спољашњег, средњег и унутрашњег ува. Спољашње уво прихвата и усмерава звуке, а може и да појача неке звучне фреквенције. Звук се даље преноси у средњем уву, које звучне вибрације претвара у механичке покрете. И средње уво може да појача снагу звука. У унутрашњем уву вибрације се претварају у импурсе и преносе даље до мозга. Он декодира импурсе у представу појма који је произвео звук или је гласом именован. Мозак реконструише значење, тј. повезује звук и смисао. Због тога је слушање и психолошки процес. Ми чујемо захваљујући механичком раду нервних импурса, који стижу до мозга као подстицај. Тај подстицај треба претворити у смисао.

Добро слушање развија се и усавршава као и већина других активности. Ако говор може изразити сто речи у минути, мишљење је пет пута брже. Због тога слушање захтева стрпљење. Добро слушање подразумева најпре сам чин слушања, затим разумевање поруке и реконструкцију значења. На крају тек долази процена поруке. Ако пажљиво слушамо друге, најзад, моћи ћемо да усавршимо и сопствени говор, што такође није небитан елемент у процесу комуникације.

говор и слушање: два равноправна вида процеса комуникације
функције слушања:

а) комуникација б) спознаја в) контакт са светом око нас
слушање као:

а) социјална категорија б) физичка и физиолошка активност
в) психички процес

органи:

уво: прихвата и преноси звуке до мозга

мозак: претвара сигнале у значење

центар у мозгу: Верникеов центар у кори великог мозга

уво:

а) спољашње уво

б) средње уво

в) унутрашње уво

спољашње уво: прихвата, усмерава и појачава звуке

средње уво:

а) претвара звучне вибрације у механичке покрете

б) појачава звуке

унутрашње уво:

а) претвара механичке покрете у импулсе

б) преноси импулсе до мозга

фазе слушања:

а) чин слушања

б) затим разумевање поруке

в) реконструкција значења

г) процена поруке

ВЕЖБА: Типологизација слушалаца по Смиљки Васић.

Тип смешљивка. – То је онај који се стално смеши и настоји да каже осмехом говорнику, али осмехом уз много напора: „Види како сам добар слушалац.” Да ништа не чује, то нико не зна.

Тип спавача. – Док слуша саговорника, он седи опуштен, дремљив, миран, не труди се да слуша. Очи су му полузатворене, на лицу му се огледа умор.

Тип тигра. – Увек је готов да скочи и да бурно реагује на оно што чује. Он жуди да се нешто догоди, било пријатно или непријатно по говорника, и подсећа на велику, напету мачку која ишчекује жртву.

Тип стидљивка. – Он својим ставом учтиво подсећа говорника како треба да говори полако, да важне податке понавља више пута, јер сам тешко схвата.

Тип „запета стрела”. – Увек је спреман да слуша. Седи на ивици столице, напетих мишића, а иза таквог става крије се лажна фасада пажње, а само понекад и истинско слушање.

Тип опуштена. – Он стварно спава на столици. Прави је проблем јер га на слушање не може покренути чак ни добар говорник.

Тип „запослена пчелица”. – То је слушалац који, док говорник излаже, чисти нокте, сече заноктице, сређује ташну, чешља се. Он свим својим поступцима жели да скрене пажњу на себе.

Тип правог саговорника. – Он слуша не само ушима већ и разумом. Он активно учествује у слушању, тумачи и процењује говорника. Његова слушалачка пажња огледа се у његовој телесној напетости. Он очима пита, осмехом се слаже или не слаже, покретима одобрава или не одобрава излагање. Између њега и говорника постоји говорни спрег, неопходан за добро општење.

ПСИХОФИЗИЧКИ (ПСИХОФИЗИОЛОШКИ) АСПЕКТ СПОРАЗУМЕВАЊА

Људи се споразумевају помоћу знакова. Они знакове примају чулима, која их даље претварају у импулсе и шаљу у мозак. У нашој свести ти импулси попримају вредност појмова и пружају нам информације о свету око нас. Појмовна вредност знакова уговорена је (конвенционална), и научена (ускладиштена у мозгу). Језик и говор јесу такође систем научених знакова, с тим што звук који се говором производи потиче од човека. Говор тако има своју физичку страну

јер је глас механичка појава, али и физиолошку јер настаје у говорним органима и прима се посредством слушних органа човековог тела. Читав процес постаје могућ захваљујући томе што пријем и разумевање знакова, као и произвођење, пријем и разумевање гласова координира мозак. Због тога је споразумевање и психичка појава.

Центри за говор лоцирани су у мозгу и омогућују произвођење говора и идентификацију знакова. Те центре делимо на моторичке и сензорне. Радам мишића у говорним органима управљају моторички центри. У моторичком, Броковом центру стварају се моторичке представе гласова и речи, другим речима слике покрета који се говором изводе. Појам (мисао) преноси се у нервне импULSE, а они покрећу мишиће за говор или писање. Неки научници издвајају и посебан моторички центар, који управља покретима руке и омогућује писање.

Сензорни центри преко сензитивних нерава примају утиске звучних и написаних језичких знакова, а затим их, активирајући представе ускладиштене у кори великог мозга, анализирају и идентификују – да кажемо декодирају. У сензорном, Верникеовом центру формирају се звучне и визуелне слике, акустичке и графичке представе гласова и речи. Верникеов центар, на основу тих звучних и графичких слика, омогућује разумевање. Сензорни, Дежеринев центар прима утиске написаних знакова, ствара њихове визуелне представе и идентификује те представе. Веза између ових центара, пријемних и отпремних зона коре великог мозга, успоставља се преко општег интелектуалног центра, локализованог у ченој зони мозга. Та веза омогућује разумевање смисла говора.

Процес комуникације полази од мозга, у коме су ускладиштене информације. У њему су идеје, то јест чињенице свести, повезане с представама лингвистичких знакова. Психички аспект споразумевања огледа се у томе што су појмови ускладиштени у свести. Физиолошку фазу процеса чини преношење појмова у моторички, Бров центар. У њему се стварају моторичке слике гласова и речи, а мисао се претвара (да кажемо кодира) у нервне импULSE. Моторички нерв даје налог за покрет и преноси нервне импULSE до органа за изговор или писање неког скупа гласова. Физички аспект процеса чине гласови, који настају тако што говорни органи покрећу звучне таласе.

Процес слушања одвија се обрнутим путем. Звучне таласе, настале радом говорних органа, прихвата спољашње уво и усмерава ка бубној опни. Звучни таласи изазивају треперење бубних опни и одатле се преносе у унутрашње уво. То је физичка фаза процеса. У унутрашњем уву трепљасте ћелије прихватају примљене звуке и шаљу их у унутрашње уво. У њему се механички надражај претвара у нервни импULSE и шаље у Верникеов центар. То је физиолошка фаза процеса. У мозгу се развија „асоцијација” – акустичка слика повезује се с одговарајућом представом, ускладиштену у мозгу. Мозак тако декодира звучни сигнал и затвара процес споразумевања.

Људски нервни систем састоји се од два система, цереброспиналног и вегетативног. Цереброспинални се контролише вољом и састоји се из централног и периферног система. Вегетативни је аутономан и састоји се из парасимпатичког

и симпатичког система. Мозак је део централног нервног система. Клинички је доказано да говор зависи од можданих функција. У људском мозгу функционису три основна блока: дубоки делови, задњи део и предњи, чеони део. Дубоки делови обезбеђују будност коре и омогућавају избор облика активности. Задњи део омогућује пријем, прераду и складиштење информација. Чеони део програмира, регулише и контролише активности.

аспекти споразумевања:

- а) физички (глас је механичка појава)
- б) физиолошки (глас се производи и прима захваљујући телесним органима)
- в) психички (мозак координира процес споразумевања)

центри за говор: лоцирани су у мозгу

функција: омогућују произвођење говора и идентификацију знакова

подела: а) моторички: Броков б) сензорни:

1. Верникеов 2. Дежеринев

моторички центри: управљају радом мишића у говорним органима

Броков центар:

- а) ствара моторичке представе гласова и речи
- б) преноси појам у нервне импулсе, а они покрећу мишиће

сензорни центри:

- а) примају утиске преко сензитивних нерава
- б) активирају представе ускладиштене у кори великог мозга
- в) анализирају и идентификују представе

Верникеов центар:

- а) формира звучне и визуелне слике б) омогућује разумевање

Дежеринев центар:

- а) прима утиске написаних знакова б) ствара њихове визуелне представе
- в) идентификује представе

веза између центара: успоставља се преко општег интелектуалног центра, локализованог у чеоној зони мозга

функција: омогућује разумевање смисла говора

мозак:

- а) складишти информације
- б) повезује чињенице свести с представама лингвистичких знакова
- в) координира процес споразумевања

слушање:

а) физичка фаза:

1. спољашње уво прихвата звучне таласе, настале радом говорних органа
2. усмерава их ка бубној опни
3. звучни таласи изазивају треперење бубних опни
4. одатле се преносе у унутрашње уво

б) физиолошка фаза:

1. у унутрашњем уву трепљасте ћелије прихватају примљене звуке
2. шаљу их у унутрашње уво

3. у њему се механички надражај претвара у нервни импулс и шаље у Верникеов центар

в) психичка фаза

1. у мозгу се развија „асоцијација”

2. мозак декодира звучни сигнал и тако затвара процес споразумевања

нервни систем:

а) цереброспинални б) вегетативни

цереброспинални:

а) централни б) периферни

особеност: контролише се вољом

вегетативни:

а) парасимпатички б) симпатички

особеност: аутономан

мозак: део централног нервног система

три блока у људском мозгу:

а) дубоки делови б) задњи део в) предњи, чеони део

дубоки делови:

а) обезбеђују будност коре б) омогућавају избор облика активности

задњи део: омогућује пријем, прераду и складиштење информација

чеони део: програмира, регулише и контролише активности

ВЕЖБА: Повреде мозга и говор

Повреде апарата дубоких делова мозга најмање су проучене. Оне доводе до снижења енергетског тонуса мождане коре и отежавају или онемогућују селективне токове психичке активности. У једном случају нарушавање говора јесте неспецифично. Оно је узроковано општим поремећајем стања личности. У другом случају могу се јавити дистонија, дисфазија и дисфонија говора, то јест успореност говора, растројство фонације, запињање и убрзавање изговора (поремећаји артикулационих покрета и звука). Поремећаји у поимању говора (декодирање) испољавају се тако што намћење траје кратко јер ишчежава први или други део информације.

Повреде апарата задњих делова говорних зона доводе до поремећаја у примању и преради информација, било у визуелном, било у аудитивном или у просторно-кинетичком облику. Уколико је повређена апаратура у области леве слепоочнице, настаје ограничавање могућности језичке прераде информација. Нарушена су артикулациона и акустичка уобличавања и „отуђен” је смисао речи. Повреде темељно-потилачних делова леве половине доводе до нарушавања просторних синтеза, отежавају организацију сложених веза и логичко-граматичких односа. Сачувана остаје могућност повезаног исказа и поимања интонационо-мелодијских компонената говора, па самим тим и могућност нагађања његовог смисла.

Повреде у предњим, чеоним деловима говорних зона доводе до нарушавања активног и повезаног, развијеног формирања говора (монолога), али сачувана остаје способност понављања и дијалога. Иако лексичке и синтаксичке могућности говора нису нарушене, онемогућен је развијен говор. Поремећеност поимања говора огледа се на два начина: а) сметње или немогућност да се схвате површинско-синтаксичке структуре и да се од њих пређе на дубинско-синтаксичке структуре те да се схвати општи смисао; сачувана је, међутим, општа оријентација у дешифровању садржаја одређене информације; б) информацију је могуће појмити, али поимање је несигурно и губи се пред навалом неконтролисаних асоцијација које нарушавају смисао изворне информације.

ПАТОЛОГИЈА ГОВОРА

Појам патологије говора. – Под патологијом говора подразумевају се различити поремећаји, одступања од нормалног изговора. Они се разликују по врсти, узроку и интензитету. Начелно говорећи, делимо их на три групе: говорне дефекте, патопсихолошке појаве и говорне омашке. У ширем смислу, под тај се појам подводе говорни дефекти у виду тзв. говорних мана. Оне углавном настају због неправилне грађе говорних органа, због неког њиховог стеченог дефекта, то јест из физиолошких разлога. Узроци, међутим, могу бити и социјално-психолошке природе. Ако се грешке често манифестују, могу постати и говорна особина личности и тада говоримо о говорним омашкама. То су лапсуси, премештање делова речи, конфузни искази и слично. Трећ тип биле би психопатолошке појаве у говору и оне настају због оштећења делова централног нервнег система, такозване афације, и због менталних обољења, као што је шизофренија. У првом и другом случају, људи који испољавају такве појаве и даље могу да комуницирају, а трећи тип узрокује губљење способности комуникације и одређује се као патологија говора у ужем смислу речи.

У говорне дефекте спадају у првом реду артикулационе девијације у односу на нормални изговор, као што су оштећења, изостављања и замењивања гласова. У говорне дефекте, свакако, нећемо убројати одступања од књижевне норме на регионалној и дијалектолошкој основи, на пример у изговору гласова или облику неке речи. У дефекте се, међутим, убрајају девијације у ортофонији, за коју ћемо рећи још и фонација с респирацијом, а најједноставније: физиолошки и акустички процес изговарања гласова. Због њих настају облици десоноризације, или губљења звучности, пискавости, промуклости, назализације (уњкавости) и тако даље. Говорним дефектима треба додати и поремећаје у ритму и темпу говора, као и муцање. И те појаве настају због физиолошких поремећаја, али и из психолошких разлога. Треба, најзад, рећи и да су говорне омашке честе појаве у свакодневној комуникацији, али да о њима говоримо као о патолошким феноменима само ако се јављају редовно и у одређеним законитостима.

У неким књигама сресћете још једну термиолошку дистинкцију – говорни поремећај и говорна мана, у смислу тежине оштећења.

Према подацима из стручне литературе, најчешће се помиње да је проценат одступања од нормалног говора између 10 и 12%. Врсте одступања у говору које се најчешће јављају, према подацима из наше земље, јесу поремећаји у артикулацији. На њих отпада 2/3, или 66% од свих говорних оштећења. На другом месту јесу поремећаји гласности. На њих отпада 23, 83%. На последњем су месту поремећаји ритма (муцање) – 12,50%. Наведене податке износи Смиљка Васић, која је вршила егзактна испитивања на узорку испитаника и извела једну правилност: а) разноврсност одступања јавља се с узрастом; б) озбиљност одступања фиксира се у каснијим узрастима. Она је резултате својих истраживања упоређивала с другима па је дошла до закључка да су и подаци њених колега слични њенима.

Васићева указује и на једну предрасуду. Обично се истиче да су девојчице испред дечака у свим аспектима говорног развитака. Њено истраживање, бар што се тиче артикулације, није потврдило такав уврежени став. Према њеним експериментима, различита говорна одступања показје 12% испитаних девојчица, а 11,21% испитаних дечака. Разлике у погледу фреквенције уопште не постоје. У женске деце благо се повећава учесталост јављања говорних одступања до седме године, кад достиже максимум, а потом постепено опада. У мушке деце пак апсолутна учесталост одступања релативно се мало мења. Једина разлика била би у расподели учесталоости одступања.

патологија говора: одступања од нормалног изговора поремећаји се разликују по:

- а) врсти б) узроку в) интензитету

КРИТЕРИЈУМ: СТАЛНОСТ

подела:

- а) говорни дефекти б) патопсихолошке појаве в) говорне омашке

узроци:

а) органски

1) неправилна грађе говорних органа

2) стечени дефект говорних органа

3) остали физиолошки разлози

б) социјално-психолошки

в) психопатолошки:

1) афације

2) ментална обољења

видови испољавања:

а) артикулационе девијације

б) девијације у ортофонији

в) поремећаји у ритму и темпу говора

учесталост:

а) артикулација

б) гласност

в) ритам

Типови говорних дефеката. – Типлогизација Смиљке Васић. Она је све говорне дефекте поделила на четири групе. То су: поремећаји артикулације, поремећаји гласности или фонације, поремећаји ритма и поремећаји употребе језика. Поремећаји артикулације везују се за проблеме с изговором неких гласова. Они су и најчешћи у дејем говору. Поремећаји артикулације, штавише, чине две трећине свих говорних поремећаја. Кад говоримо о овом типу одступања, треба рећи да се она јављају у различитом степену оштећења гласа, као: дисторзија, супституција и омисија. Дисторзија је искривљени изговор, на пример ресично, или француско *p*, уместо стандардног, алвеоларног. Супституција је појава коју прати замена једног гласа другим. Примера ради, уместо *p* дете често може изговорити *и*, *л* или *ј*: диво, лади или лептиј. Омисија, или изостављање гласа, јесте и најтежи поремећај, па ћете тако чути: *д_во*, *_ади* и *лепти_*.

Сви видови артикулационох поремећаја срећу се као развојне појаве у говору деце до осме године живота. После тога, кад је гласовни развој најчешће завр-

шен, устаљеност оваквих појава указује на несумњив говорни поремећај. Од њих, наравно, треба разликовати артикулационе грешке, које се повремено јављају у свакодневно говору, а на такве пропусте нико од нас није имун, па чак ни спикери, глумци и беседници. Критеријум разлике јесте управо сталност: уколико су грешке повремене, на њих се не обраћа пажња, али ако неко дете стално испољава исте проблеме, онда је то већ знак артикулационог поремећаја и аларм да треба реаговати.

Поремећај гласности или фонације односе се на квалитет гласа. Под њима се подразумевају поремећаји образовања гласа настали теперењем гласних жица и модификовањем тона у резонаторима и артикулаторима. Они су на другом месту по учесталости говорних поремећаја и чине њихову петину. То су различити облици десоноризације, или обезвучавања гласове, што може бити последица поремећаја рада гласних жица. Пример ове појава је папа уместо баба или тета уместо деда. Овим одступањима припадају и различити облици уњкавости, које изазива неправилан рад ресице или меког непца, пробушено меко непце или какав други органски проблем. Ту су још и: пискавости, промуклости, шаптавости, безгласности и други поремећаји.

Поремећаји ритма настају као последица застоја или убрзања у изговору гласова, речи или реченица. Објашњавају се и као поремећаји временског односа између гласова у речи и речи реченици. То су тежи поремећаји и на трећем су месту по учесталости. Најчешћа појава ове врсте јесте муцање. Оно може настати из психолошких или физиолошких разлога. Ту су још и зајецкивање и сличне појаве. Поремећаји ритма јављају се између друге и пете године живота и најчешће су развојног карактера, чак у 60 % случајева губе се са сазревањем детета. Занимљиво је да су поремећајима ритма подложнији дечаци него девојчице.

Поремећаји употребе језика најтежи су облик оштећења говора. Они се испољавају као тешкоће у схватању говора других и тешкоће у уобличавању сопствених мисли помоћу говора. Говорник, другим речима, тешко исказује мисли или тешко схвата шта му се говори. Ти су проблеми најчешће изазвани обољењима или оштећењима мозга.

типови говорних дефеката:

- | | |
|----------------------------|--------------------------------------|
| а) поремећаји артикулације | б) поремећаји гласности или фонације |
| в) поремећаји ритма | г) поремећаји употребе језика |
- поремећаји артикулације: проблем с изговором гласова
- | | | |
|---------------|-----------------|------------|
| а) дисторзија | б) супституција | в) омисија |
|---------------|-----------------|------------|
- поремећаји гласности: поремећаји образовања гласа
- | | |
|--|-------------|
| а) десоноризација | б) уњкавост |
| в) пискавост, промуклост, шаптавост, безгласност | |
- поремећаји ритма: застој или убрзање у изговору
- | | | |
|-----------|----------------|----------------------|
| а) муцање | б) зајецкивање | в) остали поремећаји |
|-----------|----------------|----------------------|
- поремећаји употребе језика: због обољења или оштећења мозга
- | |
|---|
| а) тешкоће у схватању говора других |
| б) тешкоће у уобличавању сопствених мисли помоћу говора |

Узроци оштећења говора. – Чиниоци одступања говора јесу бројни и уопштено говорећи, ако изузмемо најтеже – болести мозга, могу се сврстати у три групе: органске, психолошке и социјалне. Органски или физиолошки узроци јесу оне појаве до којих долази услед урођеног или стеченог оштећења неког говорног органа. Органски узроци изазивају најтеже говорне поремећаје, ако изузмемо психопатолошке поремећаје, дакле душевна или нервна обољења и повреде мозга. У ове, физиолошке појаве спадају, на пример: готско непце, вучје ждрело, зечја усна, прогнатизам, деформације зуба, језика или носа, као и оштећења слуха. Готско непце је неправилно постављено непце, сувише спуштено или сувише подигнуто. Вучје ждрело је урођени расцеп тврдог и меког непца. Зечја усна је такође урођени поремећај и јавља се у виду расечене горње усне, која је спојена с носем. Прогнатизам је поремећај вилица, тачније речено истурене вилице. Деформације зуба се јављају у више облика. Зуби могу бити постављени како не треба, могу бити ретки или неправилни... О деформацији језика говоримо уколико је језик прирастао, уколико је сувише кратак, сувише дебео или сувише дуг. И нос такође може да има аномалије и оштећења.

Када је реч о особама с оштећеним слухом, треба разликовати две врсте поремећаја. У једном случају људима је оштећен слух, али не и говорни апарат. Они могу да образују гласове, али пошто их не чују, не знају ни како да их изговоре. Ти пацијенти одлазе на специјалне третмане, где их обучавају да говоре и они могу да говоре, каткад и с великим успехом, али никада сасвим правилно. Људи којима је оштећен и слушни и говорни апарат већ имају веће проблеме с артикулацијом гласова, а неки уопште не могу да говоре.

У органске узроке можемо убројати ментална оштећења и интелектуалне способности човека, па самим тим и детета.

Психолошки узроци поремећаја говора нису тако ретка појава. Знамо да, и у нормалним условима живота, понекад не можемо да се изразимо, било због великог узбуђења, било због неке веће секирације. Шта онда рећи за неко дете, које је само дете, а окружено је великим проблемима, изложено агresiји... Теорија неурозе, на пример, каже да је муцање знак сметње емоционалног прилагођавања детета. Оно може бити и последица треме, страха пред већом публиком. Није редак случај да дете или говорник који муцају у тим околности, у друштву малог броја људи говоре сасвим течно. Новија пак истраживања указују да муцање може имати и органско-физиолошке узроке: величину и промене облика делова великог мозга, али и неурофизиолошке и биохемијске узроке.

Социјални узроци поремећаја говора објашњавају се често начином говора у породици и непосредном животном окружењу детета. Оно може подражавати говор својих родитеља, или неког старијег, а те особе могу имати неки проблем с говором. Уколико неко старији, кога дете воли и на кога се угледа, муца, и оно ће почети да муца. У том је случају најбоље дете издвојити из те средине и с њим стрпљиво и пажљиво разговарати не скрећући му пажњу на недостатак. Специфични социјални услови живота, као што је билингвална средина, могу бити још један узрок појаве говорних проблема.

узроци:

- | | | |
|---|---------------------|-----------------------|
| а) органски | б) психолошки | в) социјални |
| <u>органски:</u> урођено или стечено оштећење говорног органа | | |
| а) готско непце | б) вучје ждрело | в) зечја усна |
| г) прогнатизам | д) деформације зуба | ђ) деформације језика |
| е) деформације носа | ж) оштећења слуха | |

Превентива и лечење. – Приступ проблемима оштећења говора, свакако, зависи од узрока и оштећења говора. Не могу се спречити повреде и урођени дефекти. У неким од тих случајева помажу оперативни захвати и рехабилитационе мере. Када говоримо о оштећењима узрокованим психолошким и социјалним разлозима, превентива може бити врло делотворна. Тада треба предузети кораке да се стање у породици нормализује.

Превентивне мере треба предузети на време како би се избегле теже последице по личност. Уколико се говорне мане почну раније отклањати, успех је позданији. Лечење чак и тешких органских и сензомортонах поремећаја може дати боље резултате ако се с терапијама и вежбањем почне на сасвим ранимзрастима, док је говорни развој још у току. Рано откривање глувоће, на пример, омогућиће да се с учењем говора и говорним вежбама почне што пре, па тако и од рођења глуви и наглуви људи могу научити прихватљиво да говоре. Муцање се на ранимзрастима лакше отклања но на старијим, када се формира и муцава личност, а не само муцави говор.

Зато васпитачи треба да имају развијен осећај за говор, да стекну језичко образовање, али и да познају развој детета како би на време приметили одступања од норме која одговара узрасту. Уколико примете неке девијације, васпитачи су дужни да упуте родитеље у специјализовану институцију ради тестирања и евентуалне терапије. Васпитач и обичним посматрањем може да утврди комговорном типу дете припада. То могу бити натпросечни говор, просечни говор и неразвијени говор. Васпитач такође лако, самим посматрањем, може да уочи и говорне грешке, поремећаје и мане. Они се испољавају између друге и пете године и то најчешће овим редом: развојна појава, тренутна говорна грешка, говорни поремећај, говорна мана.

На говорне грешке тренутног и развојног карактера не треба обраћати пажњу. Те појаве трају једно време, а затим се губе. Уколико пак појаве везане за погрешно изговорене гласове имају тенденцију да трају, оне онда наводе на сумњу да посредни може бити и говорни поремећај. Они говорни поремећаји који се открију и исправљају на време, могу се прилично лако отклонити ако су стечени лошим говорним навикама. У противном, поремећај прелази у квалитативно виши ниво грешке и прераста у говорну ману, а она се већ теже исправља. Уколико је пак говорни поремећај узрокован каквим органским недостатком, он се може отклонити само уз лекарску помоћ.

Дијагнозом и лечењем оштећеног говора, наравно ако није реч о менталним и психичким болестима или тежим физичким повредама, баве се стручњаци: логопеди, дефектолози, фонијатри, ортоепи, сурдопедагози, психолози и други.

Здравствене и специјализоване установе за логопедски рад прате говорно-језичку патологију и раде на отклањању говорних поремећаја. Бројне су и друге установе у којима се дијагностикује, лечи и рехабилитује оштећени говор. То су саветовалишта, специјализовани вртићи, логопедска одељења при ОРЛ клиникама и основним школама и специјалне школе, на пример за децу с оштећеним слухом, па затим и специјална одељења при болницама и клиникама, логопедске школе и курсеви, институти и тако даље.

Ако стручњаци кажу да је једна од првих дужности родитеља да затраже стручну помоћ за дете с говорним поремећајем, онда ће вам и улога васпитача у откривању тих проблема бити сасвим јасна. Смиљка Васић каже да је за процену појаве говорног поремећаја и степен проблема најбоља комбинација мишљења стручњака и мишљења лаика. Стручњак понекад може бити престрог, па стога очекивати превише и видети оштећење тамо где га нема. Лаику пак и мали проблем може изгледати (пре)велики. Један од начина који омогућава да се стекне увид у појаву или степен поремећаја јесте и посредно тражење података: од родитеља, другова, људи с којима дете долази у контакт. Ти подаци треба да послуже пре свега за одређивање степена оштећења јер одступање које је уочљиво и лаику несумњиво представља аларм.

превентива:

- а) рано откривање поремећаја б) благовремена терапија
- в) велика улога васпитача

говорни тип детета:

- а) натпросечни говор б) просечни говор в) неразвијени говор

фреквентност појаве:

- а) развојна појава б) тренутна говорна грешка
- в) говорни поремећај г) говорна мана

стручњаци:

- а) логопеди б) дефектолози в) фонијатри
- г) ортоепи д) сурдопедагози ђ) психолози

установе:

- а) здравствене б) специјализоване

ВЕЖБА: Патопсихолошке појаве у говору

Патолошке промене у ужем смислу, дакле оне настале као последица повреда и обољења мозга, проучава научна дисциплина која се зове неуролингвистика. Та област обухвата психологију, неурологију и лингвистику. Истакнути неуропсихолог Лурија истраживао је механизме мозга који онемоућавају говорну комуникацију и патологију говора у светлу савремених лингвистичких достигнућа, али и разматрајући оштећења појединих зона мозга. Он је експериментално-патолошким методом, дакле проучавајући конкретне случајеве обољења, дошао до закључка да се различити облици патологије говора везују непосредно за оштећења одређених делова мозга. Он их објашњава као прекид на линији енкодирања, то јест формулисања поруке, или декодирања, дакле поимања говора. Лурија их, даље, објашњава као поремећаје парадигматских односа и синтагматских веза језика. Најједноставније речено, поремећаји на нивоу парадигматских односа онемоућавају изговарање појединих речи и реченица, док поремећаји синтагматског низа блокирају пут од мисли ка везаном говору.

Поремећаји у процесу кодирања. – Један од узрока поремећаја говора јесте опште стање индиферентности пацијента. Код њега је поремећен систем мотива и онемогућен је активан исказ иако говорни апарат може бити очуван. Болесник може да понавља речи и да гради синтаксичке структуре, али није у стању да активира израз и да нађе нове говорне формуле. То конкретно изгледа овако. На питање, „Ви сте већ ручали?“, болесник може да одговори: „Ручао.“ Али на питање: „Шта сте ручали?“, неће умети да одговори.

У случају повреде предњих делова мозга, Лурија говори о динамичкој афазии, аграматизму и моторној афазии. У случају динамичке афазии пацијент није индиферентан, али је његов говорни апарат оштећен. Он такође лако понавља речи, али због поремећеног унутрашњег говора не може да изграђује линеарну шему фразе, то јест не може спонтано да преводи мисао у развијен говор. Кад је реч о аграматизму, нарушена је више граматичка структура него опште програмирање исказа. Болесник лако понавља изоловане речи, али тешко понавља синтаксички организоване реченице. Најчешће изостају глаголски предикати, а уместо њих се јављају именски облици, или једноставно, синтаксичка неповезаност. Такав ће пацијент, примера ради, уместо реченице „Дечак је ударио пса.“, рећи: „Дечак... пса... ударити.“ Тежи облик аграматизма познат је као тзв. телеграфски стил. Такав болесник препричава неки догађај помоћу изолованих речи и претежно се усмерава на оне које означавају предмете (именице), док му глаголи иду теже. Моторне афазии се објашњавају као ошта патолошка инертност, или неактивност нервних процеса, с комплетним говорним растројством. Спонтани говор је потпуно онемогућен, а чак и дијалог готово да изостаје.

У случају повреде задњих делова мозга настају поремећаји супротног типа. Способност организације мисли и реченице очувана је, дакле, синтагматски низ није блокиран, али зато страда парадигматска структура говора. Пошто се парадигматски систем испољава на артикулационо-фонолошком, лексичко-морфолошком и семантичком нивоу, болест се манифестује као неспособност да се гласови акустички и фонолошки диференцирају, затим као деформација морфемске структуре речи и као замењивање речи према било каквој смисаоној вези. У зависности од повређених зона, јавља се неколико врста афазии: моторна, сензорна, акустичко-мнестичка и семантичка. У случају моторне афазии болесник није у стању да артикулационо-акустички диференцира фонеме па их замењује на основу било ког артикулационог обележја. Тежи облици потпуно онемогућавају говор. Сензорна афазиа онемогућава разликовање само веома блиских фонема, а у тежим облицима, болесник не може да распознаје ни мање блиске гласове. Болесник оболео од акустичко-мнестичке афазии лако понавља поједине фонеме, речи, кратке реченице и лако именује предмете, али кад треба да понови низ речи, он им мења места или неке изоставља. У случају семантичке афазии сачуван је артикулационо-фонолошки ниво говора, а поремећен је семантички ниво кодних јединица. Болесник замењује речи, тешко именује предмете и тешко схвата и формулише сложене логичко-граматичке доносе. Он се изражава у синтагматским структурама везаног говора, у контексту, али искиданим простим реченицама и уз изостављање глагола и именица, а користи и много помоћних речи.

Поремећаји у процесу декодирања. – Поремећаји у процесу декодирања или поимања говора могу такође настати због локалних повреда појединих зона мозга. И ти се поремећаји одређују као афазии и има их неколико врста. Болесник може да испољи губитак фонолошког слуха, може да не препознаје речи и њихов смисао, али да схвата синтаксичко-интонационо-мелодијске компоненте и емоционални садржај речи. Тако он не зна шта значи реч кобац, али ће је на основу прочитане басне и истог завршетка, заменити речју врабац. У другом случају, пацијент разуме примарно значење речи и труди се да разуме општи смисао. Он лако схвата просте реченице, али има проблеме са сложенијим структурама, с различитим системима повезивања реченица, с уметнутим реченицама, с односно-унитним заменицама. Он разуме поједине речи, али не и односе између појмова у говорним структурама. Не разуме ни односе у простору и времену, поређења појмова и сл. Такви болесници се довијају да погоде општи смисао, па понекад у том напору и успевају.

АКУСТИКА ГОВОРА

АКУСТИЧКЕ ОСОБИНЕ И ФИЗИОЛОШКИ ЕЛЕМЕНТИ ГЛАСА

Гласови настају тако што ваздушна (фонациона) струја из плућа доспе до гласних жица. Треперењем гласних жица производе се звукови. Они даље иду до резонатора, где се коначно уобличавају тако што ваздушна струја налази (или не наилази) на препреке у виду артикулатора. Због тога што је глас звук, кажемо да је физичка, тј. акустичка појава, а због тога што настаје радом говорних органа – он је и физиолошка појава. Оба та аспекта одражавају се и на његова својства.

С обзиром на акустичке особине, гласове најпре делимо на тонове и шуме. Тонове настају правилним треперењем гласних жица па се звучни таласи шире у правилним временским интервалима. Шумови настају неуједначеним покретима гласних жица и звук се шири у неправилним интервалима. Када се струја пробија између гласних жица и слободно пролази између усана, без икакве препреке, настају самогласници или вокали: А Е И О У. Због тога што приликом њиховог образовања ваздушна струја не наилази на препреке, они имају велику звучну вредност и, према Бранку Милетићу, одређују се као тонови. Како приликом артикулације вокала нема препреке, њихова је артикулација дужа него што траје изговор осталих гласова. Они су дуги гласови.

Када ваздушна струја наилази на делимичну препреку, али тако да ипак не-сметано пролази, настају гласници или сонанти. Приликом изговора сонаната звук заобилази препреку па су они тонови са slabим шумовима. То су: В Ј Р Л М Н Њ. Они се такође изговарају дуже него сугласници, али ипак краће него самогласници. Приликом артикулације гласника препрека се образује – као код сугласника, али не представља сметњу, већ се они изговарају слободно – као самогласници. Зато гласници представљају прелазну категорију између ове две.

Шумови настају тако што фонациона струја наилази на препреку. Било да је делимична или потпуна, она се не уклања. Тако настају сугласници или консонанти, и они имају различиту звучну вредност. Шумови са slabим тоновима су: Б Г Д Ђ Ж З Џ. Чисти шумови, без примесе тонова, јесу: П К Т Ћ Ш С Ч Ф Х Џ. С обзиром да препрека омета артикулацију самогласника и да се фонациона струја прекида, они су најкраћи гласови.

Отвореност или затвореност вокала зависи од положаја језика – да ли он до-пушта већи или мањи пролаз ваздушној струји. Пролаз је слободнији кад је је-зик у ниском положају (као код А), а ограниченији када је језик у високом поло-жају (као код И и У). Боја звука зависи од тонова који прате основни тон. Резо-натор појачава основни тон и даје му специфичну боју, у зависности од броја и јачине пратилачких тонова. Да ли ће глас бити јасан – „светао”, или нејасан – „таман”, зависи од положаја гркљана. Високо подигнут гркљан условиће светлу боју гласа. Ако се енергично спушта, он изазива тамну боју.

У акустичке елементе гласа спадају: висина, јачина и боја. О њима смо гово-рили када смо обрађивали говорне константе. Акустичке одлике гласа зависе од

анатомских карактеристика говорних органа. Глас човека мења се у односу на његов узраст, а зависи и од пола. Грађа гркљана и гласних жица јесте индивидуална. Од њихове грађе, а нарочито од дужине гласних жица, зависи и основна висина гласа сваког човека. Висина гласа, међутим не зависи од његове јачине. И висок и низак (дубок) глас може се појачавати и стишавати у зависности од амплитуде гласница, то јест од снаге с којом ваздушна струја врши притисак на њих. Боја гласа, рекли смо, зависи од грађе резонатора. У зависности од положаја говорних органа приликом артикулације појединих гласова, они могу имати и различиту фоничку боју. Неки недостаци ждрела и задњег непца могу условити шушкавост, напрегнутост доњег дела ждрела изазива грлени глас, већи улаз ваздуха у носну шупљину може довести до шушкања... Новија истраживања, међутим, настоје да докажу како тонске карактеристике гласа не зависе толико од анатомских одлика говорних органа.

Акустичне особине људског гласа. – Мушки и женски глас условљени су склопом говорних органа. Гласне жице мушкараца дуге су око 30 мм, а жена око 20 мм. Због тога је амплитуда мушког гласа већа па је он нижег тона и веће јачине. Краће гласне жице жена трепере брже и производе тонове који су виши. Амплитуда женског гласа је мања па је мањи и његов опсег. Акустичке особине децјег гласа условљене су развојем говорног апарата, то јест његовом неразвијеношћу. Глас детета у непосредној је вези с развијеношћу говорног апарата, еластичношћу језика, бројем зуба, па због тих појава, али и због лоших говорних навика, оно не може да артикулише све гласове или их изговара погрешно. У пубертету се децји глас диференцира као мушки или женски. Гласне жице дечака расту око 1 цм, а девојчица 3–4 мм. Опсег гласа дечака постаје нижи и шири за 1 октаву. Доња граница гласа девојчица помера се за 1/3 октаве, а горња за неколико тонова. Децји глас постепено сазрева у глас одрасле особе. Глас девојчица бива јачи и пунији, а глас дечака „мутира” (постаје дубљи).

настанак гласова:

ваздушна (фонациона) струја из плућа доспева до гласних жица

настанак звукова: треперење гласних жица

глас се коначно уобличава: у резонаторима

а) тако што ваздушна струја не наилази на препреку (вокали)

б) тако што ваздушна струја наилази на препреку (консонанти)

акустички утисак:

а) тонови

б) шумови

тонови:

а) настају правилним треперењем гласних жица

б) звучни таласи се шире у правилним временским интервалима

шумови:

а) настају неуједначеним покретима гласних жица

б) звук се шири у неправилним интервалима

вокали: тонови

1. струја се пробија између гласних жица и слободно пролази између усана

2. А Е И О У

сонанти: тонови са slabим шумовима

1. ваздушна струја заобилази препреку
2. В Ј Р Л Љ М Н Њ

консонати: шумови

1. ваздушна струја наилази на препреку
2. а) звучни: шумови са slabим тоновима
Б Г Д Ђ Ж З Ц
б) беззвучни: шумови
П К Т Ћ Ш С Ч

гласови:

- | | |
|----------------|--------------|
| а) 1. отворени | б) 1. светли |
| 2. затворени | 2. тамни |

акустички елементни гласа:

- | | | |
|-----------|-----------|---------|
| а) висина | б) јачина | в) боја |
|-----------|-----------|---------|

условљеност: анатомским карактеристикама говорних органа

акустичне особине људског гласа:

- | | | |
|-----------|------------|-----------|
| а) мушког | б) женског | в) дечјег |
|-----------|------------|-----------|

ОСНОВНЕ ФОНЕТСКЕ ОСОБИНЕ СРПСКИХ ГЛАСОВА

Наука која проучава артикулационе (физиолошке) и акустичке (материјалне) особине гласова, дакле њихову физиолошку и физичку страну, каже Жарко Ружић, зове се фонетика. Она, поред, тога, проучава и гласовне промене.

Самогласничку (вокалску) природу има пет, а сугласничку (консонантску) двадесет пет гласова српског језика. Вокали се артикулишу, као што смо рекли, тако што ваздушна струја, неометана препреком, пролази кроз резонаторе стварајући снажан акустички ефекат. Језик се при том помера хоризонтално или вертикално. Сугласници су гласови за чије је образовање неопходна препрека. Према фонетским особинама нашег језика делимо их на две групе: гласнике (сонанте) и сугласнике (консонанте). Сонанти су по звучности блиски вокалима, а консонанти су по природи шумови. И консонанти, међутим, имају звучне и беззвучне варијанте.

Док изговарамо глас А, језик је у веома ниском положају и углавном се не помера. Отвор усана је највећи, а резонатори су слободни. Зато је глас А низак, средњег реда и најотворенији. Тон је снажан, ни таман ни светао. Када изговарамо глас Е језик се помера напред и диже до средине у правцу тврдог непца, а врх језика спушта се ка секутићима. Усни резонатор је смањен, а ждреони повећан. Отвор усана је водоравно издужен. Зато је вокал Е средњи глас, предњег реда, високог и светлог тона. Глас И се изговара углавном као глас Е, с тим што је језик још више издигнут према тврдом непцу. Вокал И је високи глас, предњег реда, високог и светлог тона. Глас О се изговара тако што се језик повлачи уназад и диже до средине усне дупље, према меком непцу. Ждреони резонатор се смањује, а усни повећава. Усне се заобљавају. Зато је вокал О глас задњег реда, средњи по вертикали, дубоког и тамног тона. Глас У настаје слично

као и глас О, с тим што је језик још више подигнут према меком непцу. Отвор усана је заобљенији. Зато је вокал У глас задњег реда, висок по вертикали, дубоког и натамнијег тона. Боју тона одређујемо и као акустички утисак.

Сонанти су гласови који се образују тако што фонациона струја има готово слободан пролаз. Има их осам: В Ј Р Л Љ М Н Њ. Сонанти В и Ј врло су блиски вокалима У и И. Гласови Л и Љ артикулишу се бочно тако да фонациона струја пролази са стране. Сонант Л може да буде слоготворан, чак и у књижевном језику (ан–сам–бл, би–ци–кл). Гласник Р такође је често носилац слога. Он има специфичну атрикулацију и акустички утисак. Њега ваздушна струја потискује, док утањен врх језика слободно трепери према надзубном простору додирујући непце тако да се чује умерено добовање. Сонанти М, Н и Њ специфични су по томе што ваздушна струја слободно пролази кроз нос јер је меко непце спуштено. Отуда потиче њихова назалност. Део ваздушне струје који пролази кроз уста наилази на препреке. Те преграде образују усне (М), врх језика постављен уз горње секутиће (Н) и бокови језика постављени дуж зуба (Њ).

Консонанти се такође групишу према природи артикулације и акустичком утиску. То су: струјни, полупреградни и преградни гласови. Струјни (тесначни, фрикативни) гласови изговарају се тако што ваздушна струја пролази кроз теснац. Том приликом настаје струјање ваздуха (фрикација). То су: З С Ж Ш Ф и Х. Преградни (експлозивни, праскави) гласови артикулишу се тако што артикулатори образују потпуну препреку ваздушној струји. Она нагло отвара ту препреку па се глас доживљава као прасак. То су: Б П Д Т К и Г. Полупреградни (полуокулзиви, африкати, сливени) самогласници артикулишу се тако што ваздушна струја на свом путу наилази на слабију препреку. Она се лако уклања па се избегава прасак приликом изговора. Језик се само мало одваја од места где је прибијен и тако настаје теснац, кроз који се ваздушна струја пробија. Зову се сливени гласови (африкати) зато што настају спајањем два гласа – струјних и преградних. То су Ћ (д + меко з), Ћ (т + меко с), Џ (д + ж), Џ (т + ш).

Изговор праскавих сугласника. – П и Б настају тако што се ваздушна струја нагло пробија кроз чврсто приљубљене усне и ствара прасак. Д и Т се артикулишу тако што се врх језика прибија уз горње секутиће и образује препреку. Предњи део језика обликује је прибијајући се уз алвеоле, изнад секутића. К и Г се изговарају на задњим непцима. Задњи део језика уздиже се и ствара препреку на задњем непцу.

Изговор струјних сугласника. – С и З се образују тако што ваздушна струја иде дуж језика, који је приљубљен уз непце, а затим наилази на сужен пролаз. Њега чине предњи део језика слубљен с алвеолама. Врх језика ослоњен је о доње секутиће. Консонанти Ж и Ш изговарају се на предњим непцима. Ваздушна струја се пробија кроз теснац који ствара језик, боковима приљубљен уз оба непца. Врх језика уздиже се ка предњем делу тврдог непца. Између зуба и језика, у предњем делу уста, настаје посредни резонатор тако што се усне лако истуре напред. Глас Г гради се слично као и В, с тим што је безвучан. Самогласник Х настаје образовањем теснаца на задњем непцу. Њега обликује задњи део

језика. Бокови језика налажу на кутњаке и алвеоле, а врх језика додирује доње секутиће. На месту где се језик и непце додирују, настаје пролаз.

Изговор сливених сугласника. – Гласови Ж и Ћ настају прибијањем врха језика иза доњих секутића. Предњи и средњи део језика прибија се уз алвеоле и предње непце. Консонанти Ч и Џ изговарају се на граници између алвеола и предњег непца. Врх језика је на алвеолама. Ивице језика приљубљене су уз предње и задње непце, а додирују и кутњаке. Усне се лако истурају напред. Сугласник Џ се изговара тако што се врх језика опире о доње секутиће. Горња половина језика најпре је јако приљубљена уз горње секутиће и алвеоле, а потом се опушта и обликује теснац.

ГЛАСОВИ ТЕШКИ ЗА ИЗГОВОР

Аутори се не слажу увек по питању гласова тешких за изговор. Предочићемо начин на који је ту проблематику обрадио Жарко Ружић. По њему, у теже гласове српског језика спадају пре свега африкате: Ч и Ћ, Џ и Ц, а затим струјни гласови: С, З, Ш, Ж, вибрант Р те „меки” сонанти Љ и Њ. Гласови Ч и Ћ, Ц и Џ у неким се говорима мешају, с тим што се „тврди” безвучни глас Џ умекшавањем усмерава ка „меком”, безвучном Ц, а „тврди” звучни Џ према „меком” звучном Ц. Књижевни говор између њих прави јасну разлику.

Разлику између Ч и Ћ утврђујемо помоћу три чиниоца. При изговору гласа Ч врх језика се диже и додирује испупчени део предњег тврдог непца, а глас Ћ изговара се тако што врх језика додирује унутрашњу страну доњих зуба. Кад изговарамо глас Ч, ми усне заобљавамо и истуримо, а да бисмо артикулсали Ћ, мало их развлачимо. Предњи и средњи део језика померају се ка предњем делу усне дупље. Аналогно изговору безвучног гласа Ч артикулише се и његов звучни парњак Џ, а слично као и глас Ћ, образује се и његов звучни парњак Ц.

Што се тиче струјних гласова С и З, девијације у њиховом изговору представљају и дијалекатске, а често и индивидуалне појаве. Индивидуална одступања огледају се углавном у варијацијама врскања (сигматизам). До њих долази углавном тако што се језик превише истура према зубима, или између зуба, или се развлачи јер горњи секутићи прелазе преко доњих.

Изговор фрикатива Ш и Ж такође варира према говорним зонама, било да се изговарају „тврдо”, као у Бачкој и Срему, било да се умекшавају (ш'ерпа, ж'аба). Меки сонанти Љ и Њ артикулишу се углавном леђима језика. Пошто глас Љ акустички личи на И, често прелази у глас Ј. Због леђне артикулације и назалности гласа Њ, деца га касније савладају.

фонетска класификација (по начину изговора)

а) самогласници (гласови који се образују без препреке)

А Е И О У

б) сугласници (гласови који се образују уз помоћ препреке)

Б В Г Д Ђ Ж З Ј К Л Љ М Н Њ П Р С Т Ћ Ф Х Ц Ч Џ Ш

акустички утисак

- а) чисти тонови (самогласници)
- б) тонови са шумовима (гласници) М Н Њ Р Л Љ Ј В
- в) шумови са slabим тоновима (звучни сугласници) Б Г Д Ђ Ж З Ц
- г) шумови без тонова (беззвучни сугласници) П К Т Ћ Ш С Ч+Ф Х Ц

физиолошки критеријум

- а) звучни:
 - 1. самогласници (вокали)
 - 2. гласници (сонанти)
 - 3. звучни сугласници (консонанти)
- б) беззвучни: беззвучни сугласници (консонанти)

начин образовања

- а) самогласници (вокали)
- б) праскави преградни сугласници (пловиви) Б П Д Т Г К
- в) сливени, поолупреградни сугласници (африкати) Ђ Ћ Џ Ч Ц
- г) струјни, тесначни сугласници (фрикативи) З С Ж Ш В Ф Х Ј
- д) бочни сугласници (латерали) Л Љ
- ђ) носни сугласници (назали) М Н Њ

дужина

- а) дуги:
 - 1. самогласници (под дугим акцентом)
 - 2. носни
 - 3. струјни (као продужни)
- б) кратки: праскави (тренутни)

место изговора

- а) 1. уснени (лабијални): Б П В Ф М
- 2. двоуснени (билабијални: изговарају се додиривањем обе усне): Б П М
- 3. уснено-зубни (лабиодентални: изговарају се додиривљњем доње усне и горњих зуба: В Ф
- б) зубни (дентални): Д Т З С Ц
- в) алевеоларни: Р Л Н
- г) предњонепчани (палатални): Ј Ћ Ђ Ж Ш Њ Ч Ц
- д) задњонепчани (веларни): Г К Х

ВЕЖБЕ: слушати звучни материјал који илустурује изговор гласова; читати брзалице и остале једноставне облике народне књижевности.

ПРОЗОДИЈА

ПРОЗОДИЈА

Прозодија. – Прозодија је термин грчког порекла и изворно је значио наглашавање слога приликом певања, или акцентовање. У античкој је метрици, поред првобитног значења, подразумевао и учење о дужини и краткоћи слогова. Друго значење термина јесте синоним за версификацију. Тада означава акценатске или акценатско-мелодијске елементе слога у организацији песничког ритма. У стиху се акценатске целине уланчавају тако да омогућавају одређени распоред акцената, па према томе и системе стиха. Разликујемо тако силабичко-тонску и тонску версификацију. Као треће значење, оно у савременој науци о стиху, односи се на учење о метричко-ритмичкој улози нефонемских, прозодијских фактора: акценат, интонација, квантитет, темпо, паузе, границе речи. Тим феноменима неки семиотичари додају и ритам. Као четврто значење, оно у савременој лингвистици, прозодија је учење о фоничким, нефонемским језичким феноменима и о њиховој функцији (дистинктивној или фонолошкој, делиминативној или демаркативној и кулминативној), што се у науци о стиху узима као основа за тумачење улоге које имају у стиху.

Акценат: појам и елементи. – Акценат је термин који потиче из латинског језика и означавао је прелепно наглашавање. Појам се дефинише као истицање једнога слога у речи или речи (групе речи) у реченици. Тако говоримо о акценту речи или лексичком акценту и реченичком или логичком акценту. Област која се бави акцентом речи јесте прозодија, акценат реченице проучава дикција.

У речи се акцентује један глас, и то обавезно вокал, дакле а е и о у, као и р уколико је слоготворно, то јест носилац слога. Наглашени глас најчешће је носилац слога па се говори и о акцентованом слогу. Такав глас или слог доминира у речи, и то: висином, јачином и дужином јер се изговара јаче, дуже и вишом интонацијом. Висина акцента одређује се тоновима, или октавама, а обележава као квалитет (интонација, мелодија, тон). Јачина се мери децибелима, у распону 0–85 децибела. Њу означавамо као интензитет или експираторност. Трајање се мери секундама и означава као дужина или квантитет.

Типови акцента. – Акценти се деле према начину изговора, и то на: експираторне (динамичке) и хроматске (музичке). Експираторни акценат се одликује снажним изговором тако да су суседни, ненаглашени слогови и тонски знатно нижи од наглашеног. Између фонетских карактеристика акцентованог и неакцентованог слога, другим речима, уочљив је оштар контраст. Такву акцентуацију имају призренско-тимочки говори, руски, немачки, енглески... Хроматски акценат настаје тако што се фонациона струја приликом изговарања наглашеног слога не истроши до краја па се делимично преноси и на наредни слог. Између фонетских карактеристика акцентованог и неакцентованог слога нема оштрог контраста. Неакцентовани вокали се изговарају говото једнако као акцентовани, а између акцентованих и неакцентованих вокала нема великих интензитетских

и тонских разлика. Такву акцентуацију имају стандардни српски језик, шведски, кинески, јапански...

Место акцента. – Сваки језик има свој акценатски систем као прозодијско и дикцијско обележје. Системи се деле с обзиром на дистрибуцију акцената, другим речима, с обзиром на место акцента у речи. Важећа подела разликује слободне и везане акценте. Слободни акценат може се налазити на било ком слогу у речи. Такве системе имају, на пример, руски, немачки, енглески. Везани акценат фиксиран је за одређени слог. У француском се, на пример, акцентује последњи слог (ултима), а у италијанском и пољском претпоследњи (пенултима), у чешком први. Акценат српског језика делимично је слободан јер се неки акценти слободни, а неку су везани за одређени слог. Узлазни акценти, примера ради, могу се наћи на било ком слогу сем на последњем, а силазни су фиксирани јер се могу јавити само на првом слогу речи. Једносложне речи могу имати само силазни акценат. Последњи слог никада није наглашен.

Функција акцента. – Акценат може имати три функције: кулминативну, делимитативну или демаркативну и дистинктивну или фонолошку. Кулминативна улога акцента очитује се као обједињавање делова речи или групе речи. Делиминативна (демаркативна) улога подразумева да је акценат сигнал краја или почетка речи и односи се на везане акценатске системе. Дистинктивна (фонолошка) функција диференцира значење. Акценат се понаша као фонема и захваљујући њему, његовим својствима или месту у речи, разликујемо и граматички облик или значење неких речи: имање (имовина) и њмање (поседовање). У српском језику акценат много више обележава реч у односу према осталим речима у контексту (кулминативна функција), него што диференцира речи које би се разликовале само по акценту.

АКЦЕНТАСКИ СИСТЕМ СРПСКОГ ЈЕЗИКА

Акценатски систем српског језика. – Српски књижевни, или стандардни језик има четири акцента и они се разликују по квантитету, или трајању, и по квалитету или интонацији. Они по квантитету могу да буду дуги и кратки, а по квалитету – силазни и узлазни. Зато се и означавају елементима дужине трајања и мелодије. Српски језик има по два акцента силазне и по два узлазне интонације. У акценатски систем српског језика улази и неакцентована дужина, и то као дикцијски елемент, а на дистрибуцију акцента утичу и енклитике и проклитике.

Акценти силазне интонације јесу дугосилазни (14, 46 %) и краткосилазни (25, 28 %). Акценти узлазне интонације јесу дугоузлазни (8, 40 %) и краткоузлазни (24, 30 %). Силазне акценте, према Бранивоју Ђорђевићу, карактерише опадање висине, мелодије (тона), и јачине (интензитета) током целог њиховог трајања, али не истим темпом нити подједнако дуго. Када изговарамо краткосилазни акценат, тон и јачина нагло опадају. Дугосилазни акценат одликује опадање које није ни равномерно ни праволинијско. За узлазне акценте карактеристичан је стални пораст интонације, док се интензитет најпре пење, да би при крају почео да опада.

Експериментална мерења трајања изговора акцената утврдила су следеће вредности (у стотим деловима секунде / ss):

- ‘ дугоузлазни акценат: 13/16–33 ss
- ˘ краткоузлазни акценат: 9, 5–14, 06 ss
- ^ дугосилазни акценат: 19–32, 08 ss
- ˘˘ краткосилазни акценат: 8 – 14 ss
- ненаглашена дужина: 16 ss
- ° ненаглашен слог: 8 ss.

Врсте акценатана. – Акценти српског језика јесу: дугоузлазни, дугосилазни, краткоузлазни и краткосилазни. Дугоузлазни акценат има дугу узлазну интонацију и она расте непрекидно тако да у свом облику обухвата 6–8 тонова. Упоредо расте и интезитет, и то до половине времена потребног да се изговори слог, да би почео нагло слабити. Он, међутим, не пада до почетног нивоа, него се прелива у наредни слог. Следећи слог се изговара истом интонацијом и јачином којима се завршио акценатовани. Примери: клупа, гóрак, пéтак, пítати, Мíра.

Дугосилазни акценат одликује дуга и силазна интонација. Тон приликом изговора на почетку показује успон, али одмах затим нагло се спушта испод почетног тона. На тој висини слива се у тонску нијансу наредног слога. И његов тонски распон износи 6–8 тонова. Јачина (експирација) подудара се с мелодијском линијом. Она се у почетку нагло појачава, а затим слаби, све док се не уједначи са снагом експирације суседног слога. Примери: прáсе, кòст, звáна, мајка, бубањ, прáвдати, мýсао, Мáрко.

Краткоузлазни акценат сличан је дугоузлазном, а од њега се разликује по трајању и опсегу тонова. Он се развија у простору 3–5 тонова. Снага експирације подудара се с интезитетном линијом. Наредни слог прихвата мелодију и интензитет. Примери: брòјати, крòјити, дáска, бубрег, зàдати, Мýлан.

Краткосилазни акценат одликује се наглим тонским падом 1–2 тона. Снага експирације креће се истим путем умањујући се толико да каткад изазива редукцију суседног слога. Примери: кýћа, дòбар, лéтак, мýслити, кòла.

Дужина или квантитет. – У погледу развоја мелодијске линије и у погледу развојне снаге експирације, дужина одговара дугосилазном акценту. Од дугосилазног акцента разликује се по томе што је тонски обим дужине знатно сужен у мелодији, то јест има уравњенију мелодијску линију истог трајања. Њена мелодијска линија има опсег 3–6 тонова. Слог под дужином није акценатован, већ се само дуже изговара. Примери: кòзè, чítāј, учīm, крòјè, срамòтè, пèрòн, млáдòст, рíбaр, лíшāј, бòлèст.

Најлакше се распознаје кратак акценат од дугог. Нешто је теже разликовати интонацију дугих акцената, а најтеже се распознаје интонација два кратка акцента. Методски се поступа на следећи начин. Најпре се одреде акценатовани слог и место акцента. Знамо да је то увек вокал. Затим се утврђује да ли је акценат дуг или кратак. Природа интонације, дакле, узлазност или силазност, одређују се на крају.

Дистрибуција акцената у књижевном језику. – Акценти се у књижевном језику релативно слободно распоређују по слоговима.

Ограничења су следећа:

- а) Акценти не могу да падају на последњи слог речи, то јест на ултиму, нити на акценатске целине. Изузеци су ретки: Таман̑ пòсла! Ахà! А он? Он̑, па т̑и, па јà. А сàд?

Приликом преношења акцената на проклитике, акценат се може наћи на крају проклитике, али не и на крају акценатске целине: изà кућē.

- б) Силазни акценти везани су за први слог речи: пѐсма, шѐума, м̑ислити (кратки), зàстава, прàвдати (дуги).
- в) Једносложне речи чији је једини слог истовремено и први, могу да имају само силазне акценте: јà, др̑уг, з̑уб (дуги), сàд, бр̑ат, т̑оп, (кратки).

На унутрашњим слоговима акценат је увек узлазни и лако га можемо одредити. Треба само чути да ли је дуг или кратак, што није тако тешко с обзиром да је дуги акценат око два пута дужи од краћег. Треба имати на уму да су у промени речи, дакле у деклинацији и конјугацији, акценти често покретни или променљиви. Каже се да акценат алтернира.

Неакцентоване дужине. – Неакцентоване дужине јављају се као звучно продужење једног, два или три самогласника после акцентованог слога. Оне имају значајни дикцијску вредност и нашем језику дају музикалност јер омогућују да нам говор не замре на крају реченице. Поред акустичне имају и ритмичку и семантичку функцију. У семантичкој функцији оне су носиоци дистинктивних обележја, дакле разликују значења обликом истих речи, и зову се диференцијалне дужине.

Дистрибуција дужина у књижевном језику. У нашем књижевном језику дужине се јављају на сталним местима, и то увек после акцента (вр̑аб̑ац̑а, вод̑ен̑иц̑а, д̑ев̑ој̑ка, д̑ев̑ој̑к̑а, ч̑и́т̑а̑м).

- а) У генитиву множине свих именица: од ж̑е́н̑а, код вр̑а́т̑а, д̑ев̑ој̑а́к̑а, вод̑е́н̑иц̑а, Сл̑а́в̑о́н̑ац̑а, Ш̑у́м̑а́д̑и́н̑ац̑а, Маке́д̑о́н̑ац̑а, ри́б̑о́д̑о́в̑ац̑а, ју́н̑а́к̑а, бока́л̑а, òчи̑ју. Обично су на последњем, а каткад и на претпоследњем слогу (д̑ев̑ој̑а́к̑а). Будући да именице у падешкој промени често имају исти облик, оне значење разликују управо захваљујући дужини.
- б) У генитиву и инструменталу једине именица женског рода на а (трећа врста): с̑е́стр̑е̑, д̑ев̑ој̑к̑е̑, сл̑у́г̑е̑, пòглавиц̑е̑; с̑е́стр̑о̑м, д̑ев̑ој̑к̑о̑м, сл̑у́г̑о̑м, пòглавиц̑о̑м. Тада је на последњем слогу.
- в) У вокативу једине именица мушког рода: ју́н̑а́че.
- г) Код свих глагола у презенту пред личним наставцима (ч̑и́т̑а̑м, ч̑и́т̑а̑ш, ч̑и́т̑а̑мо; ј̑е́д̑е̑м, ј̑е́д̑е̑ш, ј̑е́д̑е̑мо) и на последњем слогу 3. лица множине (чи́та̑ју, ј̑е́д̑у).
- д) У свим лицима имперфекта, испред личних наставка: ја ч̑и́т̑а̑х, ти/он/она ч̑и́т̑а̑ше, ч̑и́т̑а̑смо, ч̑и́т̑а̑сте, ч̑и́т̑а̑ху.
- ђ) У глаголском прилогу садашњем испред наставка ћи: ч̑и́та̑ју̑ћи, ј̑е́д̑у̑ћи, м̑и́сл̑е̑ћи.
- е) У глаголском прилогу прошлом испред наставка вши: проч̑и́та̑в̑ши, до̑ш̑а̑в̑ши.

- ж) У другом и трећем лицу једнине аориста, често иза силазних акцената:
ја прѠчитах, ти прѠчитѧ, он прѠчитѧ; ја пѠклоних, ти пѠклонѧ, он пѠклонѧ.
- з) У радном глаголском придеву женског и средњег рода једнине и у свим облицима множине, и то иза краткосилазног акцента ако је у инфинитиву акценат био другачији: купѠвати, кѠповѧла (кѠповѧо/купѠвао); прѠдати, прѠдѧла (прѠдѧо).
- и) У трпном глаголском придеву дужине се јављају на вокалу а испред завршног н: прѠчитѧн, Ѡтпѧвѧна; и на вокалима а и е испред завршног т: пѠзнѧт, зѧклѧт, Ѡтѧто, зѧпочѧто.
- ј) Код придева одређеног вида кроз целу промену: жѠтѧ (неодређени вид: жѠтѧ).

Преношење акцената на проклитике. – Проклитике и енклитике су неакцентоване речи, али оне творе акценатске целине и не морају увек да буду неакцентоване. Проклитике су предлози и везници, а енклитике скраћени облици заменица и помоћних глагола. Енклитике и проклитике заједно с акцентованим речима улазе у састав акценатских целина. Према томе, акценатска целина је акцентована граматичка реч, заједно с енклитикама и проклитикама, или без њих.

Енклитике су увек неакцентоване. То су скраћени облици личних заменица и помоћних глагола јесам и хтети, као и облици помоћног глагола бити кад нису под реченичким акцентом. У енклитике спада и речца ли. Енклитике стоје иза акцентоване речи: вѧдео сам га; рѧци ми, на рѧду су; у трѧви је. Понекад енклитика може стајати између претходне проклитике и наредне акцентоване речи: да си дѠшао, вѧдео би ме; трѧжио сам га јер нам је пѠтребан.

Проклитике су најчешће предлози, везници и негација не. То су речи које стоје испред акцентованих речи и с њима граде акценатску целину. Обично су ненаглашене (на рѠци, у грѧд), али јављају се и с акцентом, најчешће узлазним, кад силазни акценат са граматичке речи пређе на њу: ѱ кѠћу – у кѠћу; Ѡд мѧјке – од мѧјке; зѧ рѠку – за рѠку; пѠд рѠку – под рѠку.

Узлазни акценти не преносе се на проклитику: ја мѠгу; ја не мѠгу; на зѧмљи; у грѧду; по зиду. Силазни акценти могу да се преносе, али и не морају, што зависи од дијалекатске припадности говорника. Ређе се преносе акценти с именица које означавају бића: Ѡд Мѧрка, ѱ Пѧтра.

Најдоследније се акценат преноси са глагола на негацију (нѧ треба, нѧ волим), која се у том случају понаша као префикс: нѧ вѠлим – не вѠлим; нѧ пѧшѧм – не пѧшѧм; нѧ трѧбѧ – не трѧбѧ.

Проценат акцентованох према неакцентованим речима у српском језику је: 72, 44% према 37, 54%. Неакцентоване речи у говорном току ритмички се не изговарају одвојено као акцентоване, већ се везују с акцентованим речима и са њима чине акценатску целину. Она је дикцијска, али и ритмичка група. Акценатска целина је врло значајан елемент мелодије и ритма говора, а пре свега стиха, и врло је важна за рашлањивање ритма.

Фонолошка функција акцента и дужине. – Акценти и дужине могу имати три фонолошке функције. Они диференцирају лексичка и граматичка значења, а дужине имају и фонолошку функцију као један од прозодијских елемената.

а) Диференцирање лексичких значења. – Различити акценти на истом облику речи могу да имају фонолошку функцију. Они је врше помоћу квалитета и квантитета: Сѐло сунце за сѐло, / Дођи сѐло (сѐјо) на сѐло (посѐло).

У овом случају акценти диференцирају четири значења једног истог гласовног склопа.

Акценат може да диференцира хомофоне. Дистинктивну функцију има било квантитет, било квалитет, било оба елемента заједно: кўпити (прибирати сазивати) према облику кўпити (набавити за новац), сѐдети (постати сед) сѐдети (заузимати седећи положај); исто и у презенту: сѐдїм – сѐдїм; пѧс (врста домаће животиње) пѧс (појас, поколење); лўк (врста поврћа) лўк (врста оружја); пѧра (атмосферски талог) пѧра (новчана јединица) пѧра (зарез у дрвету).

Диференцијација лексичких значења може да се оствари и помоћу места акцента: распѧрити (раздвојити предмете који чине пар) рѧспарити (загрејати, угрејати, откравити).

б) Диференцирање граматичких значења. – Књижевни акценти својим квалитетом или квантитетом често учествују у диференцирању граматичких значења истоветних облика деklinације, конјугације и придевског вида. Примери су с акцентом на истом слогу:

његовом глѧсу недостаје јѧчина; познајем га по глѧсу; од великог звѧна не чују се мала звѧна; кад год он зѧвршї посао, питају га: „Зѧвршї ли тај посао?”; појавила се једна плѧва девојка; она плѧвѧ се свидела Милану.

И место акцента може да диференцира граматичка значења:

Сваког дана узме књигу и прочїтѧ десетак страна. Ја га питам: „Прѧчитѧ ли данас десет страна?” „Прочїтѧх”, одговара он.

С врѧмена на време појаве се хајдуци. Прошла су хајдучка врѧмена.

Видели смо висѧко и зелѧно дрвеће. Свидело нам се оно вїсоко и зѧленѧ дрвеће

У последњем примеру дужина служи као дистинктивни фактор.

в) Фонолошка функција дужина. – Тамо где се чува, дужина може да послужи као један од прозодијских елемената који учествује у диференцирању граматичких значења истоветних облика речи:

Ено јунакѧ од јунака (синова јунака од оца јунака); кѧмѧн (именица) кѧмен (придев); гѧрѧ (3. л. множине презента глагола горети) гѧре (прилог за место; дублет: гѧре).

Акценат страних речи у српском језику. – Речи страног порекла прилагођавају се структури нашег језика: командѧнт → командант; диригѧнт → диригент; телевизијѧ → телевизија.

Из старијег двоакценатског система у 14. веку у српском језику развио се четвороакцентаски систем. Стари силазни акценти померали су се за један слог према почетку речи. Ако је слог испред старог акцента био дуг, јавио се дугоузлазни акценат, а ако је био кратак, развио се краткоузлазни. На месту старог дугосилазног акцента остала је дужина, а на месту краткосилазног остао је кратак (неакцентован) слог. Примери: девојка → дѧвојка; сѧљак → сѧљак; рўком → рўком; пїтѧти → пїтати; удовїца → удѧвица.

На исти се начин и стране речи прилагођавају акценатском систему српског језика: музика́нт → музика́нт; лаборáнт → лаборáнт; асистéнт → асистент; апсолвéнт → апсòлвент; телев́изор → телèвизор; реформáтор → рефòрматор; стабилизáтор → стабилизáтор; вентилáтор → вентилáтор.

Неке су се речи углавном прилагодиле систему књижевне акцентуације. Пример су француске речи и речи страног порекла уопште с акцентованом ултимом. Код њих се акценат преноси на претходни слог, с тим што на месту изворног акцента може остати дужина: жири́→жири; дефилé→дефилé; бифé→бифé; експозé→експòзé; реномé→ренòмé. Те речи не губе последњи самогласник у падешкој промени (жирија, дефилеа, бифеа, експозеа, реномеа). Стране речи које се завршавају кратким вокалом губе тај глас у падешкој промени (мòто →мòта, мòту; лòто → лòта; àто → àта; вíдео → вíдеа).

У неким случајевима место акцента у речим страног порекла остаје исто, али да би нагласак био у складу са системом акцентуације српског језика, он мења квалитет и од силазног постаје узлазни: интелигéнтан → интелигèнтан; педáнтан → педàнтан; компетéнтан → компетèнтан; интересáнтан → интересàнтан.

Акценат сложеница. – Неке сложенице, нарочито оне новијег постанка, могу да имају два акцента: на́родноослобòдилачки, на́јподеснији, на́јотпòрнији.

Неке сложенице које се изговарају с једним акцентом, могу да имају и два акцента: јужноамèрички – јужноамèрички; јужноа́фрички – јужноа́фрички.

На неким се сложеницама силазни акценат јавља ван првог слога, као одступање од књижевне акцентуације: самоу́слуга, самоодбрана, пољопривреда.

Акценатски књижевни дублети. – У књижевном језику није ретка појава дво-струких, а понекад и вишеструких књижевних акцената на истој речи. Та се појава одређује као дублет. Пример би биле личне заменице. У првој су колони Вуков и Даничићеви акценти, у другој акценти великог дела говора на западу српске језичке територије, а у трећој колони изговор карактеристичан за говоре источне Србије и београдски говор:

од мéне	òд мене	од мèне
од тéбе	òд тебе	од тèбе
од нéга	òд њега	од нèга

Дублете срећемо и у 1. и 2. лицу множине презента једне групе глагола:

желíмо	жèлимо	(не: жéлимо)
читáте	чйтáте	(не: чйтате)
идéмо	идéмо	(не: йдемо).

Тако је и у неким инфинитивима:

на́ћи	наћи
прона́ћи	прòнаћи
иза́ћи	изаћи
испе́ћи	йспећи

Ова се појава може пратити и у генитиву множине неких именица:

гласóвā	глāсòвā
синóвā	сйнòвā
градóвā	грāдòвā

Ево још неких примера с фреквентном употребом:

верòватно	вѐровѣтно	(не: веровѣтно)
чòвек	чѐвек	
чòвека	чѐвека	човѣка
шкòла	шкѐла	

Акценат негације или контраста. – Акценат негације или контраста посебан је случај у акценатском систему савременог српског језика. На негацији се равија краткосилазни акценат. Он се назива акценат негације или контраста и има задатак да истакне супротности. Ове акценатске форме запажају се нарочито такту смисаоница (у логичком акценту), што је вероватно и једини услов за појаву оваквих акценатских облика. Пример: кòји – нѣкоји, кѣкав – нѣкака, њѣбежан – нѣизбежан, љсепх – нѣусепх, пѣлика – нѣприлика, обично – нѣобично.

ВЕЖБЕ: текстови за акцентовање

СЕЛА

Једна села из далека села
превалила неколико села,
па уморна поред воде села.

КОСА

На планини коса,
страна јој је коса;
ту је наша Коса
чула једног коса.

СЕДИ

Пред кућом деда седи,
а унуче га гледи:
„Што твоја коса седи?”
Тад рече дека седи:
„Објаснићу ти – седи!”

СЕДЕ

Сваког дана унук седе (седне)
поред своје баке седе;
и док тако лепо седе,
унук мали слуша бајке
од бакице своје седе.

ПАРА

Изнад града лебди густа пара;
парком иду два-три млада пара;
испод клупе изгубљена пара.
на клупи је урезана пара.

ВОДА

С положаја нашег вола
гледам како блиста вода;
домалопре један војник
поред воде коња вола.
а сала га путем вода.

Српске народне загонетке

Ја изиђох на сребрно гувно, и ударих у златне свирале, свак ме чу, а нико ме не виђе. (ветар)

Једна гуја преко бијела свијета. (муња)

Два ступца у небо ударају. (очи)

Пружих златну жицу преко белог света, па је савих у орахову љуску. (очни вид)

Гором иде гором разговара;
водом иде воду разговара. (глас)

Ја узмем гвозден кључ,
те отворим зелен град,
па нићерам црна говеда. (лубеница)

Сједи Мара надно града, пуштила косе доврх града. (ватра и дим)

Пасред куће змајево гнијездо. (огањ)

Скочи срна иза трна, ђе се свила, ту и умрла. (варница)

Змији огањ наврх главе гори,
а паша је у реп љуби. (лула)
Црн пас о небу виси. (бакрач)
Сав свијет помрије, а један старчић са коштаном свиралицом засвира и цио свијет оживје.
(петао)
Одох на глави у Цариград. (клинци у коњском копиту)
Тањир до тањира чак до Варадина. (траг коњски)
Пустих овце, помузох кошару. (челе и кошница)
О клину виси, о злу мисли. (пушка)
Дрвена кучка у потоку лаје. (пратљача)
Мртви живогa носи преко непочин-поља. (барка)
Божје саздање, људско створење, змија оседлана. (мост)
Дању клања, а ноћу звијезде броји. (ћерам)

ВЕЖБА: слушати звучни материјал

ДИКЦИЈА

ДИКЦИЈА – појам и елементи дикције

Дикција је термин настао од латинског израза у значењу казивање, говор, начин говора. Термин се односи на начин изговора гласова, слогова, речи, акцената, синтагми и реченица, и то у: говору, рецитовању, глуми и певању. Зато и говоримо о јасној, чистој и разговетној, односно нејасној, нечистој и неразговетној дикцији. Она се односи на звучну реализацију говора (изговор гласова и акцентуација), али и на изражајност говора (рецитовања, читање, глума, певање).

Термин дикција може се употребљавати и у другачијем значењу. Тако се, на пример, говори о песничкој дикцији. Под тим се изразом подразумева структура језика и стила једног песника која је карактеристична за његову песничку дикцију. Под структуром језика и стила подразумевају се избор и распоред речи. По неким схватањима, затим, термин дикција означава начин говорне реализације стиха. Тада се говори о стиху у звучању и разликује његова ритмичка структура, коју проучава версификација.

У нашој новијој стручној литератури у вези са сценским говором, као елементи дикције обрађују се: акценат, реторика и версификација. Подразумевају се још и; респирација, или дисање, импостација, или постављање гласа, артикулација, гласовни закони, гласовне појаве на границама између речи, теорија логичког акцента, структурална анализа говорног израза, мелодика српског језика и дијалекатско нијансирање говорне изјаве.

За реализацију дикцијских чинилаца неопходно је овладати фонетиком говора, дакле техником дисања и техником изговора гласова, и њих треба добро ускладити. Артикулација подразумева правилан изговор гласова, што зависи и од дијалекатских особености, али и од евентуалних говорних мана. Акценат је веома значајан у усменом говору јер може да одреди значење речи, посебно хомонима. Сваки акценат је носилац акценатске целине, а оне се формирају у синтаксичке и експираторне групе и утичу на дисање.

Основни елементи дикције, према Владимиру Цветановићу, јесу: а) артикулација – изговор гласова; б) акценат – наглашавање слога у речи; в) емоционална компонента – сваки исказ је састављен из два дела: мисаоног и емоционалног; та комбинација битно утиче на дикцију јер је емоционалност још једно изражајно средство; г) ритам – понављање одређених елемената говора, од акцената до брзине изговора; д) мелодија говора (реченице) – свака реченица је мисаона целина с одређеном мелодијском карактеристиком; мелодиозност се може убројати у одлике култувисаног говора; ђ) дијалекатска компонента говора – утицај средине на говор појединца битно се одражава и на дикцију; е) беседништво – подводи се под дикцијску проблематику јер је беседа најорганизованији облик јавног говора, одређен при том и невербалним средствима комуникације; ж) версификација – теоријска дисциплина која се бави стихом; подводи се под дикцију посебно ако се под термином версификација подразумева рецитовање.

дикција: начин изговора гласова, слогова, речи, акцената, синтагми и реченице у: говору, рецитовану, глуми и певању односи се на:

- а) звучну реализацију говора
- б) изражајност говора
- в) песничку дикцију

звучна реализација говора:

- а) изговор гласова
- б) акцентуација

изражајност говора:

- а) рецитања
- б) читање
- в) глума
- г) певање

песничка дикција: структура језика и стила једног песника

елементи дикције:

- | | |
|-----------------------------------|------------------|
| а) атрикуалција | б) акцентуација |
| в) емоционална компонента говора | г) ритам |
| д) дијалекатска компонента говора | ђ) мелодија |
| е) реторика | ж) версификација |

МЕЛОДИЈА ГОВОРА

Мелодија говора јесте појам који потиче од грчке речи у значењу запев, певање, песма. У приручницима о дикцији термини мелодија често се изједначава с термином интонација. Мелодија се постиже првенствено интонационим кретањем, модулацијом висине тона приликом изговора свих језичких елемената – почев од гласа и слога, па све до сложене реченице. Појам обухвата и неке друге елементе говора: промене јачине, трајања, боје гласа и нагласка, дакле наизменично смењивање наглашених и ненаглашених делова говора: речи, синтагми, реченица, пасажа. Он се односи на све варијације интензитета звука, паузе, темпа, а укључује и емоционални тон, којим бојимо лични став према садржају поруке и према примаоцу поруке (сетно, шаљиво, иронично, презриво). Говорну мелодију гради ток целокупне говорне акустике. Термином мелодија одређује се укупна мелодијска компонента говора, било да је реч о краћим исказима или већим говорним целинама.

Мелодија говора зависи од његове садржине, форме, намере, и увек од способности говорника. Као и у музици, и мелодија говора симбол је који преноси наше мисли и наша осећања. У њему се, зато, тражи и подстиче променљивост изражавања. Мелодичност говора, међутим, условљена је најпре мелодијом једног језика. Управо по звучним карактеристикама разликујемо језике, по њима препознајемо и говор једне особе, који је увек другачији од говора друге особе. Мелодични и прозодијски облици матерњег језика или локалног говора најупорније се чувају. Најтеже се, сходно томе, усвајају прозодијски облици страног језика.

Наш књижевни језик има пет вокала, ни сувише отворених, ни сувише затворених. Његов консонантски ситем прилично је развијен и чини га, наравно, двадест пет самогласника. Прозодија српског језика обухвата четири акцента и

ненаглашену дужину. Четири акцента чине два дуга и два кратка, два акцента силазне и два узлазне интонације. Акценти, као и дужине на неакцентованим слоговима имају и фонолошку и значењску вредност. У нашем се језику валовито смењују наглашени и ненаглашени, истакнути и неистакнути делови речи и реченице. Изговор речи је прецизан, за разлику од других словенских језика. Између мелодије акцентских интонација речи и мелодије реченице постоји узајамна веза. Акценти се прилагођавају мелодији реченице, али у основи чувају своју природу. У употреби је и израз мелодија или музика акцента као синоним за акценатску интонацију, то јест акценатски квалитет.

Осим мелодије говора, сусрећемо се и с мелодијом прозе и мелодијом стиха. Мелодијски аспект књижевног текста готово је и његова особена вредност, или један од (равноправних) структурних слојева, поготово у лирици. Термин се употребљава се и да одреди „унутрашњу” мелодију стиха или поетске прозе, тј. „мелодију смисла”. Говори се и о мелодији стиха у вези с његовом синтаксичко-интонационом организацијом. Стих има донекле другачију мелодију од прозе јер се интонација везује и мора да се уклопи у његову метричко-ритмичку структуру. Синтакса стиха у нераздвојивој је вези с ритмом па се зато и разликује од синтаксе прозе. Стих може бити синтаксичка целина, реченица или мање-више независна синтагма, али и не мора бити синтаксичка целина. Песник може да примени и поступак опкорачења, да синтаксу пренесе у наредни стих, што битно утиче на мелодију песме.

мелодија говора – укупна мелодијска компонента говора

а) интонационо кретање (модулација висине тона)

б) промене:

- | | |
|---------------|-------------|
| 1. јачине | 2. трајања |
| 3. боје гласа | 4. нагласка |

в) све варијације интензитета:

- | | | |
|----------|----------|----------|
| 1. звука | 2. паузе | 3. темпа |
|----------|----------|----------|

г) емоционални тон

условљеност:

а) мелодијом једног језика

б) садржином говора

в) формом говора

г) наменом говора

д) говорником

мелодија српског језика:

а) вокали

б) консонатски ситем

в) акценатски систем

1. четири акцента:

а) краткосилазни

б) дугосилазни

в) краткоузлазни

г) дугоузлазни

2. неакцентована дужина

г) смена наглашених и ненаглашених делова речи и реченице

д) разликујемо мелодију:

1. говора

2. стиха

3. прозе

мелодија стиха и прозе: структурни елемент књижевног дела

ТЕМПО ГОВОРА

Темпо је термин који потиче од латинске речи у значењу време, брзина. Њиме се означава степен брзине којом се креће говорни ток и изговарају делови говора. Темпо је временска модулација говора. Он се одређује просечним трајањем, то јест временом изговора и бројем гласова или слогова изговорених у јединици времена. Изговор једног гласа у обичном говору траје у просеку 6–8 стотих делова секунде (ss). Разликујемо три основне врсте темпа: полагани, умерени и брзи. Између њих могу се појавити и међувредности, интонацијско-интезитетско убрзање, односно успорење. Комбиновањем се добија седам вредности:

- | | | |
|-------------|---------------------|---------------------|
| 1) полагани | 4) полагани+убрзање | 6) умерени+успорење |
| 2) умерени | 5) умерени+убрзање | 7) брзи+успорење |
| 3) брзи | | |

Брзи се темпо понекад ломи у испрекидани, тзв. стакато. Он се оштро цепа на кратке одсечке и није ни леп ни изражајан.

Темпо је варијабилна категорија и зависи од више чинилаца. Њих углавном има три. То су: личност говорника, излагање и деоница.

Личност говорника битно утиче на временску модулацију говора. На првом месту је психофизичка конституција говорника, то јест темперамент. На другом месту је психофизичко стање говорника. Знамо да емоције убрзавају говор, а да одређени здравствени проблеми могу да га успоре. Темпо ће зависити и од говорних навика како појединца, тако и средине.

Излагање одређује темпо својом темом и садржином, обликом, наменом и стилем. О озбиљним темама говоримо спорије, а нешто шаљиво изговарамо брже. Када је реч о врстама и облицима излагања, можемо приметити да се описи излажу спорије, а приповедање и дијалог брже. Дијалогске форме везане за учешће већег броја људи (дискусија, полемика, извештај на састанку) захтевају да излагање прилагодимо времену које имамо на располагању. Функционални стил обликује ритам такође. Научни стил захтева спорији темпо, а разговорни стил је бржи. Рекли смо да изговор једног гласа у обичном говору траје 6–8 ss. У уметничкој прози он износи 8–10 ss, а у поезији 10–14 ss.

Темпо варира и током говора. Говорна динамика не може остати једнака током целог разговора, већ се мења у зависности од појединих деоница – од смисла садржајних целина и могућности њиховог поимања у тренутку саопштавања. Темпо ће издвојити битне од мање битних мисли, радост и нерасположење у исказу. Све значајније делове излагања, као и озбиљне садржаје, говорићемо успореније. Делове говора које желимо да нагласимо такође. Начелно говорећи, морамо увек тежити разумљивости, а поготово када је реч о темпу. Брзина изговора понекад нам дозвољава да „гутамо” неке гласове или речи, а исказ ће опет остати разумљив. Понекад, међутим, брзина може да буде и сметња. Уколико говоримо споро, морамо водити рачуна да не делујемо и извештачено. Темпо

живог говора треба да омогући разумевање смисла, али и естетску модулацију фразне мелодије.

темпо – временска модулација говора

одређује се – временом изговора гласова (слогова) у ss

три основне врсте темпа:

а) полагани б) умерени в) брзи

међувредности: интонацијско-интезитетско убрзање / успорење
чиноци темпа:

а) личност говорника:

1. психофизичка конституција
2. психофизичко стање
3. говорне навике

в) деоница:

1. смисао садржајне целине
2. важност садржајне целине
3. значај садржајне целине

б) излагање:

1. тема и садржина
2. облик
3. намена
4. стил

РИТАМ ГОВОРА

Ритам је термин који, као и рима, потиче од грчке речи у значењу ток, посебан начин протицања. Њиме се одређује понављање неких феномена у одређеним временским интервалима. Иако се понављање може пратити у природи и космосу, у људском организму или у раду машине, те смене још увек нису ритам. Њега ћемо одредити као равномерно и организовано понављање које се може чулима опазити. Посреди је феномен који доживљавамо чулима. Поред тога што је чулно опазиво, понављање мора бити условљено још једном особином да би се препознало као ритам. Протицање мора бити рашчлањиво.

Оно, другим речима, мора припадати неком систему. Пример који наводи теоретичар књижевности Волфганг Кајзер јесте језик. Јединице на које се он рашчлањује јесу и слогови, а ови се раздвајају на наглашене и ненаглашене. Систем који их обједињује, дакле, јесте акценатски. Нама он изгледа толико природан да га често доживљавамо као ситем сваког језика, што свакако није тачно. Ритам се, дакле, доживљава захваљујући понављању делова, сегмената неког тока, захваљујући кретању у сагледивим временским размацама или интервалима, што омогућава самерљивост као битну особину ритма. Ми чулно опажамо да је свака прозна реченица ритмички рашчлањива на фонетске скупове, или синтагме, затим на експираторне групе, које изговарамо између два удисаја ваздуха.

Ритам је феномен везан за музику, игру, поезију, и он на нас делује сугестивно. Уопштена је подела на ритам стиха и ритам прозе. Ако се за ритам стиха каже да је равномерно понављање одређених сигнала, ритам прозе се умногоме разликује. Њега ствара синтакса. Упркос уобичајеним схватањима да је у прози садржина важнија од ритма, каже Кајзер, и ритам прозе, поред функције наглашавања и појачавања, може да делује и самостално. Ритам прозе је невезан, релативно слободан, а ритам стиха одређен и унапред дат, тако да код читаоца ствара неко очекивање као вид самерљивости.

Како ритам није само уметнички, већ и феномен језика као таквог, задржаћемо се и на ритму говора. Он се постиже слободним смењивањем фонетских и синтаксичко-интонацијских низова: гласова, слогова, речи, акцента речи и акцентаских целина, као и пауза, границе речи, интонације. Темпо је елемент ритма, а с њим и део укупне говорне мелодије. Ритам у говору огледа се у повременом равномерном појављивању и нестајању језичких елемената: наглашених и ненаглашених или дугих и кратих слогова, речи и изговорних скупова речи исте или сличне дужине, изражајних гласова, звучних ефеката, пауза. Основни ритмички сигнали у нашем језику јесу акценти и неакцентоване дужине. Велики утицај на ритам говора има физиолошки ритам говорника – ритам рада срца и дисања. Зато га треба ускладити с техником дисања. Она је увек у вези са садржином говора. Ритам разговорног језика одређујемо слободно користећи природна својства говора и његових елемената. Ритам живог говора јесте спонтан, усаглашен са синтаксом. Он се увек прилагођава садржају који желимо да изразимо.

ритам – понављање феномена у одређеним временским интервалима

- | | |
|------------------------------|---------------|
| а) равномерно и организовано | в) рашчлањиво |
| б) чулно опазиво | г) самерљиво |

ритам:

- | | | |
|----------|----------|-----------|
| а) стиха | б) прозе | в) говора |
|----------|----------|-----------|

ритам говора – слободно смењивање фонетских
и синтаксичко-интонацијских низова

основни ритмички сигнали – акценти и неакцентоване дужине

одређен:

- | | |
|---------------------------------|--------------|
| а) физиолошким ритмом говорника | б) садржајем |
|---------------------------------|--------------|

ВЕЖБА

Покушајмо да реченицу „Деца воле да иду у вртић.“ организујемо на други начин, па да сваки пут изнова нагласимо другу реч. Видите ли како се сваки пут мења мелодија једне те исте реченице.

У вртић воле да иду деца. – У вртић воле да иду деца. – У вртић воле да иду деца. – У вртић воле да иду деца.

Воле да иду у вртић деца. – Воле да иду у вртић деца. – Воле да иду у вртић деца. – Воле да иду у вртић деца.

Воле у вртић да иду деца. – Воле у вртић да иду деца. – Воле у вртић да иду деца. – Воле у вртић да иду деца.

Да иду у вртић воле деца. – Да иду у вртић воле деца. – Да иду у вртић воле деца. – Да иду у вртић воле деца.

ПАУЗЕ У ГОВОРУ – појам и подела

Термин пауза настао је од грчке речи у значењу прекидање. Тим се термином означава прекид говорног ланца, условљен физиолошком потребом говорника да удахне ваздух. Паузе, поред тога, могу бити повезане и са синтаксичком структуром, као и са смислом и значајем деонице говора. Оне, дакле, могу раздвајати логичке целине у говору, или успоставити предвиђени систем прекида

говорног ланца (нпр. у стиху или ритмизованом тексту / говору), као што могу нагласити и психолошки, то јест емоционални аспект говора. Паузе се, значи, према критеријуму функционалности деле на: апсолутне или респираторне, граматичке или логичке и на психолошке или емоционалне. Како сви прекиди говорног ланца не морају имати једнаку дужину, паузе се деле и према критеријуму трајања. Тада говоримо о: кратким, средњим и дугим паузама.

Паузе се у говору распоређују унутар експираторних група и блокова. Експираторне групе су говорне целине које се изговарају једним дахом. Јачина изговора опада према крају речи, а на самом крају она може бити равна нули. Пауза служи само за удах. Дужина експираторне групе различита је и зависи од јачине изговора, од капацитета плућа говорника, од говорног темпа итд. Блокови јесу говорне целине обједињене на експираторном принципу. Мисаону целину у блоку чине тактови и они су међусобно одвојени паузама. Такве паузе зову се граматичке или логичке паузе. Сваки блок чини једну синтаксичку целину, а њена дужина није строго утврђена. Ако, на пример, посебно желимо да истакнемо неке речи, онда оне могу формирати један блок. Чим се у њему другачије нагласи нека реч, он се распада јер се на тај начин ствара другачија акустичка и мисаона представа. Издвајање реченице по блоковима омогућује да и најдуже реченице буду јасне.

Пауза омогућава разумљивост говора. Засут речима, које једна другу јуре и сустижу, саговорник неће схватити много. Делећи речи, синтагме и синтаксе, говорник доприноси да се исказани садржај уобличи у свести саговорника. И на ту чињеницу ваља да обрате пажњу сви који раде с децом. Да није паузе, саговорник не би могао да прати исказ. Она у говору има и тзв. припремну улогу – доприноси изражајности исказа који долази после ње, „припрема” саговорника на важност садржаја који ће уследити. Тиме се не завршава и њена функција. Прекидајући говорни ланац, и говорник може у себи да рекапитулира изречено и да се усредсреди на даљи ток излагања. Она говорника и саговорника смирује и припрема за поновну активност.

Пауза је прекид артикулације, одсуство звучања. Како се језик реализује у бинарним опозицијама, тако ни пауза није лишена значења. Она испуњава говор унутрашњом динамиком, што је један од елемената његовог смисла, али и његовог ритма. Оне, затим, делују и на изражајност и лепоту говора. Распоред пауза одражава се на темпо говора, на његов ритам и стилистички рељеф. Захваљујући управо одсуству звука, прекиду говорног ланца, сегменти говора успостављају међусобне везе и односе, откривају једни у другом нове нијансе смисла. Реч тек у садејству с тишином успоставља своју пуноћу.

Жарко Ружић истиче значај паузирања у стиховима. У њима налазимо синтаксичко-интонационе сигнале: полукаденцу на цезури, антикаденцу и каденцу на крају стиха и паузе, које се најчешће подударају с њима. Паузе су елемент ритма лирике, онај задати импулс који унапред очекујемо – на крају стиха или строфе, на цезури, на синтаксичким или интонационим преломима. У прози се паузе реализују на другачији начин. Оне нису унапред задате и настају најше-

шће на граници синтаксичких јединица (синтагми или реченица). Често су наговештене знацима интерпункције (зарез, две тачке, тачка зарез; тачка, упитник, узвичник) и нису ни у прози лишене ритмичке или психолошке функције. Чувени је пример интерпункције Милоша Црњанског, који је зарезе распоређивао у складу са својим унутрашњим осећајем за ритам наговештавајући на тај начин и нијансу смисла.

пауза: прекид говорног ланца

- а) физиолошка потреба
- б) веза са синтаксичком структуром
- в) веза са смислом деонице говора

подела:

- а) критеријум функционалности
 - 1. апсолутна или респираторна пауза
 - 2. граматичка или логичка пауза
 - 3. психолошка или емоционална пауза
- б) критеријум трајања
 - 1. кратка пауза
 - 2. средња пауза
 - 3. дуга пауза

распоред:

- а) експираторна група:
 - говорна целина која се изговара једним дахом
- б) блок:
 - говорна целина обједињена на експираторном принципу

пауза у:

- а) обичном говору
- б) сценском говору и рецитовању
- в) стиху и прози

функција:

- а) разумљивост говора
- б) припрема поновне активности говорника и саговорника
- в) испуњава говор унутрашњом динамиком
- г) делује на изражајност и лепоту говора

ВРСТЕ ПАУЗА

Критеријум функционалности. – Паузе се према критеријум функционалности деле на: апсолутне или респираторне, граматичке или логичке и психолошке или емоционалне паузе.

Задржавање на одређеном месту у реченици да би се удахнуло одређује се као експираторна, или апсолутна пауза. Она је апсолутна јер је потребна за наставак говора, а експираторна зато што се подудара с експираторним групама. То су искази између две апсолутне паузе, дакле, између два удисаја ваздуха, и они говор сегментирају, или деле на експираторне блокове. Важно је да ти експираторни блокови не наруше синтаксичке односе у реченици. Не треба, на пример, сегментирати синтагму: свађа две / другарице; или субјекатску синтагму: мало / дете креће у вртић; или предикатску синтагму: деца воле / вртић; или

предлошко-падешку конструкцију: деца воле да иду у / вртић. Она се може направити на месту где и логичка пауза – после интонационо, логички и синтаксички заокружене целине, или на крају реченице и стиха.

Пауза која се подударе са блоковима говора формираним тако да га рашчлањује семантички и синтаксички назива се граматичка или логичка пауза. Она, наравно, реченицу дели на мање целине. Такве паузе имају граматичку функцију јер обележавају говорне јединице. Оне су условљене синтаксичким и семантичким устројством реченице и стога означавају мисаоне, логичке целине говора. Образују се између фонетских блокова и на њих најчешће указује зарез. За смисаоност и течност говора најбоље је да се експираторне и логичке паузе подударе. Као што се логичка пауза не мора подударити са знаком интерпункције, она се тако не мора увек подударити ни с респираторном паузом. Последње се запажање односи посебно на рецитовање, глуму или било коју врсту субјективне интерпретације, која не мора поштовати семантичко-синтаксичку структуру говора. Логичке паузе могу да одреде смисао исказа, поготово ако наруше синтаксичке законе, и умногоме доприносе прецизности изражавања.

Пример: *Сеобе*, Милош Црњански: „Последњег, Исаковичевог слугу Аркадија, ухватише тек усред бела дана, већ у близини логора.” Да није зареза на почетку, могли бисмо помислити да је Аркадије последњи Исаковичев слуга. Овако нам је јасно да је похватано више људи, а Аркадије је био последњи међу похватањима.

Психолошке паузе истичу садржину и смисао изговореног, наговештавају важност исказа који следи, или указују на психолошке, превасходно емоционалне нијансе говора. Иза њих, дакле, треба да уследи сегмент говора који желимо да нагласимо. Оне нису условљене граматичким правилима, али не би ваљало ни да им се супротстављају јер могу да наруше разумљивост исказа. Њих одређује говорник и психолошки утисак који изазива веома је велик – понекад може обогатити читав говор. Психолошка пауза у исказ понекад може да унесе нову нијансу смисла, понекад чак и сасвим супротно значење. Она може да оствари емоционалне, психолошке или смисаоне заокрете у говору, што јасно сведочи о њеној важности за логично артикулисање исказа. Чувени пример паузе је на крају Гогољевог *Ревизора*, у сцени у којој сви актери, после читаве збрке у драми, у потпуном шоку, на сцени потпуно ућуте.

критеријум функционалности:

- а) апсолутна или респираторна пауза
 - 1) сегментира говор на експираторне блокове
 - 2) чува синтаксичке односе у реченици
- б) граматичка или логичка пауза
 - 1) граматичка функција – дели реченицу на говорне јединице
 - 2) условљена семантичко-синтаксичком структуром
 - 3) образује се између фонетских блокова
- в) психолошка или емоционална пауза
 - 1) истиче садржину и смисао изговорено
 - 2) наговештава важност исказа који следи

- 3) указује на психолошке (емоционалне) нијансе говора
- 4) нису условљене граматичким правилима
- 5) одређује их говорник

Критеријум трајања. – Према критеријуму трајања, паузе разликујемо по дужини и делимо их на: кратке, средње и дуге. Уобичајено је да се означавају усправним цртама: кратке једном I, средње са две II, а дуге са три III. Неки фонетичари са становишта критеријума трајања разликују и шест врста, а неки појам средњег, кратког и дугог трајања различито схватају јер паузирање примењују и на једну реченицу, и на део излагања и на цело излагање.

Кратка пауза раздваја синтагме у исказу, акценатске целине у стиху, просте реченице у сложеној и цезуре у стиху. Та се пауза може назначити зарезом, двотачком, тачком и зарезом. Средња долази на крају реченице, а често сигнализира и крај строфе. Она је знак да смо завршили семантичко-синтаксичку целину па омогућује и говорнику да предхване и удахне ваздух, али саговорнику да у свести конституише оно што је чуо. Знаци интерпункције који је означавају јесу: тачка, упитник, узвичник, три тачке. Дуга пауза следи после дужих говорних целина, на крају пасуса, строфе, или говорне целине. Кратка долази на граници између појединачних мисли и израза у реченици, па и између реченица. Средње пауза повезује веће целине говора и омогућује прелаз на нову мисао, а прати је јаче спуштање гласа. Дуга сегментира самосталне делове говора, или делове који се осећају као самосталне целине, попут епизода или дигресија. Она прати и завршетак излагања.

Знаци интерпункције у тексту упућују на дужину паузе у говору. Паузе и нагласци у једној реченици обично су слични. Крај реченице обележава се уочљивом паузом (средњом). Уз њу иде и спуштање гласа и, као што смо рекли, тачка, три тачке, упитник, узвичник. Три тачке захтевају нешто дужу паузу. Зarez захтева незнатно подизање гласа и кратку паузу одмерену према дужини удаха. Приликом набрајања, паузе које прате зарез све су краће, а глас се диже све више. Будући комбиновани знак, тачка зарез има и комбиновану гласовну интерпретацију. Запета намеће подизање гласа, а тачка своју дужину паузе. Две тачке јесу чест интерпункцијски знак за набрајање, али могу да укажу и на значај сегмента који следи. Тада оне захтевају паузу нешто дужу него уз зарез, али и нешто краћу него уз тачку.

кратка пауза означава: краће говорне сегменте

средња пауза означава:

- а) довршене семантичко-синтаксичке јединице
- б) краће говорне целине

дуга пауза означава:

- а) самосталне говорне целине
- б) дуже говорне целине
- в) завршетак говора

Пример: Сеобе, Милош Црњански

„Сат, огроман, са гвозденим сказаљкама, који је непрекидно шкрипао, у ком се нешто, међу ужети-ма, непрестано кидало, задржао их је задивљене, својим несхватљивим, великим бројевима, нафар-

баним у белом кругу, на зиду цркве. Скривени у тами, они беху полегали дуж зида да виде како одбија, натежући два гвоздена ђулета што се љуљаху, над њиховим главама. Ћутаху, после тупог звука звона и ослушкиваху. Месечина је била осветлила велике куће пред црквом, кровове и зидове, доњи део града, па чак и шуме и брда у даљини, пред трепћућим, дубоким небом.”

ВЕЖБА: Покушајмо да анализирамо и применимо паузе у песми *Камена усјаванка* и песми у прози *Време у лози* Стевана Раичковића.

ИНТОНАЦИЈА

Интонација је термин латинског порекла. Реч је првобитно значила грмети, говорити громким гласом. Термин означава варирање основног тона реченице. О интонацији говоримо и поводом изговора појединачних гласова. Треба имати на уму да ни висина тона једног гласа у целом трајању није једнака. Неки истраживачи под интонацијом подразумевају емоционално бојење говора па у зависности од тога какав психолошки садржај унесемо у говор и од интонације с којом га изговоримо, иста реченица може имати различито значење. Сваки језик има своју карактеристичну тонску структуру. Српска реченица разликује узлазну и силазну интонацију (каденцу и антикаденцу).

Под интонацијом се најпре подразумева висина тона којом се изговара један глас па разликујемо високу, средњу и ниску интонацију. Интонација већих говорних јединица – речи и реченица, јесте збир различитих висина свих гласова. Тај збир ствара интонациону линију. Она се може дизати, спуштати, или се задржавати на истој тонској висини током целог једног одсечка говора. Према кретању гласа у већим говорним сегментима разликујемо три основне врсте интонације: узлазну, силазну и равну. Модулација висине интонацијског тона може се и комбиновати као узлазно-силазна и силазно-узлазна. Тонска висина којом се појединац без напора служи јесте његова средња интонацијска вредност, његов регистар. И сваки језички одсечак, глас, слог, реч, синтагма, реченица, као и већи сегменти – све до целине излагања, има своју општу мелодијску висину, свој регистар. Основни регистри су: ниски, средњи и високи.

Регистар за који ћемо се определити зависи, пре свега, од основног расположења. Мањим или већим променама тона, различитим преливима интонације, можемо изразити различите ставове, мисли, стања и осећања. Она увек исказује став говорника према саговорнику или према предмету излагања и може одредити смисао исказа. Иронија је један од најочигледнијих показатеља како интонација утиче на значење. Интонација одређује коначно значење реченице и може да промени или потисне смисао који је исказан самим речима. Пењање и спуштање гласа, затим, оживљава реченицу, омогућује мелодиозност говора и значи лепоту језика и говора.

интонација:

- | | |
|------------------------------------|--------------------------------|
| а) варирање основног тона реченице | б) изговор појединаних гласова |
| в) емоционално бојење говора | |

условљена: карактеристичном тонском структуром једног језика

интонација гласа:

- | | | |
|-----------|-----------|----------|
| а) висока | б) средња | в) ниска |
|-----------|-----------|----------|

интонација већих говорних јединица:

- а) узлазна б) силазна в) равна

регистар: општа мелодијска висина језичког одсечка

ВЕЖБА: Интонација реченице

Интонација зависи од смисла говора, од синтаксичко-интонационе структуре реченице и од индивидуалне говорне интерпретације. Неке се константе ипак могу успоставити. Општа правила интонације реченице на српском језику условљена су њеном семантичко-синтаксичком структуром. Главна мисао истиче се пењањем гласа, а споредна јој се спуштањем гласа потчињава. На тај начин интонирамо независне и зависне реченице у склопу сложене реченице.

Потврдне, одричне и упитне реченице које се граде помоћу упитне речце *ли* имају силазну интонацију. У њима мелодија на почетку расте, затим краће време остаје непромењена, а потом, идући према крају, опада. До прелома мелодијске линије може доћи на граници између субјекатске и предикатске синтагме.

Била сам у биоскопу.

Нисам била у биоскопу.

Да ли си била у биоскопу?

Упитне реченице, чак и ако су по облику потврдне, имају узлазну интонацију. Садржину упитне реченице која има граматичку структуру потврдне реченице одређује упитна интонација.

Била си у биоскопу?

Упитна интонација је узлазне природе јер тон расте од почетка према крају. Ако упитна реченица почиње упитном речи, највишим тоном изговара се упитна реч јер је на њој логички акценат, а идући према крају, интонација је све нижа.

Ко је био у биоскопу?

Одговор је најчешће потврдна реченица. Логички акценат пада на сам одговор и тада интонација расте, да би постепено опадала.

Да, била сам у биоскопу.

Ја сам била у биоскопу.

Узвичне реченице имају, наравно, узлазну интонацију.

Била сам у биоскопу!

Уметнуте речи и реченице најчешће се изговарају нижим и равним тоном и нешто бржим темпом од главне реченице.

Била сам у биоскопу, причала је другарица, и гледала одличан филм.

И обрнуто. Ако је основна мисао изговорена ниским тоном, уметнути део изговара се високим. Таква мелодијска конфигурација, која разликује главу реченицу и уметнути део, издваја делове реченице које сматра важнијим и посебно их истиче.

Реченице с нетипичном интонацијом нису типске, већ их има више врста. Пример ће бити потврдна реченица с узлазном интонацијом:

Филм је занимљив, треба га погледати.

Таква реченица нема прави крај, што сугерише узлазну интонацију. Мисли нису завршене и захтевају наставак.

Наведени пример добро илуструје и посебан садржај, емотивни или мисаони, који интонација уноси у реченицу. Наставак – „треба га погледати” – јесте нека врста подстицаја. Логички акценат је на наговору, на речи „погледати”, па се она и изговара највишим тоном. Тако интонирамо сваки садржај који желимо да сугеришемо. Пример је иронична интонација.

Филм је одличан.

Она се остварује ироничним интонирањем одређене речи, управо оне чије значење мењамо. На њу пада и логички акценат. Та се реч изговара узлазном интонацијом, а после ње мелодија пада. интонација реченице:

- а) потврдна реченице – силазна интонација
б) одричне реченице – силазна интонација
в) упитне с речцом *ли* – силазна интонација
г) упитне реченице – узлазна интонација

- д) узвичне реченице – узлазна интонација
ђ) уметнуте речи и реченице
е) реченице с нетипичном интонацијом

ЛОГИЧКИ (РЕЧЕНИЧКИ) АКЦЕНАТ

Термином логички (реченички) акценат означавамо наглашавање речи или групе речи у реченици. Поред акцента речи у говору разликујемо и акценат реченице. Акценат поједине речи јесте стабилан. Акценат реченице, наспрот томе, веома је променљив. Он зависи од говорника и његовог доживљаја или разумевања садржаја који изговара. Он посебно модулира реч или групу речи коју жели да истакне – било из мисаоних или из емоционалних разлога. Индивидуално нијансирање темељ је логичког акцента и на основу њега распознајемо и став говорника. По себи се разуме да свако од нас исту реченицу може изговорити на другачији начин. Реч или групу речи у реченици можемо нагласити тако што ћемо је изговорити гласније, спорије, с паузама... Логички акценат носи јачину изговора и доприноси лепоти и пријемчивости говора.

Реченички акценат, поред тога, утврђује улогу речи у реченици. Главна реч мора бити најснажније истакнута. Она носи смисао реченице па отуда и њен назив – смисаоница. Истицање смисаонице значењски нијаснира лексички и синтаксички исту реченицу.

Пример: Милица је лепо проходила.

Милица је лепо проходила. (а не Милан)

Милица је лепо проходила. (вешто, а не трапаво)

Милица је лепо проходила. (а не проговорила)

Када наглашавамо морамо водити рачуна да, упркос индивидуалном моменту, не нарушимо границе ширих говорних целина и да не кидамо њихову мелодијску линију и ритам.

Треба, затим, имати у виду и суседне реченице, па и говор у целини, и то не само из акустичких разлога. Реч може добити значење не само у реченици, већ и у непосредном и у ширем контексту. У сваком блоку постоји важнија и најважнија реч, а ни сви блокови нису подједнако важни. Разликујемо тако главну смисаоницу и остале смисаонице. Главна носи реченични (логички) акценат и наглашена је далеко јаче у односу на остале слоге и речи у реченици. Остале смисаонице истичу мање важне појмове и носе споредни логички акценат. Акценатски слог се слабије изговара, а још мањом јачином изговарају се слогови осталих речи. Разлика између акцентованих и неакцентованих слогова, другим речима, осећа се много мање. Реченица, тако, има три акценатска нивоа: логички акценат у односу на реченицу, споредни акценат у односу на смисаоницу, акценат појединих речи у реченици. Јачина изговора, његов интензитет, одређује његову мелодијску вредност. Интензитет се обично одређује у три категорије, као мали, средњи и велики.

логички (реченички) акценат – наглашавање речи или групе речи у реченици
циљ: индивидуално нијансирање говора

особина: променљивост

смисаоница – најважнија реч у реченици на коју пада логички акценат

а) главна смисаоница

б) остале смисаонице

три акценатска нивоа реченице:

- а) логички акценат у односу на реченицу
- б) споредни акценат у односу на смисаоницу
- в) акценат појединих речи у реченици

интензитет:

- а) мали
- б) средњи
- в) велики

ВЕЖБА: Правила аутоматског наглашавања у синтагми и реченици

Колико год логички акценат био индивидуално обојен, нека се правила ипак могу успоставити. Она се односе на место реченичног акцента у синтагми или реченици. Те се позиције зову места аутоматског наглашавања. Разликујемо их по томе да ли се примењују на реченицу или на синтагму.

Правила о месту аутоматског наглашавања у синтагми. –

- а) У синтагми се увек наглашава последњи члан.
- б) У синтагми која набраја појмове једнаке важности, наглашава се сваки од њих:
„Ово је ноћ деце, старац и жена
У полусну... на дну градских сутерена...” (Торзо III, Стеван Раичковић)
- в) У поредбеној синтагми наглашава се појам с којим се пореди:
јак као гром, брз као муња.

Правила о месту аутоматског наглашавања у реченици. –

- а) У потврдној и узвичној реченици наглашавање је индивидуално, најчешће на оној речи која носи информацију.
- б) У упитној реченици наглашава се упитна реч:
Шта је то?
„Моја руко, зелена јабуко!” (Смрт мајке Јуџовића)
„Где си расла, где си устргнута!” (Смрт мајке Јуџовића)
- в) У одговору на питање наглашава се реч која носи највише информација:
То је моја књига.
„А расла си на криоцу моме.
„Устргнута на Косову равном!” (Смрт мајке Јуџовића)
Она се као одговор најнепосредније везује за упитне речи из питања.
- г) У одричној реченици која садржи одрични глагол наглашава се тај глагол:
„Није ми ова прича покојног библиографа деценијама падала на ум... све док се овог пролећа нису над нашим главама изнова огласили они исти савезници”. (Из календарско-ја, Стеван Раичковић)
- д) У одричној реченици која уз одрични глагол садржи и одрични прилог или заменицу наглашава се прилог или заменица:
„нису ми ови стихови које тражим, никада неутралисали или бар донекле умекшали ниједан од оних непробојних елемената очаја у којима сам се (повремено) опхрван налазио...” (Шездесет шест сонети Виљема Шекспира, Стеван Раичковић).
- ђ) У реченици која изражава супротност (супротна, поредбена, искључна), наглашавају се супротни појмови:
„Не пишане ногу, деву руку... него
Десну којом пишем ... не бих ли побего...” (Торзо, Стеван Раичковић)

СТИХ И ПРОЗА

ПРОЗА

Проза је термин латинског порекла и означавао је управни, директни говор. Посреди је начин изражавања који, за разлику од поезије, обично није тако чврсто метрички одређен (стихом, метром, ритмом, римом, акцентом). Термин има различите функције у стандардном језику и у књижевности. У стандардном језику употребљава се у сврху свакодневног споразумевања, а у књижевности у дискурзивним књижевним врстама, као што су есеј, расправа и трактат, затим у мемоарској књижевности и, посебно после ренесансе, у епским и драмским формама. Проза се тако може поделити на три опште врсте: уметничку, научну и разговорну. Овај тип израза среће се већ у најстаријим књижевним формама, у бајкама и митовима, а одвајкада се користи у написима, уговорима, правничким текстовима, хроникама. Први сачувани трагови књижевне прозе срећу се записима јонских филозофа у Грчкој, у 6. веку п. н. е. да би већ код Тукидида били изразито уметнички усмерени. У Платоново време проза је већ развијен и рашлањен изражајни стандард.

За прозу као епску изражајну могућност важно је нагласити улогу приповедача, наратора који некоме приповеда о неком догађају (што се збио, збива, или ће се збити). Догађај, приповедач и слушалац / читалац три су основна обележја прозе као епске уметничке стурктуре. Дијапазон приповедачевих могућности изузетно је широк, што је условило настанак великог броја прозних форми, од најједноставнијих, као што је анегдота, до сложенијих. Прозна епска грађа нема ограничења. Она је многострука и многострана колико и сам живот. Битан чинилац прозе јесте и време, а његова функције у делу веома су различити. Хронолошка поступност излагања разграђена је већ у 19. веку, а савремена проза је у том погледу отишла веома далеко.

Проза је од ренесансе наовамо ликове приказивала у следећој поступности: човеков унутрашњи свет, човек и природа, човек и друштво. Умећа фабулативне изградње у највећој се мери темељи на карактеризацији појединца или скупине, који би били носиоци радње. Досадашњи је развој књижевности обликовао два начина карактеризације ликова, типизацију и индивидуализацију. Може се карактерисати и метафорички, посредством описа амбијента у коме се јунак креће, а раширен је и поступак карактеризације говором.

Угао под којим се сагледава целина збивања назива се тачка гледишта, и она је у непосредној вези с приповедачем. Развој прозе обликовао је три најчешћа типа приповедача: тип ауторског приповедача, тип објективног приповедача и тип фиктивног приповедача. О ауторском приповедачу говоримо када су наратор и аутор изједначени. Објективно приповедање тражи да се аутор у развоју фабуле уопште не примећује. Уколико се жели умешати у радњу, он то чини у дигресијама и приповедањем у првом лицу. Могуће је и приповедање у трећем лицу, и оно упућује на повлачење аутора. Поистовећеност писца и наратора у потпуности изостаје у случају фиктивног приповедача, који жели да уведе нови

стил и заобиђе оцену збивања. Фиктивно приповедање може употребити и унутрашњи монолог. Посреди је поступак у коме аутор не описује догађаје одређеног тренутка, већ прати оно што се догађа у јунаковој свести. Унутрашњи монолог остварује се у првом лицу.

проза – начин изражавања који није чврсто метрички одређен:

- а) стихом б) метром в) ритмом
- г) римом д) акцентом

значење термина у стандардном језику: употребљава се у сврху свакодневног споразумевања

у књижевности се употребљава у:

- а) дискурзивним формама в) прозним и драмским формама
- б) мемоарској књижевности

три опште врсте:

- а) уметничка б) научна в) разговорна

три основна обележја прозе:

- а) догађај
- б) приповедач:
 - 1. ауторски 2. објективни 3. фиктивни
- в) слушалац читалац

елементи прозе:

- а) грађа в) ликови: 1. типизација
- б) време 2. индивидуализација
- г) тачка гледишта

РИТАМ ПРОЗЕ

Проза је жива изражајна могућност која је развила истанчани инструментаријум за изражавање проблематике човека и света. Иако у неким граничним случајевима може да поприми нека формална обележја поезије, нпр. у ритмичкој прози или поетском роману, иако тада може да поприми и њено афективно, имагинативно и емотивно дејство, проза обично има наглашенију референцијалну и сазнајну функцију. Она подразумева знатно непосреднију везу између садржаја и исказа. Крајњи степен такве подударности постигнут је у научној прози. Термин проза означава ипак невезани, нестиховани говор, који ћемо најпре разликовати по графичком облику.

У науци је ритам прозе спорно питање. Иако се и у њој могу јавити различита понављања језичких сегмената и синтаксичко-интонациони паралелизми, она ипак не подлежу правилима. Ритмички фактори у прози веома су променљиви, нестални. Научну и разговорну прозу одликује још мање елемената ритмичке организације, премда неки истраживачи тврде да се ритам и у њима конституише, само што је подложнији промени и произвољности него у уметничкој прози. У њој се пак присуство лирског принципа може пратити у мањој или већој мери, али оно је константа њеног израза. Као што у поезији срећемо елементе прозног израза (слободни стих, који се креће ка прози, процес депоетизације по-

езије у модерном песништву), тако је и њен утицај на прозу неизбежан. У лирици је ритам један од њених конститутивних принципа. Упркос уобичајеним схватањима да је у прози садржина важнија од ритма, каже Кајзер, и ритам прозе може да делује самостално. Он је најочигледнији у три типа израза: ритмичкој прози, римованој прози и песми у прози.

Ритмичка проза јесте термин који неки истраживачи одређују као прелазни облик између стиха и прозе. По графичком облику она је проза, а по ритмичкој организацији блиска је стиху. У њој се остварују уочљиви ритамски токови како би се постигла што већа правилност у смени ритмичких јединица, као и прегледност ритмичке линије. Класична грчка и латинска проза, али и других старих народа, па и Библија, ослањајући се својим почецима на еп, одликовала се великим богатством ритмичких облика. Она је избегавала песнички ритам јер, како је говорио Аристотел, проза треба да има ритам, али не и метар. И иначе кићенија него савремена, класична проза је умногоме инсистирала на правилима. Савремени се писци ослобађају тих строгих правила и свој израз заснивају на организацији интонационе линије реченица, на распореду реченичких акцената, на односу синтаксичких образаца и на наглашеној еуфонији гласовних склопова. Тако се постиже прилагођеност ритма садржају, али и индивидуалном распложењу па се остварују унутрашњи склад и чврста повезаност свих делова текста. Зато је ритмичка проза изразито емоционално обојена и најчешће сугерише неке песничке ефекте.

Понекад се таква проза зове и песничка проза јер је по ритмичности и надахнутости блиска говору каквим се служе песници. Понекад се зове и лирска проза јер је надахнута лирским духом и изразитим поетским ефектима. Наглашено ритмична јесте проза Милоша Црњанског, поготово његови рани радови (*Дневник о Чарнојевићу, Приче о мушком, Сеобе*). Као посебан жанр издваја се песма у прози. Посреди је условни термин којим се одређује кратки прозни састав или прелазна уметничка форма између слободног, несиметричног стиха и прозе. Штампана као проза, песма у прози садржи елементе лирике: брижљиво планирани ритам, алитерацију, асонанцу, говорне фигуре и слике који се понављају, такозвани лирски паралелизми, па понекад чак и риму. Као посебан жанр јавља се у Бертрановом *Гаспару ноћнику* 1836. године, а 1862. Бодлер штампа своје чувен *Мале песме у прози*, које су нам познатије као *Сћин Париза*. Није занемарљива ни наша традиција песме у прози, од Дучића и Андрића до савремених песника.

Римована проза није исто што и ритмичка проза. Она се рашчлањује на мање или више синтаксички органозване делове текста који се римују тако да рима повезује синтаксичке делове. Рима у прози пак није иста као у поезији. Она се не налази после одређеног броја слогова, или на крају ритмичких периода. Рима се очекује, али је слободна. Овом врстом прозе служили су се најпре беседници, а традицију су наставили и романописци, као што је Франсоа Рабле, у новије време и Ромен Ролан. У беседничкој прози завршци реченица често су имали ритмички облик, заснован на смењивању дугих и кратких, или наглашених и ненаглашених слогова. Ако се ти облици и гласовно подударају, настаје римована

проза. У наше се време често среће у хумористичким текстовима и у прози за децу. Данас се сматра да овај тип исказа има посебан орнаментални карактер па се ретко употребљава, а и тада обично тежи комичним ефектима.

Пример: „ишаране веселим и забавним сликама харпија, сатира, заузданих гушчића, рогатих зечића, насамарених псића, летећих јараца, упрегнутих јелена и свакојаких других подоба које треба да нагнају на смех. /.../ толико је био ружан, држањем смешан, носилац шилата, погледа као у бивола, лица као у сакалуде. Био је једноставан у навикама а одевен као геак, имућем сасвим танак, несрећан са женама, неподобан за какву службу у држави, увек насмејан, увек спреман да сваком отпије равном мером, увек поспрдан, а вазда прикрива божанствено своје знање; али кад бисте отворили ту кутију, нашли бисте небесни и бесцени мелем: суд изнад суда људског, врлину чудесну, храброст непобедну, трезвеност којој нема равне, сигурно задовољство, савршену сигурност, невероватно презрење за све што људе гони да толико бдију, трче, раде, морем плове и битке бију.”

(Франсоа Рабле, *Гарганџа и Панџаџруел*, превод Станислава Винавера).

ритам прозе – различита понављања језичких сегмената
и синтаксичко-интонациони паралелизми

особина: променљивост ритмичких фактора

особеност: ритам може да делује самостално

три типа прозног израза:

а) ритмичка проза б) римована проза в) песма у прози

ритмичка проза – прелазна форма између поетског и прозног исказа

особине:

- а) уочљиви ритамски токови
- б) правилност у смени ритмичких јединица
- в) прегледност ритмичке линије
- г) прилагођеност ритма садржају и индивидуалном расположењу

песма у прози – жанр; прозни исказ с наглашеним лирским елементима

особине:

- а) ритам
- б) звучне и говорне фигуре
- в) лирски паралелизми

римована проза – прозни исказ рашлаћен на синтаксички органозване делове текста који се римују

особине:

- а) рима повезује синтаксичке делове
- б) рима се очекује, али је слободна

ВЕЖБА: Анализирати песму у прози *Време у лози* Стевана Раичковића и римовану прозу *Прича о ваљушци* Бране Цветковића.

Пјесма над пјесмама (одломак)

Глава I.

Соломунова пјесма над пјесмама

- 2. Да ме хоћеш пољубити пољупцем уста својих! Јер је твоја љубав боља од вина.
- 3. Мирисом су твоја уља прекрасна; име ти је уље разлито; за то те љубе дјевојке.
- 4. Вуци ме, за тобом ћемо трчати; уведе ме цар у ложницу своју; радоваћемо се и веселиће-

мо се тобом, спомињаћемо љубав твоју више него вино; прави љубе те.

- 5. Црна сам, али лијепа, кћери Јерусалимске, као шатори Кидарски, као завјеси Соломунови.
- 6. Не гледајте ме што сам црна, јер ме је сунце опалило; синови матере моје расрдивши се на ме поставише ме да чувам винограде, и не чувах својега винограда, који ја имам.

7. Кажи ми ти, којег љуби душа моја, гдје пасе, гдје пландује? јер за што бих лутала међу стадима другова твојих?
 8. Ако не знаш, најљепша између жена, пођи трагом за стадом, и паси јариће своје покрај станова пастирских.
 9. Ти си ми, драга моја, као коњи у колима Фараоновим.
 10. Образи су твоји окићени гривнама, и грло твоје низовима.
 11. Начинићемо ти златне гривне са шарама сребрнијем.
 12. Док је цар за столом, народ мој пушта свој мирис.
 13. Драги ми је мој кита смирене, која међу дојкама мојим почива.
 14. Драги ми је мој грозд кипров из винограда Египатских.
 15. Лијепа ти си, драга моја, лијепа ти си! очи су ти као у голубице.
 16. Лијеп ти си, драги мој, и љубак! и постеља наша зелени се.
 17. Греле су нам у кућама кедрове, даске су нам јелове.
- Глава 2.
- Ја сам ружа Сараонска, љиљан у долу.
2. Што је љиљан међу трњем, то је драга моја међу дјевојкама.
 3. Што је јабука међу дрветима шумским, то је драги мој међу момцима; жељех хлада њезина, и сједох, и род је њезин слadak грлу мојему.
 4. Уведе ме у кућу гдје је гозба а застава му је љубав к мени.

5. Поткријепите ме жбановима, придржите ме јабукама, јер сам болна од љубави.
6. Лијева је рука његова мени под главом, а десном ме грли.
7. Заклињем вас, кћери Јерусалимске, срнама и кошутама пољским, не будите љубави моје, не будите је, док јој не буде воља.
8. Глас драгога мојега; ево га, иде скачући преко гора, поскакујући преко хумова.
9. Драги је мој као срна или као јеленче; ево га, стоји иза нашега зида, гледа кроз прозор, ври кроз решетку.
10. Проговори драги мој и рече ми: устани, драга моја, љепотице моја, и ходи.
11. Јер гле, зима прође, минуше дажди, отидоше.
12. Цвијеће се види по земљи, дође вријеме пјевању, и глас грличин чује се у нашој земљи.
13. Смоква је пустила заметке своје, и лоза винова уцвала мирише. Устани, драга моја, љепотице моја, и ходи.
14. Голубице моја у расјелинама каменијем, у заклону врлетном! дај да видим лице твоје, дај да чујем глас твој; јер је глас твој слadak и лице твоје красно.
15. Похватајте нам лисице, мале лисице, што кваре винограде, јер наши виноградни цвату.
16. Мој је драги мој, и ја сам његова, он пасе међу љиљанима.
17. Док захлади дан и сјенке отиду, врати се, буди као срна, драги мој, или као јеленче по горама раздијељеним.

СТИХ

Стих је термин грчког порекла и означавао је ред, врсту. Стих се дефинише као згуснути песнички говор у посебној ритмичкој и звучној организацији и у графичком облику непуних редова. Те редове доживљавамо као упоредиве јединице у којима су речи повезаније, истакнутије и богатије смислом него у прози. Стихолози су указали на улогу графичког, дакле, визуелног облика стиха, што је заједничка одлика и метричког – везаног и слободног стиха. Визуелни облик диференцира стих од прозе, која може да буде чак и метрички организована, али не доживљава се као стих јер се пише и штампа у пуним редовима. Белина на крају стиха, то јест на крају реда, није само спољашње, нефункционално обележје границе реда, већ и сигнал стиха. Графички облик стиха скреће пажњу на значај стихованог песничког језика, на вертикалне односе међу редовима и на

Душица Појин

тесне синтагматске везе у њему. Техником организације стиха бави се версификација или метрика, док општа питања стиха проучава теорија стиха. С метричко-ритмичком организацијом стиха обично се подудара и синтаксичко-интонациона структура.

Није сваки редак обавезно и стих јер се овај понекад прелама у краће сегменте тако да два или више реда чине само један стих. По томе је познат Мајаковски и његови тзв. „редови-лествице” као изражајно средство. Могућа је и обрнута појава – да се више стихова повеже у један ред. Типографске варијације стиха јесу разноврсне и могу несумњиво бити функционалне. У тренуцима издавања стиховане поезије из прозе или нових тенденција у поезији, јављају се специјални облици иконичког шарања стихом. По томе је познат Аполинеров стих.

Под звучном организацијом стиха подразумева се специфична организација фоничког материјала, која обухвата и факторе еуфоније и факторе прозодије. Метрички или везани стих има своју унапред задату унутрашњу метричку организацију. Уколико метар изостане, говоримо о неком од облика тзв. слободног стиха. Она је другачија у стиху него у прози јер се у њој текст слободно рашчлањује према синтаксичким паузама. Иако је стих најчешће и синтаксичко-интонациона јединица, паузе се у њему не морају увек подударити са синтаксичким паузама, већ се могу пренети у и наредни стих. Тада обично говоримо о опкораћењу.

За организацију стиха битна су четири феномена: цезура, строфа, версификација и рима. Цезура је термин који потиче од латинске речи у значењу рез, усек. У грчкој и римској метрици означавао је ритмичку паузу. Савремена теорија стиха цезуру дефинише као сталну – а понекад и покретну – границу речи, која дели дуже стихове на два дела: полустихове. Обично иза слогова којима следи цезура пада граница између речи, а често и изразита синтаксичка граница. У неким системима версификације постоје по две, па чак и три сталне границе. Цезура се јавља и у силабичко-тонском систему стиха.

У српском стиху цезура је чешћа као граница између акценатских целина, ређе као граница речи. Јавља се у свим стиховима дужим од шест слогова. У трохејским размерима она је иза 4. слога, нпр. у десетерцу: „Свет је овај // тиран тиранину” (Његош); у осмерцу: „Слуге зове // Смаил-ага” (Иван Мажуранић); у симетричном дванаестерцу иза 6. слога: „Ја босиљак сејем // мени пелен ниче” (народна песма). Тако је и у ретком примеру једанаестерца. „Мономене сјене // рјеком пливају” (Матош).

У најдужим трохејским размерима јављају се по две (иза 4. и 8. слога), па и три сталне границе (иза 4, 8. и 12. слога). Једна се обично сматра главном. Тако се стихови рашчлањују на три, односно четири „чланка”. Примери за трочлане стихове: једанаестерац, дванаестерац, тринаестерац; пример за четворочлани: шеснаестерац: „Обвила се / бела лоза / винова” (народна песма); „Ево данас / треће јутро, // зло ми јутро” (народна песма); „За мноме стоје / многи дани // и године” (Владислав Петковић Дис); „Вино пије / Дојчин Петар // варадински бан” (народна песма); „Два се тића / побратила // до два сокола” (Јаза Костић); „Њега муња / не удара // нит' ескира / онтра сече” (Војислав Илић); „Покидани / растурени // сви листови / из живота” (Дис).

Она не мора бити постављена увек на граници акценатских целина, већ може да се нађе и на граници речи, а да при том одвоји енклитике и проклитике од акцензоване речи. Погрешно је из-

једначавати цезуру с паузом (или „одмор“). Оне могу да се подударају, али веома често не подударају се ни у народној поезији. У њој има доста изразитих онкорачења цезуре, која неки зову „природном“ цезуром, за разлику од „прозодијске“. У трохејском десетерцу „Једна носи: жита, друга меда“ цезура је иза 4. слога, а „одмор“ – боље рећи интонациони прелом типа полукаденце, пада иза 6. слога. Зато не треба поистоветити цезуру као метричко сечење са полукаденцом.

Строфа је термин грчког порекла. Првобитно значење израза било је кружење, обртање и везивао се за обрт грчког хора у плесу на сцени, затим за певани текст између једног доласка и повратка, дакле једно кружење и одломак. У античкој метрици тим се термином одређивао низ стихова у посебној, обично троцланој организацији (запев, припев, отпев). У везаном (метричком) стиху, строфа означава групу стихова одређеног метра, повезаних у метричко-ритмичку и синтаксичко-интонациону целину. Стихови могу бити римовани по некој шеми, или неримовани. Она је по правилу (изузев онкорачења) затворена и графички издвојена. Не може се, према томе, било која група стихова сматрати строфом, већ само група обједињена специфичним везама. Уместо риме, то може да буде асонанца на крају стиха, неримована клаузула или нека форма синтаксичко-интонационе организације.

У новој европској поезији строфе се граде од стихова истоврсног метра, с тим што размер (дужина) може да варира. Рима и њен распоред имају велику улогу у организовању и класификовању строфа. Најпознатија је класификација према броју стихова. Неки метричари полазе од моностиха као најмањег облика строфе. Иако се понекад одриче строфичност групи од два, чак и три стиха, ипак се као најмања строфа узима дистих / двостих. Затим долазе: терцет / тростих, катрен / четворостих, квинта / петостих, сестина / шестостих, септима / седмостих, октава / осмостих, нона / деветостих, децима / десетостих. Строфа дужа од десет стихова веома је ретка. Познат је дузен / дванаестостих и оњегинска строфа / четрнаестостих. Формално се јављају и строфе с већим бројем стихова (16, 19, па и више), али сматра се да су то експерименти и да се веће групе стихова не могу одржати као строфичне целине.

Неке од набројаних строфа имају и посебне (сталне, фиксне, канонизоване) облике, обично према шеми римовања, а њој је придодата и веза са жанром и врстом стиха. Нарочити облик дистиха јавља се у елегичком дистиху, изворно неримованом двостиху. Најпознатија је комбинација катрена и терцина у сонету. Ако су сви стихови у истом облику, строфа је изометрична, што у силабичкој версификацији значи да су стихови изосилабични (истог броја слогова), а у силабичко-тонској да имају исти број иктуса, тј. да су сви у истом размеру. Строфа је хетерометрична кад садржи стихове с различитим бројем слогова у силабичкој версификацији, а у силабичко-тонској – с различитим бројем иктуса (стопа истог метра). Кад су у песми све строфе истоврсне, она је изострофична, а кад се разликују, песма је хетерострофична – с неуједначеним, али правилним строфама. Уколико се у истом делу налазе строфе и друге скупине стихова с различитим метрима или размерима, оно је полиметрично. Строфом се сматра и стални облик песме из само једне строфичне групе стихова, нпр. триолет, облик октаве.

Велики део поезије у стиху није строфичан, већ је писан у континуитету стихова, било без икаквог графичког размака („стихично”), било у произвољним групама редова без унутрашњих обележја строфичне организације. У оба случаја говори се о астрофичном делу или о строфонидима. У облицима невезаног (неметричког) стиха строфа се лишава одређено метричко-ритмичке структуре и утврђеног система римовања, али често задржава једнак број редова и неку мотивисаност груписања.

Стихолози истичу да није једноставно говорити о разлозима одређења за неку метричко-ритмичку структуру стиха или за облик риме. По једнима, функционалнији је метричко-ритмички састав него системи риме или геометријски облик строфе, а по другима је обрнуто. Неки мисле да квадратни облик (од истог броја стихова колико има слогова у стиху) даје утисак снаге, пуноће и кохезије. По другима, непарне строфе (од 3, 5, 7 стихова) изражавају неспокојство. Ако су то спорна питања, као и питање асоцијација које настају у додиру с појединим облицима, није спорно да се у употреби строфике огледа и историја једне области културе.

стих – згуснути песнички говор у посебној ритмичкој и звучној организацији и у графичком облику непуних редова
особеност:

а) упоредиве јединице у којима су речи повезаније, истакнутије и богатије смислом него у прози

б) подударане метричко-ритмичке организације и синтаксичко-интонационе структуре стиха + опкорачење

звучна организација стиха – специфична организација фоничког материјала:

а) фактори еуфоније б) факторе прозодије

облици организације стиха:

а) метрички (везани) стих б) слободни стих

цезура – граница речи:

а) стална б) покретна

функција:

а) дели дуже стихове на два дела

б) обележава границу између речи

в) обележава синтаксичку границу

особеност српског стиха:

а) обележава границу између акценатски целина

б) јавља се у стиховима дужим од шест слогова

строфа – група стихова одређеног метра, повезаних у метричко-ритмичку и синтаксичко-интонациону целину:

а) римованих по некој шеми б) неримованих

принцип обједињења:

а) рима б) асонанца на крају стиха в) неримована клаузула

г) нека форма синтаксичко-интонационе организације

најпознатија класификација: према броју стихова:

а) моностих б) дистих в) терцет г) катрен

строфа – астофично дело / строфоид

пример: ретка октава у српској поезији *Окџаве о лејџу*, Ивaв В. Лалић

Кад већ почетком лета сенка чврсне
И протка јуни као жила мрамор,
Тад знаш да лето рано ће да прсне
Изнутра, и да предвоји се само
О Илиндану; снаге истоврсне
Напете некад твоје конце држе;
Сад пуштају их бестрасно, све брже,
Док простим падом пониреш у замор.

Ветар у празној чаши на тераси
Са предвечерјем слаже се у талог.
Лептир у срцу. И осећаш да си
И одступницу предао у залог
Одсутној некој милости. На траси
Што увире у обзор, сјај даљине
Већ руби невид, и облак прашине
За коњаником који носи налог.

Пурпурне крие лепршаве зором!
Покретне слике, вртови на коси!
Куле што роне усправно у понор
Преврнут као купа! Усхит што си
Одевао у речи, као пророк
Што само слуги будуће, а не зна
Колико може машта, неопрезна,
Ко вино да се преломи у порок!

Од свега тога сазри једни лето,
кад бестрасно га суђаје досуде,
Кад будуће и бивше, кад све се то
Смири у равни спојене посуде –
А срце мотри за крилатом петом
Гласника, мери размак и брзину;
И слуша крике ждралова што плину
У магли мрака, мокрым минолетом.

пример: строфа од четрнаест стихови, и то четрнаестераца – *Фрагменти*, Ивaв В. Лалић

Лепота која твори све сласти смртницима.
Истину ће да твори од оног што је лажно –
Само будућност може поуздан бити сведок.
А о боговима, богами, само добро:
Истина ту је излишна, сумњива, опасна чак.
Зато и певам то лето нејасних богова пуно,
Метафорама га китим и позлату му стављам
Од истањених речи. А болесно је лето,

И болесно је море и ваздух што га дишем.
Бушан је плашт планете. Свеједно, певам лепоту
По сећању сестара близанка: обману дакле пе-
вам
У некој упорној нади да ће будућност једном
Посведочити да је обмана била битна
У свету сувише стварном, а да би истинит био,
У свету сувише лепом, а да би био стваран.

СИСТЕМИ ВЕРСИФИКАЦИЈЕ

Термин версификација потиче од латинског израза који је спојио значења речи стих – *versus*, и чинити – *facere*. Посреди је организација стиха као специфичног облика песничког говора у односу на поједине језике, књижевноисторијске периоде и песнике, као и дисциплина која ту организацију проучава. Технике и системи версификације уочени су у пракси стиха, а основни термини потичу из античке метрике. Тај се термин употребљава на више начина, а данас су најчешћа два. Он је синоним за версификацију и значи теорију стиха. У другом значењу, он обухвата део версификације и односи се на прозодијске факторе помоћу којих се успоставља метричко-ритмичка организација стиха. У структури везаног или метричког стиха делатна су три фактора: а) метар и његово испољавање у конкретним облицима ритма, као и с метром повезана синтаксичко-интонациона структура стиха; б) строфа; в) еуфонија. Тај термин, потекао од грчких речи у значењу добро и глас (милозвучност, благозвучност), подразумева звучни, или фоники, или сонорни, састав песничког језика, посебно изражајан и семантизован у стиху. Еуфонија се односи на сонорну, понекад и на семантичку вредност гласова, а обухвата риму, алитерацију, асонанцу и ономотопеју.

Историја поезије разликује три система версификације: метрички, силабички и тонски. Трећи се у новије време дели на силабичко-тонску и тонску версификацију, у којој постоје посебни типови стиха.

Метрички систем версификације. – Термин метар потиче од грчког израза који је значео мера. Овај систем версификације развио се у старој Грчкој, а важио је и у латинској поезији. Основа одређивања ритма по овом ситему јесте певање јер су се стихови певали, или изговарали као музички речитативи. Тако, на пример, стихове изговарају наши гуслари. Ритам се могао одредити метром јер је то омогућавала природа грчког и латинског језика, која је дозвољавала да се ритам постигне квантитетом, то јест сменом дугих и кратких слогова. Дужина кратког слога износила је $\frac{2}{5}$ секунде и звала се мора. Дуги слог траја је две море.

Мора је термин потеко из латинског језика, у значењу трајање, задржавање. Посреди је најмања јединица квантитативне метрике и обележава се знаком који личи на мало латинично у изнад слова (˘). Дуги слог, онај који траје две море, обележава се цртом изнад слова (¯). Две море или више њих чини такт и он се зове стопа. Посреди је јединица која служи за одређивање ритма и гради је неколико мора. На једну мору у стопи падао је ритмички нагласак, или иктус, или гласовни удар. Античка теорија разрадила је двадесет осам стопа. И данас важе неке од њих.

стопа од две море:

пирих: у у

стопе од три море:

трохеј: – у

јамб: у –

трибрах: у у у

стопе од четири море:

дактил: – у у

амфибрах: у – у

анapest: у у –

спондеј: – –

стопе од пет мора:

пеон први: – у у у

пеон други: у – у у

пеон трећи: у у – у

пеон четврти: у у у –

Неколико стопа које заједно чине ритмичко-мелодијску фразу граде ритмички јединицу – или стих. Најпознатији стих античке метрике јесте хексаметар. Њиме су испевани чувени спевови *Илијада*, *Одисеја* и *Енеида*. Хексаметар се састоји од: спондеја, дактила и последње двосложне стопе, било спондеја, било трохеја. Иктус пада на први слог.

Силабички систем версификације термин је настао од грчке речи која је значила слог. Посреди је организовање стиха помоћу броја слогова, цезуре и сталног акцента, то јест удара на крају стиха или полустиха. Овај начин организације стиха прихваћен је у средњем веку, када се латински диференцирао на романске дијалекте, језике другачије природе. У њима су се слогови изједначили по дужини. Сваки је слог трајао једну мору. Систем версификације примерен природи тих нових језика заснива се на: понављању једнаког броја слогова, сталној цезури после шестог слога, удару на крају стиха или полустиха и ритми.

Чувени стих силабичке версификације јесте александринац, француски стих од дванаест слогова, с цезуром после шестог слога и сталним нагласком на шестом и дванаестом слогу. Алесандринац најчешће прате парна или укштена

Култура говора

рима. Прихваћен је и у нашој поезији. Омиљен је Дучићев стих, а од савремених песника, често му прибегава Стеван Раичковић.

Тонска версификација се заснива на распореду акцената у стиху, на правилној измени наглашених и ненаглашених слогова. Према другим критеријумима, тонски се ритам остварује уједначеним бројем акцената, док њихов распоред и број ненаглашених слогова између њих мање или више варира. Обележавање наглашених и ненаглашених слогова преузето је из метричке версификације, само што се наглашени слог обележава знаком за дуги слог (ˉ), а ненаглашен знаком за кратки (˘). Називи стопа остали су исти, а одређују се бројем слогова:

стопе од два слога

трохеј: – ˘

јамб: ˘ –

стопе од три слога

дактил: – ˘ ˘

амфибрах: ˘ – ˘

анapest: ˘ ˘ –

спондеј: – –

Тонски систем карактеристичан је за књижевности на енглеском и немачком језику.

Силабичко-тонска версификација комбинује силабичке и тонске елементе ритма. Она се служи метричком шемом коју чине стални број слогова и цезура, рима – силабички принцип, али и утврђен распоред наглашених и ненаглашених слогова – тонски принцип. По силабичко-тонском систему одређују се стихови у поезији српског језика. Стих у поезији српског језика уобичајено се класификује по броју слогова, па тако имамо десетерац, осмерац, дванаестерац и тако даље. Цезура је утврђена, рима није обавезна. Када је реч о аспектима наглашавања, он може бити трохејског или јампског ритма. Трохејски ритам претежно наглашава непарне слокове, 1, 3, 5, 7, а јампски парне: 2, 4, 6. За нашу је версификацију важан ритмички чинилац и распоред акценатских целина. У српској су поезији најчешћи дактил, трохеј и јамб.

версификација:

а) организација стиха у односу на:

1. поједине језике

2. књижевноисторијске периоде

б) дисциплина која ту организацију проучава

в) прозодијски фактор помоћу којих се успоставља метричко-ритмичка организација стиха

фактори везаног стиха:

а) 1. метар и његово испољавање у конкретним облицима ритма

2. с метром повезана синтаксичко-интонациона структура стиха

б) строфа

в) еуфонија

метрички систем версификације: стара Грчка, Рим

стихови се: певају или изговарају као речитативи

мора: најмања јединица квантитативне метрике

стопа:

а) јединица која служи за одређивање ритма

б) чини је неколико мора

иктус: ритмички нагласак (гласовни удар)

стопе: пирих, трохеј, јамб, дактил, анапест, амфибрах, спондеј

најпознатији стих: хексаметар

силабички систем версификације:

а) стих поезије романских језика

б) организовање стиха помоћу

1. броја слогова

2. цезуре

3. сталног акцента

заснива се на:

а) понављању једнаког броја слогова

б) сталној цезури после шестог слога

в) удару на крају стиха или полустиха

г) рими

најпознатији стих: александринац

тонски систем версификације: стих поезије енглеског и немачког језика

заснива се на:

а) распореду акцената у стиху

б) уједначеном броју акцената

стопе: преузете из метричке версификације

силабичко-тонски систем версификације: поезија српског језика

а) комбинује силабичке и тонске елементе ритма

1. силабички принцип: метричка шема коју чине

а. стални број слогова

б. цезура

в. рима

б) тонски принцип:

утврђен распоред наглашених и ненаглашених слогова

класификација стиха: по броју слогова

најпознатији стихови:

а) четварац

б) шестерац

в) осмерац

г) десетерац

цезура: утврђена

рима: није обавезна

најчешћи ритам: трохеј и јамб

важни ритмички чинилац: распоред акценатских целина

ВЕЖБА:

еуфонија песме *Вече наш шкољу* Алексе Шантића

Пѹчина плѧвѧ

Спѧвѧ,

Прѧхлѧднѧ пѧлѧ мрѧк:

Врх хрѧди црѧѧ

Трѧѧ

Зѧднѧ рѧменѧ зрѧк.

И јѧѧ звѧно,

Бѧпо,

Но крѧну дѧнѧѧ звѧк;

С ѧзлѧхом тѧѧѧ

Дѧѧѧ

Ўбоѧѧ мѧли пѧѧ.

Клѧѧѧ мрѧвѧѧ

Глѧѧѧ

Пред лѧѧѧ бѧѧ свѧѧ. –

Йшѧѧѧ. Ал' тѧѧѧ

Сѧѧѧ

Ћѧѧѧ рѧспѧѧѧ Бѧѧ.

И сѧѧ све блѧѧѧѧ

Стѧѧѧѧ

Прѧхлѧднѧ пѧлѧ мрѧк;

Врх хрѧди црѧѧ

Трѧѧѧ

Зѧднѧѧ рѧменѧѧ зрѧк.

Уз специфично каденцирање, односно синтаксичко-интонациону структуру стиха (засновану на онкорачењу) и ритмичку монотонију, песму одликује и особен еуфонијски састав. Од 104 вокала, 48 су под акцентом, због чега су и посебно истакнути. Вокали предњег реда („тамни“ вокали

Култура говора

о и у) засупљенији су преко два пута више од вокала задњег реда („светли” вокали е и и). Најчешће је акцентован вокал у: од 12 примера, под акцентом је 10. Он је и концентрисан у три узастопна стиха: „С људом туге // Дуге // Убоги моли пук”. Број акцентованих светлих вокала је 8, што је пет пута мање у односу на њихов укупан број (40). Од 48 акцената, силазна су 42, а узлазних је 6. Сви придеви су у одређеном виду, што утиче на број дужина (укупно их је 30), а њихово је интонационо кретање блиско мелодији дугосилазног акцента.

пример трохеја: Змај

Знаш ли драги / днај санак
Што се зими расцветео?
Знаш ли драги / днај днак
Што је дивно мирисао?
- у - у // - у - у
- у - у // - у - у
- у - у // - у - у
- у - у // - у - у

Свѣкрве кнегиње,

Дѣвере лѣвере,
Јѣтрве гѣспође, (јѣтрве, јѣтрве)
Заове вѣзиље.
- у у - у у
- у у - у у
- у у - у у
- у у - у у

пример јамба: Јован Илић

И сунце које сину
К’о вјечни божји рај,
Зар тако нагло мину
Живота твога крај.
у - у - у - у
у - у - у -
у - у - у - у
у - у - у -

пример амфибраха Милосав Тешић

што знамѣњем звѣцка и навирѣ бѣљем,
а дѣмаша чѣжњом у грѣмизан рѣчник
у - у у - у у - у
у - у у - у у - у
у - у у - у у - у
у - у у - у у - у
амфибрах је изузетно редак у српској поезији

пример дактила: народна песма

пример хексаметра: латински стих

Omnia / Pontus e/rant, dee/rant quoque / litora / ponto.
-uu/-uu/-uu/uu/-uu

пример хексаметра: Војсилав Илић

Јелен се / у гори / прену // и журно / подиже / главу
3+3+2 // 3+3+2
Деда / узео / лулу // и с пажњом / од длан је / бије
2+3+2 // 3+3+2

пример дванаестерца (александринца): Никола Боало

Que toujours dans vos vers // le sens coupant les mots
Suspende l'hémistiche, // en marque le repos.

пример дванаестерца (александринца): Јабланови, Јован Дучић

Зашто нѣћас тако // шумѣ јабланови, у - у - у // - у - у у у
тако страшно, чудно? Зашто тако шумѣ? - у - у - у // - у - у - у

Вежбати дактил, трохеј и јамб у народној поезији (лирској и епској), и на примеру песама Јована Дучића, Милана Ракића, Стевана Раичковића и Милосава Тешића.

РИМА

Рима је термин настао од грчког израза који је означавао посебан начин проицања. Термин одређује потпуно или приближно гласовно подударане првенствено на крају два стиха, или више стихова, а понекад и подударане полустихова. Такво подударане почиње акцентованим вокалом. Рима се налази на крају

стиха јер на том месту добија метричку функцију, сигнализира границу између два стиха, подвлачи њихову самерљивост и повезује их у строфу. Рима на цезури подвлачи и границу између полустихова. По питању односа звучања и значења, мишљења истраживача се разликују. Једни тврде да звуковно понављање истиче смисао и појачава га, док други стоје на супротном стајалишту. По њима, управо смисаони фактор ствара утисак о звучности. Било како било, свакако су речи које су доведене у звучну везу постављене и у значењску везу па су на тај начин наглашене.

Класификација риме. – Опште разврставање риме своди се на поделу према роду, квалитету или вредности и дистрибуцији, а садржина тих категорија разликује се од језика до језика јер је битно условљена њиховим специфичним прозодијским особинама.

Род риме одређује се према броју римованих слогова. То су једносложна или мушка рима, двосложна или женска, тросложна или дактилска и вишесложна или хипердактилска. Ако се подудара један слог, онда је то мушка рима.

пример: Војислав Илић:

Младост се губи, гине свѣ /.../
И живот, младост, све то мрѣ.

пример: Лаза Костић:

Увиђ'о је бѣсртнѣк,
На човеку да само беше лѣк.

Ако се подударају два слога, говоримо о жесној рими.

пример: Дучић:

Виторог се месец заплео у грању
Старих кестенова, ноћ светла и плава.
Ко немирна савест што први пут спава,
Тако спава море у немом блистању.

Ако се подударају три слога, говоримо о дактилској рими.

пример: Јован Дучић

Срце са својим златним кључима
Бије у браве тамне капије,
Где чамп зла и недоучима
Истина моја која вапије. /.../
Мркне ноћ измеђ белих кринова (...)
Сваки час свемир ниче понова.

Мушка рима се у српској поезији налази у једносложним речима, ретко у акценатским целинама од два слога или више њих, као на пример код Војислава Илића: свѣт – на цвѣт. Према сонорности завршног гласа, рима је двострука – отворена и затворена, са отвореним и затвореним слогом. У првом случају завршава се на вокал, а у другом на консонант. Примери мушке отворене и затворене риме: све – мре, знам – сам. Женска: пева – снева, певам – сневам. Дактилска: сновијају – пливају, сухијем – глухијем.

Квалитет риме именује се према степену хомофоније, то јест према подударању гласова. Хомофонија обухвата римоване гласове, али и оне испред акцен-

тованог вокала, што опет зависи од језика. У српској версификацији уобичајен су изрази права, правилна или чиста рима те неправа, неправилна или нечиста рима. У правој рими подударају се место акцента и сви гласови почев од акцентованог вокала до краја: вѣчѣ – тѣчѣ. Одступање, или неправа рима, даје у ствари асонанцу: вѣчѣ – срѣћѣ; зрѣк – дрѣг. У овим се примерима подударају и постакцентаски вокали, али не подударају се консонанти. Постоји и тзв. приближна рима, код које се не подудара пар постаценатских вокала: цвѣтала – лѣтала. Од тог типа неправе риме знатно се разликује тзв. консонанца, контраасонанца или дисонанца, неподударање акцентованих вокала уз подударање гласова у постаценатском положају: лѣко – нѣко, зѣдове – свѣдове. У српској версификацији типична је рима код које се римују вокали носиоци дужина и гласови уз њих: пѣвѣње – плѣвѣње, грѣњу – блѣстѣњу.

Може се, затим, говорити и о богатој рими. У њој се подударају један или више гласова испред наглашеног вокала, као на пример: плѣтно – злѣтно. Еквинокна рима с облицима комплексне или каламбурске риме јавља се у игри римованих речи истог или сличног облика, на пример код Ратка Петровића: лице – улице. Граматичка рима је простији облик риме, везана за сазвучја деклинацијских и конјугацијских облика. Уколико се еквинокна рима пренесе на цео стих, као што су често радили парнасовци, добија се холоримовани стих. О удвојеној или крунисаној рими говоримо уколико се јави на крају истог стиха, као код Ратка Петровића: ова слова. Уколико се јави истовремено и на крају полустиха, онда је двапут удвојена. На крају стиха може се наћи и триплетна или царска рима.

Дистрибуција риме разноврсна је, како на крају тако и унутар стиха. У парној рими римују се узастопно парови стихова: аа, бб, цц...

пример: Лаза Костић
неуморна плѣтисѣнко,
што плетиво плетеш тѣнко /.../
ко плетиља она стѣра,
дан што плете, ноћ днѣра /.../
што се не даш мени живу
разабрати у плетѣву (у плѣтѣву)

По парној рими нарочито је познат дванаесерац, такозвани александринац.

У укрштеној рими подударају се први и трећи и други и четврти стих, а јављају се и алтернирања. Могу се римовати два стиха с другом римом: абаб или цдцд:

пример: Густав Крклеп:
Старинска ура на ормару спѣвѣ,
Казалке њене већ се рђом жѣте.
Уморна лампа тихо оцртѣвѣ
Просторе уске, самотничке пѣте.

У обгрљеној рими два истоврсно римована стиха налазе се између два стиха с другом римом, дакле римују се први и четврти и други и трећи: абба.

пример: Дучић:

Виторог се месец заплео у грању
Старих кестенова, поћ светла и плава.
Ко немирна савест што први пут спава,
Тако спава море у немом блистању.

Преплетена рима обично се јавља у терцетима са разноврсним преплитањима; абц – ацб; абц – цба. Веома је познао прелитање с верижном римом примењеном у терцини: аба бцб цдц. Једна иста рима у целој песми даје монориму, као у чувеном сонету *Камена усњавања* Стевана Раичковића:

Успавајте се где сте затечени
По свету добри, горки, занесени,
Ви руке по трави, ви уста у сени,
Ви закрвављени и ви заљубљени.

и тако до краја, осим у претпоследњем стиху, што је као изневеривање очекивања још један посебан ефекат ритма у стиху. Монорима разликује нагомилану риму, подударане истоветно у низу узаступних стихова: аааа, и умножену риму, понављање већином два или три пута. Понављања се срећу у истој строфи и то било узаступно: ааабцццб, било у размаку: аббааб.

Уколико систем римовања изостаје, говоримо о испрекиданој рими, и она може бити мешовита, произвољна и слободна. Када се римују крајеви полустихова истог стиха, говоримо о леонинском стиху. Унутар стиха јавља се и облик тзв. расуте риме, било по једном стиху, било по суседним стиховима и врло је честа у слободном стиху. Пример из Растка Петровића: „Ево сва тела, смеђа, де-бела и бела.”

Треба рећи још и да се примена риме разликује од епохе до епохе. Канонизује је француски 17. век, а с крајем 19. и почетком 20. века она се у целој Европи деканонизује. Наша народна поезија, као и усмене књижевности уопште, не познаје риму у систематичном приступу. Рима се у њој јавља спорадично и случајно и тада је најфреквентнија тзв. граматичка рима. Наша средњовековна поезија више је ритмичка проза него поезија у данашњем смислу те речи. У српској књижевности рима се јавља поглавито с класицизмом, предромантизмом и романтизмом, да би врнухац доживела с песницима модерне – дакле с Јованом Дучићем и Миланом Ракићем, на почетку 20. века, када се у европским књижевностима од ње одступа. Понајвише с међуратном књижевношћу и код нас се јавља деканонизовање риме, а она обнову доживљава од осамдесетих година прошлог века и среће се паралелно са слободним стихом.

рима: потпуно или приближно гласовно подударане

а) првенствено на крају два стиха, или више стихова

б) понекад и подударане полустихова

подударане почиње: акцентованим вокалом

функција:

а) метричка:

1. сигнализира границу између два стиха

2. подвлачи њихову самерљивост

Култура говора

б) повезује стихове строфу

класификација риме према:

а) роду

б) квалитету или вредности

в) дистрибуцији

род риме:

а) број римованих слогова:

1. мушка

3. дактилска

2. женска

4. хипердактилска

б) 1. отворена

2. затворена

квалитет риме: степен хомофоније (подударане гласова)

обухвата:

а) римоване гласове

б) гласове испред акцентованог вокала

подела:

а) права:

подударају се место акцента и сви гласови почев од акцентованог вокала до краја

б) неправа:

подударају се постакценатски вокали, али не и консонанти

дистрибуција риме:

а) монрима

в) укрштена рима

б) парна рима

г) обгрљена рима

ВЕЖБА:

Препознавање типова риме на примерима поезије Јована Дучића, Милана Ракића, Стевана Раичковића и Милосава Тешића.

СЛОБОДНИ СТИХ

Термин слободни стих можете срести и у варијанти веср либр, с придевом верслибристички и верлибристички. Посреди је стих који се слабљењем метричких веза супротставља традиционално регулисаном – везаном или метричком – стиху. То значи да облици стиха који су претходили метричком стиху не спадају у слободни стих. Сви стихови у везаном стиху самерљиви су на основу јединственог ритмичког фактора самерљивости. Наша, силабичко-тонска версификација служи се метричком шемом коју чине стални број слогова, цезура, рима и тачно утврђен распоред наглашених и ненаглашених слогова, акцената и акценатских целина. У слободном стиху нема шематизованог и доследно спроведеног ритмичког обрасца, већ се наведене компоненте јављају слободно и мењају од сегмента до сегмента, из целине у целину. Недоследност у ритмичкој организацији, а не одсуство ритма, општа је карактеристика слободног стиха. Да бисмо га осетили као стих, каже Жарко Ружић, и он треба да садржи неки фактор ритмичке самерљивости, неки облик ритмичке организације. Тај фактор

је индивидуалан и увек заснован на различитим, индивидуалним поетикама аутора.

Као први песник слободног стиха наводи се Волт Витман. Прве песме у слободном стиху објавила је Мари Крисинска 1882. Израз *vers libr* лансирао је Г. Кан, кога сматрају и аниматором верлибристичког покрета. Након низа песама у слободном стиху, које је објављивао од 1886, први је штампао књигу песама засновану на том типу израза – *Les palais nomades*, 1887. Подстрек за појаву слободног стиха истраживачи налазе у библијском версету, у италијанском мадригалу, у француској поезији 17. века, а затим и у песмама у прози и у ритмичкој прози.

У српској поезији слободни стих се везује за другу половину 19. века, а јасније се испољава код мање познатих песника прве половине 20. века. Почетком друге деценије пробија се посредством Димитрија Митриновића и његових немачких узора међу песницима тзв. Младе Босне, којој је припадао и Иво Андрић. После Првог светског рата постаје уобичајена појава. Познате су програмске песме које заговарају слободни стих *Пусџиџије ме како ја хоћу* Милана Ћурчина и *Сумаџира* Милоша Црњанског, као и његов програмски чланак *За слободни сџих*. У савременој књижевности слободни стих доминира, да би осамдесете године донеле и обнову везаног стиха.

слободни стих: стих без шематизованог и доследно спроведеног ритмичког обрасца

компоненте ритма:

- а) јављају се слободно б) мењају се од сегмента до сегмента

књижевноисторијска категорија: слабљење метричких веза супротставља се традиционално регулисаном стиху

особеност: недоследност у ритмичкој организацији

фактор ритмичке самерљивости: индивидуалан

први песник слободног стиха: Волт Витман

у српској поезији: од друге половину 19. века

програмске песме:

- а) *Пусџиџије ме како ја хоћу* Милана Ћурчина

- б) *Сумаџира* Милоша Црњанског

програмски чланак: *За слободни сџих* Милоша Црњанског

ВЕЖБА

пример: *Камена успаванка* Стевана Раичковића; први број означава број слогова, збир означава слокове у полустиху, а други број акцената.

Камена успаванка

Успавајте се где сте затечени	(11, 5+6)	(2)
По свету добри, горки, занесени,	(11, 5+6)	(4)
Ви руке по трави, ви уста у сени,	(12, 6+6)	(6)
Ви закрвављени и ви заљубљени,	(12, 6+6)	(5)

Култура говора

Зара́стите у пла́в са́н ка́мени	(10, 6+4)	(4)
Ві́ жйві, ві́ сўтра уби́јені,	(10, 3+7)	(5)
Ві́ црнѐ вѐде у бѐличасто́ј пѐни	(12, 5+7)	(5)
И мѐстови над пра́зно изви́јени,	(11, 4+7)	(3)
Зау́стави се, бѝ́љко, и не вѐни:	(11, 7+4)	(3)
Успа́вајте се, ко ка́мен нѐвени,	(11, 5+6)	(3)
Успа́вајте се тў́жни, ўморні.	(10, 5+6)	(3)
Пѐследня́ птйцо: мѝм лй́ку се окрѐни	(12, 5+7)	(5)
Изговѐри тй́хо ђвѝ й́ме	(10, 6+4)	(4)
И ђнда́ се у ва́здуху ска́мени.	(11, 4+6)	(3)

Разговарати о ставовима Милоша Црњанског (програмским текст *За слободни стйх*) и Пола Клодела о слободном стиху. Зашто је Црњански наишао на велико неразумевање критике и зашто су његове иновације дочекане с великим, нападаима?

За њега је питање ритма унутрашња, а не спољашња ствар. „Исеобаештени, скучени, смешни, ми смо научили да је стих и лирска песма оно, што смо добијали у навикнутим римованим строфама наслаганим као добро печене цигле из дрвених калупа.“ Уместо цигала и калупа, он хоће нашу оригиналну версификацију, која би се темељила на народној традицији, и у том погледу не греши јер је већина правила у ствари увезена из страних поезија. Он примећује још једну законитост из историје поезије: „Ако је половина лирике са ритмом, друга половина је слободни стих. /.../ Штапање књига је изменило много штошта. /.../ Модерна уметничка поезија се чита. Она је сублимно уживање и слободни стих, са својим ритмом полусна, сасвим везаним за ритам мисли, код сваког новог расположења нов, флуидан, без добовања окованог ритма, врхунац је израза. Он одбацује све и оставља душу саму. /.../ Слободни стих, кад је задржао где риму, употребљава је асиметрично. Она је тако нова, а то у уметности ипак вреди нешто, и спиритуална сензација. Са променом мишљења, што је управо оно најдрагоценије у лирици, пропада слик. /.../ Иштемо од лирике да нам расположењ а то је главно, предаје грубо, са звекстом и заоштреним формама. Неко је пронашао да је то математика. Жалост и радост примамо у истом ритму и то нам није мучило слух и мозак. /.../ Зато је ваљало разбити ту метрику и створити нову са мелодичном слободном линијом ритма. Екстазу, оно што је најдрагоценије у песми, независну од филологије. Слободни ритам је прави, лирски ритам непосредан, везан за расположење. Он је сеизмографски тачан ритам душевних потреса. У лирици је та непосредност најдрагоценија. Реч и израз добили су нову боју. /.../ ритам није број слогова дужих и краћих, наглашених и ненаглашених, него је ритам: екстаза. /.../ место јамба и трохеја граматике, јамб и трохеј душе. Слободни стих је /.../ флуид садржаја, а то је код лирике једина форма. /.../ Доста је било играчака. Ако је расположење екстаза, непосредност оно што је најдрагоценије у лирској песми, онда је слободни стих она рафинована примитива која се јавља на врхунцу развитка. Неминовна, неизбежна, победоносна. /.../ У поворци смешних остарелих форма, у гунгули простачких израза, као, некад, паптомим у Риму, тихим и нечујним ритмом, у наше је доба ушао слободни стих; као једна занесена, мрска играчица, извикана и исмејана, а која у својим слободним покретима има више екстазе и лепоте, но сва гомила ћелавих сенатора. Почиње ново доба наше версификације.“

Оно је заиста и почело јер је слободни стих преовладао у нашој модерној поезији. Изоштрени, као контранапад оштри програмски ставови Милоша Црњанског, као и сваки екстрем, наравно, нису увек у праву. Једно је сигурно – изражајност слободног стиха, управо његова прилагодљивост индивидуалном ритму песника, песме, читаоца, индивидуалности мисли и осећања, расположења и душевних стања, уистину јесте већа него, у том погледу, изражајност везаног стиха.

Навешћемо још једно програмско тумачење слободног стиха, што га је дао француски песник Пол Клодел. Он суштину модерног стиха види види као специфични витални ритам, сличан куцању срца и дисању. Слободни стих је чиста еманација нашег личног, интерног ЈА. Зато боја и звуци стиха одговарају интерној музици песниковог бића. Зато песник, сугеришући музичке слике, не инсистира на њиховом површинском изгледу већ на њиховом значењу. Човек, као део универзума, као његово духовно биће, бива схваћен тек онда када познајемо дубинске кореспонденције универзума.

СТИЛИСТИКА

СТИЛИСТИКА; ЛИНГВИСТИЧКИ, ЕСТЕТСКИ И ЕМОЦИОНАЛНИ ЕЛЕМЕНТИ СТИЛА

Термин стил потиче из латинског језика и означавао је врсту писаљке, зашпиљени штапић којим се писало по воштаним таблицама. Временом је реч почела да означава рукопис као начин писања, да би се почео везивати за начин изражавања. Данас о појму стила говоримо у општем и ужем, језичком значењу. У општем значењу стил је начин изражавања личности у различитим областима човекове делатности. Стил непосредно зависи од личности и, с друге стране, исказује је с великом прецизношћу. Буфон, француски природњак и писац, говорио је да је стил сам човек. Свако се изражава у складу са својом личношћу: узрастом, карактером, образовањем, социјалним положајем. Било да је реч о начину говора (писања), одевања, понашања... ми у све чега се дотакнемо, утискујемо особени печат, који непогрешиво упућује на јединственост нашег бића.

У посебном значењу, стил се дефинише као начин и квалитет писменог и усменог изражавања. О стилском изразу говоримо онда када писац или говорник избором из фонда језичких средстава одступа од уобичајеног, очекиваног граматичког обликовања израза. Стилске варијанте јесу различите могућности да се садржина изрази стилски различитим средствима тако да добије и неку другачију нијансу смисла. Савремена дефиниција стила гласи: стил је избор изражајних средстава којима се служи и појединац и заједница. Имајући на уму да стилистика може бити и књижевна, стил би у науци у књижевности био начин постојања књижевног дела. У оквиру тог феномена, затим, можемо говорити о стилу писца и стилу епохе, а не треба сметнути с ума да се појам стила везује и за све остале области уметности.

Стилистика је научна дисциплина која се бави проучавањем стила. Као учење о лепом и ваљаном језичком изразу, најпре се изучавала у оквирима реторике. Стилом се бавила и класична поезика изучавајући књижевни израз и прописујући употребу одређених стилова у књижевним врстама. Као наука, стилистика се осамосталила у 18. веку. Посреди је наука која проучава стил у језику и говору и то је лингвистичка стилистика (лингвостилистика). Када говоримо о књижевности, за њу везујемо термин књижевна стилистика. У новије време дисциплина се све више раслојава на посебне поддисциплине, које анализирају и описују све језичке нивое: фонетски, фонолошки, морфолошки, лексички (семантички) и синтаксички. Лингвостилистика се дели на: фоностилистику, морфостилистику (морфостилистику), семантостилистику и синтаксостилистику. Класична стилистика је прописивала правила, била је нормативна, док модерна описује па ћемо рећи да је дескриптивна.

Теоретичар стилистике Виктор Виноградов сматра да се пред стилистиком налазе три посебне области проучавања: стилистика језика, стилистика говора и стилистика књижевности. Стилистика језика проучава изражајно-емоционалне особине одређеног језика и односе његових функционалних стилова. Стилисти-

ка говора проучава облике масовне, свакодневне употребе језика, говор појединих социјалних група и слојева, као и индивидуалне говорне стилове. Према овом научнику, језик масовне комуникације један је од главних темеља стилистике говора. Стилистика уметничке књижевности проучава, наравно, стил белетристике. Она се, при том, ослања на претходне две области, али доводи се у везу и с историјом и теоријом песничког језика и поетика, другим речима: с књижевном стилистиком.

Лингвистички, естетски и емоционални елементи стила. – Стил садржи три основна елемента: лингвистички, естетски и емоционални. Под лингвистичким елементом подразумевамо језичку основу на којој се стил манифестује. У њему, на пример, може да буде примењена језичка норма, али од ње може и да се одступи. Непоштовање норме, међутим, не сме ићи тако далеко да изгуби везу са смислом и комуникацијом као основном функцијом језика. Треба, при том, имати у виду да књижевност у погледу норме има већу слободу, док одређени функционални стилови, као што су научни, административни и публицистички, морају да се заснивају на језичкој правилности, која је у складу с логичним изразом. Лингвистички елемент, затим, подразумева и индивидуални елемент говорника или писца и у том смислу појединац из разноврсног и богатог фонда језичких средстава има слободу да бира и да израз организује у складу с концепцијом своје поруке. Индивидуални елемент до посебног изражаја долази у говору и у књижевности, али може се приметити и у оквиру функционалних стилова. Савремена стилистика и сматра да је стил израз индивидуалности.

Естетски елементи стила. – Естетски елементи стила огледају се у доживљају лепог, који говор или текст изазивају. Он настаје онда кад опазимо неки стилски квалитет у говору или писаном тексту. О естетском доживљају можемо говорити, на пример, кад исказ одступа од норме, или кад се заокружује у складну целину. Стручњаци, међутим, на прво место стављају усклађеност стилског израза с предметом исказа, примереност језичких средстава теми. Емоционални елементи стила. – Говор је као такав емоционално обојен. Језички израз има експресивне и импресивне особине, својства која доприносе изражајности и она која остављају утисак. Неки су облици по себи емоционално обојени. То су, на пример, пејоративи или узвици. Другим пак облицима својство емоционалности придајемо начином на који их употребљавамо – бирамо и комбинујемо с другим језичким средствима. Не треба у сваком стилу тражити превагу емоционалног елемента, већ, и када је реч о овом елементу стила, ваља ускладити израз и садржину.

стил је начин изражавања:

- а) изражавања личности б) писменог и усменог изражавања

стил је:

- а) избор изражајних средстава којима се служи и појединац и заједница
б) начин постојања књижевног дела

стилски израз је:

- а) избор из фонда језичких средстава
б) одступање од уобичајеног, очекиваног граматичког обликовања израза

стилистика је научна дисциплина која се бави проучавањем стила

- | | |
|------------------------|----------------------------------|
| а) 1. лингвостилистика | б) 1. традиционална / нормативна |
| 2. књижевна стилистика | 2. модерна / дескриптивна |

области проучавања стилистике:

- | | |
|----------------------|---------------------------|
| а) стилистика језика | в) стилистика књижевности |
| б) стилистика говора | |

елементи стила:

- | | | |
|-----------------|-------------|----------------|
| а) лингвистички | б) естетски | в) емоционални |
|-----------------|-------------|----------------|

ОСНОВНИ СТИЛСКИ КВАЛИТЕТИ ГОВОРА

У основне стиске квалитете говора најчешће се убрајају: јасност, сажетост, живост, емоционална боја и хармонија. Будући да наведена класификација није општа, треба рећи да има и ставова који међу одлике доброг стила уврштају и неке друге, као што су прецизност, једноставност, изражајност итд., при чему треба имати на уму да су неке од њих својствене појединим функционалним стиливима. Предочићемо одлике на које се усмерио Жарко Ружић.

Јасноћа, или прецизност, подразумева избор језичких средстава којима се мисли преносе најтачније. Треба се изражавати повезаним мислима / реченицама, као и адекватно употребљеним речима. Реченице, дакле, треба да стоје у односу логичке условљености, а речи би ваљало бирати тако да се зна најпре њихово тачно значење, што омогућује и њихову специфичну примену. Квалитет јасноће подразумева и свест о аудоторијуму коме је намењен говор / текст. Тај аспект јасноће подразумева прилагођавање стила публици.

Сажетост, или лапидарност, јесте одлика условљена претходном. Када се јасно исказујемо, избегавамо сувишне речи и непотребну расплутост. Уколико наша мисао није јасна ни нама самима, неће бити јасна ни другима, а ми ћемо се и несвесно упустити у додатна објашњавања. Треба имати на уму да сувишне речи и понављања истих мисли или израза могу бити узрок монотоније, али и да могу бити употребљена управо у стилској, а понекад и у комуникативној функцији. Научни текстови, примера ради, не могу без понављања јер стручни термини често немају синониме. Језик правника, такође, понављањима постиже велику прецизност израза.

Сажетост се може довести у везу с разноврсношћу израза. Богатство речника и синонимија на свим нивоима језика омогућују да понављања буду мање монотона. Људи сиромашног речика, међутим, не само што нису у могућности да постигну ове две особине доброг стила, већ не могу ни да се јасно изразе. Наше време, најзад, подређено диктату брзине, истаћиће сажетост и као потребу савременог друштва и начина живота.

Живост, или динамичност стила подразумева оживљеност исказа језичко-стилским средствима. Овај појам треба разликовати од динамике живог, звучно реализованог говора, тј. од динамике говорења. Динамичност као стилска особина постиже се експресивношћу израза, емоционалном засићеношћу, живопис-

сним описима, занимљивим приповедањем, ритмичком организацијом, варирањем синтаксичко-интонационих сегмената, а на њу утичу и експресивна и семантичка засићеност исказа.

Стилска боја, или тоналност говора својствена је сваком стилу и зависи од семантичко-експресивне, изражајне употребе језичких средстава у одређеној сфери општења и одређеној комуникативној ситуацији. Сам појам експресивности тумачи се на различите начине. Једна група стручњака у том феномену види и емоционалност па тврди да су нека језичка средства као таква експресивно-емоционална. Други заступају гледиште да је експресивно све што има тзв. „функционалну боју”. По њима, свака функционално употребљена реч јесте стилски обојена, па према томе, испољава и експресивно-емоционалну боју. Трећа скупина у односу на стилску боју језичке облике дели у четири групе: на оне који су функционално и експресивно неутрални (клуба, новине), на оне који су само функционални (у крајњој линији, вероватно), на оне који су само експресивни (блесавити се, очијукати) те на комбиноване.

Појам експресивности често се доводи у везу с појмом емоционалности. На супрот том схватању јесте становиште по коме експресивност, то јест стилска изражајност, није исто што и емоционалност, па чак ни сликовитост. По њима, експресивност је шири појам од функционалности. Трећи став јесте замењивање појма емоционалност појмом емотивност јер ова потоња изазива емоцију. Емотивност изражава став говорника према ономе што говори и показује тенденцију да произведе утисак о извесној емоцији. У вези с појмом емотиван, најзад, јесте и појам афекта – тренутна бурна емоција с психичким и физичким симптомима, што се одражава и на говор.

У вези са стилском бојом уобичајено се одређују и типови тоналности. Према експресивној боји могу се разликовати, на пример, фамилијарна, вулгарна, иронична, хумористичка, свечана тоналност. Према социјалној ситуацији тоналност општења зависи од избора семантичко-експресивних стилистичких синонима па може бити: узвишена, неутрална, неутрално-свакидашња, фамилијарна, вулгарна итд.

Хармонија као стилски квалитет исказа заснована је на прикладности фонетских, морфолошких, лексичко-семантичких и синтаксичко-стилских језичких средстава којима се служимо. Хармонија је јединство облика и садржаја изражавања. Она ће бити поремећена ако, на пример, употребимо изразе неадекватне теми и ситуацији, ако је израз конфузан, ако у звучној реализацији у говор унесемо дисонантне тонове. Ова одлика подразумева и логичну повезаност делова говора, па затим чврсту композицију, јединство делова и целине, као и пропорционалан однос појединих фаза комуникације.

стилски квалитети говора:

- | | | |
|-------------|---------------------|--------------|
| а) јасност | в) живост | д) хармонија |
| б) сажетост | г) емоционална боја | |

ПРИНЦИПИ КЛАСИФИКАЦИЈЕ СТИЛА

Принципи класификације стила. – Стила није јединствени појам. Он је многоструко условљен и зато се мора говорити о различитим врстама стила и о различитим стилистикама. Подела стила на врсте и на стилистичке гране заснована је на различитим принципима, а то су најчешће: критеријум тоналности, критеријум функционалности и структурни критеријум. Према критеријуму тоналности, стил се разматра с обзиром на степен учешћа емоционалности и дели се на емоционални и интелектуални. Структурни критеријум разматра стилове с обзиром на устројство, на структуру исказа, обухвата: наративни, дескриптивни, аналитички и критички стил. Критеријум функционалности успоставља пет врста функционалних стилова у односу на функцију језичког изражавања: разговорни, научни, административни, публицистички и књижевноуметнички стил. Стил се може класификовати према степену психолошке блискости саговорника. Она се односи на говорне стилове и дели их на: породични или интимни, на конверзациони или разговорни, на дискуссионни или консултативни, и затим на формални стил. Овакав редослед прати и степен интимности, односно још и дистанце између говорника и саговорника.

Са становишта функционалности стилови се класификују и према сфери употребе језика, то јест према друштвеној функцији. Области према којима се језик модификује јесу: свакодневни живот, администрација, публицистика, наука и књижевност. С обзиром на функцију, језик показује неке специфичности у употреби и организацији језичких средстава, и у односу на њих стилове делимо на: разговорни, административни, публицистички, научни и књижевноуметнички. Функционални стилови би, према томе, могли бити засновани на функцијама језика, то јест на на функционалним слојевима у језику, при чему сваки има специфичне одлике. Класификација функције језика врши се према подели коју је дао Виноградов. Он, наиме, у језику разликује три функције: општење (комуницирање), саопштавање (информисање) и иксазивање. Према функцији језика, разговорни стил се везује за функцију општења, научни и административни за функцију саопштавања, а публицистички и књижевноуметнички за функцију деловања.

принципи класификације стилова:

принцип тоналности:

- | | |
|-----------------------|---------------------|
| а) интелектуални стил | б) емоционални стил |
|-----------------------|---------------------|

структурни критеријум:

- | | |
|----------------------|--------------------|
| а) наративни стил | в) аналитички стил |
| б) дескриптивни стил | г) критички стил |

функционални критеријум:

- | | |
|-------------------------|---------------------------|
| а) разговорни стил | г) публицистички стил |
| б) научни стил | д) књижевноуметнички стил |
| в) административни стил | |

критеријум степена блискости саговорника:

- | | |
|-----------------------------|--------------------------------------|
| а) породични (интимни) стил | в) дискуссионни (консултативни) стил |
|-----------------------------|--------------------------------------|

б) конверзациони (разговорни) стил г) формални стил
функционални стилови:

- а) подела према сфери употребе говора (према друштвеној функцији)
- б) засновани на функцијама језика

СТИЛОВИ ПРЕМА КРИТЕРИЈУМУ ТОНАЛНОСТИ

Стил се у односу на основни тон, који може да садржи интелектуални или емотивни призив, дели на интелектуални и емоционални или експресивни стил. Интелектуални стил усмерен је на садржину, на што јаснији, недвосмисленији израз, на што тачније саопштавање поруке. У њему до изражаја долази логичко мишљење, праћено аргументацијом и осветљавањем чињеница. Такав циљ одређује структуру реченице и избор лексики. Одсуство емотивног тона одликује научни и административни, делом и публицистички стил, као и извештаје, реферате и тако даље. Ни наведени узус није универзалан јер дела из области хуманистичких научних дисциплина могу да обухвате и елементе емоционалности израза.

Емоционални, или експресивни стил вредност налази управо на експресивном и импресивном нивоу израза, у снажном доживљају и емоцијом обојеном изразу. Неки научници сматрају да је емоционалност одлика сваког стила, с тим што емоционалним стилем називају онај у коме је таква одлика доминантна. Емоционалност стилског тона карактеристична је за разговорни и књижевноуметнички стил, а у публицистичком се стилу, у зависности од жанра, јавља с различитом тоналношћу као: свечана, патетична, иронична, хумористична, али наравно и неутрална тоналност. У разговорном стилу емоционалност се постиже и фонолошким, дикцијским и невербалним средствима, док књижевнику није остало ништа друго до доброг владања језиком. Тоналност која се јавља као супротност емоционалности јесте неутралност.

интелектуални стил:

- а) усмереност на садржину
- б) прецизност
- в) логично мишљење
- г) аргументација
- д) одсуство емотивног тона

емоционални стил:

- а) експресивни ниво израза
- б) импресивни ниво израза
- в) снажан доживљај
- г) израз обојен емоцијом
- д) невербална средства комуникације

СТРУКТУРНИ КРИТЕРИЈУМ

Структурни критеријум разматра стилове с обзиром на устројство, на структуру текста. С тог се аспекта стилови могу поделити на: наративни, дескриптивни, аналитички и интимни. Прве две врсте стила најчешће се везују за поступке обликовања књижевног текста, премда се у мањој или већој мери, могу срести и у осталим функционалним стилима. Наративни стил јесте стил приповедања и јавља се како у књижевности и неким публицистичким жанровима, као

што је репортажа, тако и као облик усменог монолошког говора, посебно у беседи. Може се срести и у научном стилу. Наративни стил треба да нам исприповеда какав догађај, да збивање повеже у односу на његове фазе и да динамизира његове саставне јединице. У књижевном делу и репортажи ток излагања може бити предмет игре и експеримента па, сходно томе, може имати посебну улогу у значењском слоју дела, што већ превазилази ову тему. У усменом говору приповедање је најчешће изложено у хронолошком, ређе у ретроспективном редоследу. Обично се сматра да је основна одлика доброг приповедања занимљивост. Она се постиже динамичношћу приповедања, која се остварује углавном употребом глагола и глаголских времена. Глаголи су, дакле, као врста речи која исказује радњу, стање или збивање, карактеристично језичко средство наративног стила.

Дескриптивни стил описује људе, предмете и појаве. Његов је циљ да предочи изглед и својства предмета описивања. Док је нарација динамична, за чисту дескрипцију карактеристична је статичност слике. Уколико пак опис им за циљ да посредује какву идеју или унутрашње стање јунака, он се може и динамизирати, што већ припада посебности, али не и начелној одлици дескриптивног стила. Најважнија одлика доброг описа јесте живописност, а она омогућује да до изражаја дођу карактеристични детаљи предмета, појаве или човека који се описују. Ток дескрипције може ићи од појединости ка целини или обрнутим редом, а писац или говорник у односу на оно што описују могу имати објективан или субјективан став. Као и нарација, и дескрипција је чест поступак стручних и научних дела, али тада је њена функција пре свега фактографска тачност и прецизност. С обзиром да је статичност основна одлика дескрипције, за њу ће карактеристична врста речи бити именице.

Аналитички стил промишља неки предмет, појаву или људско биће с циљем да, разматрајући њихове појединости, дође до неког општијег закључка о њима. Тај је стил карактеристичан посебно за научне радове. Он се одликује објективношћу, тачношћу, логичношћу и доследношћу расуђивања, чињеничном заснованосту излагања, а затим и уопштавањем суда и извођењем закључака. Смисаона конзистентност, фактографска прецизност и јасност израза неопходни су елементи аналитичког стила. У њему су примарни аргументи, док су емоције по правилу, потиснуте у други план. Субјективност и емоционалност ипак су, у мањој или већој мери, присутне и у аналитичком стилу, посебно кад је реч о хуманистичким научним дисциплинама.

Критички стил суди о појавама на основу проучавања и анализе чињеница, и по томе је близак аналитичком стилу. Његова је одлика полемичан, заоштрен тон, који може бити и духовит. Критички стил би требало да одликује објективност у расуђивању и излагању грађе, премда, у зависности од теме и циља, може бити праћен и афективношћу израза. Кад кажемо како овај стил треба да буде објективан, под тим подразумевамо чињеничну утемељеност суда и аргументовани начин излагања, што ће га удаљити од сваког екстрема, почев од погрде и памфлета до панегиричних славопојки.

Интимни стил јесте стил којим се говори или пише о свакодневним темама. Њиме се изражавају и лични, приватни ставови и емоције говорника. Срећемо га у фамилијарној и пријатељској конверзацији и истим таквим пригодама. Беседу на свадби, на пример, свакако ћете разликовати од судске беседе. Интимним се стилем пишу писма, исповести, дневници, а поред беседништва, присутан је и у књижевности.

наративни стил:

- | | |
|---------------------|--|
| а) стил приповедања | б) хронолошки ток излагања / ретроспекција |
| в) динамичност | г) занимљивост д) глаголи |

дескриптивни стил:

- | | |
|---|----------------|
| а) опис изгледа и својстава | г) статичност |
| б) ток од појединости ка целини или обрнуто | д) живописност |
| в) објективан или субјективан став | ђ) именице |

аналитички стил:

- а) објективност, тачност, логичност и доследност расуђивања
- б) чињенична заснованост излагања
- в) уопштавање суда
- г) извођење закључака
- д) смисаона конзистентност
- ђ) фактографска прецизност и јасност израза

критички стил:

- | | |
|---|----------------|
| а) проучавање и анализа чињеница | в) полемичност |
| б) објективност у расуђивању и излагању | г) афективност |

интимни стил:

- | | |
|---------------------|----------------------------|
| а) свакодневне теме | б) лични ставови и емоције |
|---------------------|----------------------------|

ВЕЖБА: Прочитати књигу *Стилске вежбе* Рејмона Кеноа и разговарати о њој. Покушајмо да и ми један догађај изразимо на различите начине.

Функционални стилови

РАЗГОВОРНИ СТИЛ

У функционалне стилове убрајамо: разговорни, публицистички, научни, административни и књижевноуметнички стил. Разговорни стил јесте начин изражавања у свакодневној комуникацији. Говорна ситуација која га прати јесте непосредни контакт са саговорником. То је стил најмасовније употребе језика. Остварује се у свим видовима и облицима језика, у свим територијалним и социјалним говорима, у усменој и писаној форми. Стога је и његов основни вид дијалог, а велику улогу имају невербална средства споразумевања. Основна функција језика у разговорном стилу јесте општење. Динамичан, спонтан и веома флексибилан, разговорни стил нема на располагању превише времена за промишљање и уобличавање исказа. Његове одлике биле би: пренебрегавање језич-

ке норме, сажетост (економичност) и субјективност. И те се три особине могу пратити на свим нивоима језика.

Израз разговорног стила ослобођен је од стриктне примене норме. Та се одлика пре свега односи на одређеност тог стила индивидуалношћу говорника и његовом животном средином, што значи да језик може бити и стандардни и дијалекатски. Изговор гласова, поред тога, не мора обавезно бити правилан. Њега прати нестандардна лексика: жаргонизми, арготизми, вулгаризми, варваризми, неологизми, дијалектизми, покрајинска лексика.

Одликује га, затим и компилација осталих стилова и њихове карактеристичне лексике. Лепота није одлика овог живог и спонтаног језика, а оригиналност не прати његову тежњу за комуникацијом. Зато се често служи усвојеним, усталим, па и окоштаним изразима, тривијалним изразима, па и тривијалним стилским фигурама. Узречице и поштапанице, фраземи, па и најбаналније фразе, такође су својствене овом говору. Општеприхваћене и општепознате синтагме најкраћи су и најсигурнији пут до убедљивости и експресивности, којој разговорни стил тежи. Уз клишетираност израза, наглашена комуникативност овог стила тражи често и реченице синтаксички непотпуне до границе неразумљивости. Неодређеност значења таквих реченица – као што је: „Ма, дај!”, није мана овога стила. Његов циљ и није саопштавање него општење, а оно се постиже и недореченошћу.

Живост и динамичност разговорног стила намеће тенденцију скраћивања. Рационализација језика огледа се на лексичком и синтаксичком нивоу. Скраћују се синтагме, као што је радио апарат – на: радио, називи – трамвај број три на: тројка. У сличној је функцији именовање скраћивањем – на пример, Бегиш – уместо: Београд, па отуда надимци или именовање фигуративним изразима. И говорни облици теже скраћивању: ко – уместо као, шесет – уместо шездесет. Реченице разговорног стила одређује елиптичност, па с њом и недореченост и експресивност. Елиптичност реченице јесте у функцији говорне ситуације, непосредног контакта. У разговорном стилу не морају се развијати пуне фразе јер се комуникација постиже и невербалним средствима.

Трећа особина разговорног стила јесте субјективност. Говорник настоји да експресивним изразом искаже и лични став и осећање, што постиже такође специфичном лексиком, попут: деминутива, аугментатива, хипокористика, пејоратива, вулгаризама, арготизама и тако даље. Конструкција реченице која неће поштовати норму, а изразиће говорника, припада овом својству разговорног стила такође. Имајући у виду субјективност, у карактеристичне црте разговорног стила убрајају се и његова спонтана емотивност, непосредно, живо и афективно реаговање. Лескика се при том, кажу стручњаци, често не бира, поготово у интимним говорним ситуацијама. У разговорном стилу до изражаја долази спонтаност општења, што са собом повлачи и конкретност. Неки стилистичари конкретности додају и сликовитост, што га доводи у везу с књижевноуметничким стилем, у коме је често и заступљен.

разговорни стил: начин изражавања у свакодневној комуникацији
говорна ситуација: непосредни контакт са саговорником
основни вид: дијалог (+ невербална средства комуникације)
основна функција језика: општење
форма: усмени и писани језик
тон: емоционални
одлике:
а) динамичан, спонтан, флексибилан
б) пренебрегавање језичке норме, сажетост, субјективност

НАУЧНИ СТИЛ

Научни стил је начин изражава којим се служи наука, било њена хуманистичка, било природна или техничка сфера. Његова је основна функција саопштавање, вид израза монолог, а форма – писани језик. Наука се, између осталог, дефинише као систематизована и аргументована сума знања. Она има задатак да уочи, опише, рашчлани и у везу доведе различите феномене. За научну је спознају, између осталог, битно да ставове које постулира изводи једне из других у складу с логичким правилима. Као специфичне особине научног стила наводе се логичност с доследношћу, појмовна апстрактност, објективност у расуђивању и интелектуални тон, уз одсуство експресивних, а често и индивидуалних одлика. Језик науке треба да прецизно означи појмове па зато има логичко-појмовни, једнозначни карактер, који избегава сваку двосмисленост и неодређеност. Он је лексички богатији од осталих стилова. Много је појединачних дисциплина са специфичном лексиком, а поред тога, она се са сваким новим открићем усложњава и богати. Реченице овог стила лексички су засићеније него у уметничкој прози. У језик научног стила, затим, не улазе само лексеме него и нејезички симболи, бројке, слова, формуле. Синонимија је богата, како лексичка тако синтаксичка. Параграфирање је обавезно и доследно.

Особеност овог стила јесте специфична лексика – стручна терминологија. Она је за сваку дисциплину другачија и има интернационални карактер. Научно саопштавање тражи појмовну јасност и недвосмисленост, као и терминолошку прецизност, што се постиже дефинисањем појмова.

Пример: метафора – језички механизам који се заснива на преносу имена по принципу сличности (аналогije); стилска фигура која се заснива на преносу својстава по принципу сличности (аналогije).

Термин подразумева много чињеница, обухвата читаву дефиницију, па омогућује не само прецизност већ и економичност израза.

Као последица појмовне апстрактности саме науке, у научном стилу употребљава се и апстрактна лексика. Она избегава сликовитост и усмерава се на чињенице. Речник научног стила чине именице које именују појмове и придеви који их прецизирају. Посреди нису конкретна бића и предмети већ чешће општи појмови (срчани мишић, плави камен). Придев не одређује својство неког конкретног предмета, већ прецизира употребу општег појма. Апстрактност се пости-

же не само употребом именица у општем, апстрактном значењу, већ и такозваним опредмећивањем придева, па ће се тако пре рећи „разумљивост књиге” уместо „разумљива књига”. И обрнуто, приметно је претварање именица и именичких синтагми у придевске: књижевна уметност – књижевноуметнички, научно истраживање – научноистраживачки. Будући да се наука често усмерава на опис стања, више него на збивање, у њеном језику има и много глаголских именица.

Глаголи се често употребљавају у безличном облику, или облику тзв. гномског презента, трећег лица једнине (нпр.: „глаголи се употребљавају”). Уместо ауторског, првог лица једнине, служи прво лице множине: „ми смо истражили”. Синтаксу научног стила чине претежно сложене реченице. Описујући појаве и односе међу њима, језик науке воли: узрочне, последичне, погодбене, допусне, закључне реченице. Тако се најбоље може изразити систем научних појмова, исказати њихов узајамни однос, као што је веза између општих појмова и врсте, између узрока и последице, доказа и закључка. Реченице су међусобно повезане устаљеним изразима, такозваним коректорима. Они истичу однос узрока и последице (јер, будући да, захваљујући томе), супротности (а, док, међутим, напротив), закључке (дакле, значи, према томе, на основу тога може се закључити). Приметни су и устаљени изрази који повезују и развијају параграфе: „а сада да пређемо на”; „у вези с претходним”.

Научни стил се може поделити на подврсте, и то на онолико посебних типова колико има посебних дисциплина. Жарко Ружић издваја научно-популарни стил. Близак научном стилу, он има функцију да шири круг људи популарно информише о достигнућима у области науке, нарочито о спектакуларним открићима за које је заинтересован већи број читалаца и слушаца. Намена условљава и особености, па је терминологија научно-популарног стила једноставнија, појмови су мање апстрактни, а тон је мање објективан. Не избегава се сликовитост, нарочито не компарација. Последње четири особине доводе га у везу с публицистичким стилем.

По себи се разуме да научни стил не одступа од језичке норме, као и да усмерење на прецизност не оставља много простора за склад и лепоту израза.

научни стил: начин изражава којим се служи наука

основни вид: монолог

основна функција језика: саопштавање

форма: писани језик

тон: интелектуални

особине:

а) логичност с доследношћу

б) појмовна апстрактност

в) објективност у расуђивању

г) једнозначност

специфичност:

а) терминологија

б) нејезички симболи, бројке, слова, формуле

лексика:

а) богата

в) опредмећивање придева

Култура говора

б) апстрактна г) претварање именица и именичких синтагми у придевске глаголи:

а) гномски презент

в) имперсонално изражавање

б) несвршени глаголски вид

синтакса:

а) сложене реченице

б) коректори

АДМИНИСТРАТИВНИ СТИЛ

Административни, пословни или службено-пословни стил јесте начин изражавања службене комуникације. Њиме се пишу све врсте службених докумената: уговори, акта, устави, закони, статuti, правилници, службени дописи, пословна писма, наруџбенице, молбе, жалбе, уверења, потврде, сведочанства, дипломе, изводи из матичних књига, тапије, менице, признанице... Он има општекомуникативну функцију, али његова је основна функција саопштавање. Посреди је стил монолошког саопштавања, мого чешће писани него усмени. По тону, административни стил је интелектуални, без експресивности.

Најоучљивија одлика административног стила била би сажетост, компактност излагања, економичност језичких средстава. Он саопштава чињенице па је зато једнозначан, тачан, прецизан, објективан и сажет. Тачност и прецизност огледају се пре свега у употреби терминологије и специфичној структури текста. Без жеље за лепим казивањем, али у тежњи за ажурношћу, практичношћу и ефикасношћу, административни стил се одликује устаљеним језичким обрасцима, који олакшавају споразумевање. Њега прати клишетираност, конзервативност израза, што се одражава на фразеологију, стереотипне конструкције, а понекад и на склоп реченице. Стереотипија, која је мана других стилова, у овом је стилу израз рационализације. Свака делатност изискује стручност: правничку, економску, административну, техничку, што се одражава на специфичну лексику. И административни стил прати, дакле, стручна терминологија, специфични фонд лексике и фразеологије.

Административни стил је лексички сиромашан. Њега одликује слаба индивидуализација. Уврежено је мишљење да је посреди безличан и рационалан, крајње сажет и прецизан, јасан стил. Упркос томе, он обилује гломазним реченичким структурама. Преовладавају предикатске конструкције, зависне реченице преобликоване у прилошке конструкције, или реченице с доста зависних и независних делова, уз велику фреквенцију везника. Неки могу да буду таутолшки (што већ није рационално), на пример: у време кад. Честа је употреба глаголских именица, именских предлога (на основу, у прилогу, по линији) и устаљених израза (у случају ако, у вези с тим). Нису ретке ни скраћенице, што одражава његову општу тежњу ка рационализацији.

За административни је стил карактеристично стандардно обликовање материјала, а честе су и обавезне форме. Свака област прописује и структуру службено-пословног текста па се тачно зна, на пример, шта треба да стоји у заглављу, шта у главном делу текста. Једна врста ових текстова састоји се из тачака,

друга из чланова. Постоје и интегрални прозни текстови, тзв. тестаменти. Те општеприхваћене форме умногоме олакшавају споразумевање.

административни стил: начин изражавања у службеној комуникацији

основни вид: монолог

основна функција језика: саопштавање

форма: писани језик

тон: интелектуални

особине:

- а) сажетост, компактност излагања, економичност језичких средстава
- б) стручна терминологија, специфичан фонд лексике и фразеологије
- в) стандардно обликовање материјала, обавезне форме
- г) слаба индивидуализација

ПУБЛИЦИСТИЧКИ СТИЛ

Публицистички стил јесте начин изражавања којим се служе средства јавног информисања. Обично му се приписује функција информисања, али је у њему исто толико заступљена и функција деловања. Облици публицистичког говора јесу монолог и дијалог, а форма је и усмени и писани језик. По тону, овај стил може да буде и интелектуални и емоционални, па чак и да се, по експресивности и сликовитости, приближи књижевноуметничком стилу. Будући да публицистички стил задире у готово све сфере живота и практично све људске делатности, његова је разноврсност велика. Може се као тачно прихватити мишљење да представља мешавину свих стилова и језичких употреба, што сведочи и о његовој отворености за различите утицаје. Томе доприноси и чињеница да се у њему израз обликује различитим жанровима, а сваки од њих има своје закономерности. Као невербалну подршку процесу комуникације, разноврсности израза треба додати и слике, графичка решења, ликовне илустрације, звучне и музичке ефекте (на радију и телевизији).

Жарко Ружић дели овај стил на друштвено-политички и чисто журналистички. Он друштвено-политички везује за седнице, конференције и митинге, а чисто журналистички за медије и друштвене говоре. Због тога је за овај стил карактеристично да обухвата две функције језика – саопштавање и исказивање. Његов је циљ да обавести, али и да убеди. Новинарство, с којим се овај стил најчешће изједначава, има и ангажовану димензију јер износећи своје мишљење о неком догађају или појави, истичући свој став и опредељење, новинар формира јавно миљење, утиче на свест и осећања публике. Са становишта информисања, публицистички стил захтева тачност информације, а са становишта деловања, дозвољава емотивност и експресивност. Зато се и истиче двојакост тона овога стила – и интелектуални (функција саопштавања) и емоционални (функција деловања).

Карактеристична је сажетост штампе, за разлику од расплнутости конференција и седница. Сажетост се нарочито огледа у насловима и поднасловима новинских написа. Неке се заједничке одлике, ипак, могу навести. То би били:

Култура говора

економичност израза, стереотипни језик, заснован на клишетираним решењима и фразеологији, па затим примена сликовито-изражајних својстава језика – више у функцији језгровитости него експресивности. Треба, међутим, имати у виду да ће језичка средства зависити и од жанра – тако да наведене особине, на пример, неће важити за репортажу, која се може приближити књижевноуметничком стилу. У публицистичком су стилу, зато, заступљена различита стилска средства, од суптилних дипломатских конструкција, до облика свакодневног говора.

Истраживачи ће истаћи једноставност и јасност публицистичког стила, који тежи да се прилагоди публици, да буде што разумљивија и информативнија. Ради оживљавања мисли и јасности појмова које представља, публициста ће пре посегнути за афективним изразом него за научним термином, који је, емоционално и дескриптивно, безбојан израз. По тим се својствима овај стил приближава научно-популарном. И од тог ће се уопштавања, међутим, овај начин изражавања оградити. И он има специфичну терминологију, која није увек приступачна широј публици.

Облици новинарског изражавања јесу: вест, извештај, репортажа, чланак, осврт, коментар, интервју. За публицистички је стил карактеристично то што сваки жанр користи језик на другачији начин. Елементарни облик информисања јесте вест. Она се саставља тако да одговори на пет питања: ко, шта, где, када и како или зашто. Одговори су поређани по степену информативности, што варира од случаја до случаја, али зависи и од слободне процене новинара. Одлике вести јесу: актуелност, објективност, чињеничност, тачност, наглашена саже-ност, а затим и економичност и клишетираност израза. Извештај је облик монолошког говора који припада и публицистичком и административном стилу. Кад је реч о новинарству, извештај се дефинише као проширена вест. Он такође одговара на пет наведених питања, али дозвољава себи и да се задржава на појединостима, да објашњава и предвиђа.

Репортажа је од свих новинарских жанрова најближа књижевноуметничком стилу. Њен предмет је увек везан за стварност (личност или догађај) и увек је актуелан. Конвенција захтева да новинар лично учествује у догађају о коме пише, или да о њему лично сведочи. Репортажа зато дозвољава и субјективност приступа теми, по чему се значајно разликује од информативних жанрова. Управо је репортажа емоционална и експресивна, што објашњава и особености њеног стила: инвентвност и самосвојност употребе језичких средстава, експресивност, сликовитост, отвореност за пренесена значења речи. Интервју је разговор новинара с неком личношћу из јавног живота. Тема разговора мора бити актуелна, занимљива за ширу јавност, било да је сврха интервјуа сазнајне или забавне природе.

публицистички стил: начин изражавања средстава јавног информисања
основни вид: монолог и дијалог
основна функција језика: саопштавање и деловање
форма: усмени и писани језик

тон: интелектуални и емоционални

особеност: мешавина свих стилова

особине:

а) једноставност, јасност

б) сажетост, тачност, економичност, клишетираност или

в) субјективност, инвентивност и оригиналност, сликовитост

типови:

а) друштвено-политички

б) журналистички

жанрови:

а) вест

в) репортажа

б) извештај

г) интервју

вест: одговор на пет питања

извештај: проширена вест

репортажа: лично сведочанство

интервју: разговор с познатом личношћу

КЊИЖЕВНОУМЕТНИЧКИ СТИЛ

Књижевноуметнички стил јесте начин изражавања књижевних дела. Упркос великој разноврсности, која се у уметности уосталом и вредност по себи, неке се одлике књижевноуметничког стила ипак могу издвојити, посебно ако се ставе у однос опозиције према научном стилу. Као опште карактеристике наводе се: индивидуалност, субјективност, симболичност, сликовитост и емоционалност израза, експресивност језика, стилска разноврсност, ритмичност. Држећи се општих карактеристика, можемо рећи да је основни вид израза овог стила и монолог и дијалог. Основна функција језика у њему је естетска. Његова је форма и усмени и писани језик. Тон је претежније емоционални. Књижевност се најпре дели на три рода: лирику, епику и драму, што подразумева и специфичну употребу језичких средстава. Лирика је, на пример, најчешће писана у стиху.

Особености употребе језика у књижевноуметничком стилу проистичу из природе уметничког стваралаштва будући да уметник не изражава стварност, већ да обликује особени модел света дела, визију стварности. Модел света дела, најпре, једна је од вредности књижевног остварења као вида уметности, али и онај основни контекст који одређује остале одлике стила. Он се обликује пре свега захваљујући дословности језика, али од ње полази даље па језик у делу не остаје једнозначан. Књижевноуметнички стил увек је и асоцијативан, што постиже сликовитошћу, или метафоричношћу, коју умногоме одређује основни контекст, а речи се употребљавају у пренесеном, неочекиваном значењу и неконвенционалним спојевима.

Језик у књижевноуметничком стилу делује својом вишезначношћу, а она се често постиже и одступањем од језичке норме. Ако писац жели да оствари неки посебан ефекат – на пример да карактерише неког свог књижевног јунака – одступање од норме је дозвољено. Књижевни текст не треба да делује само на свест, већ и на емоцију и на чула и на естетски доживљај читаоца, па начин из-

ражавања, емоционалност, експресивност, имају битну улогу у остваривању тих циљева, посебно ритмички и звучни слојеви језика, који опет имају задатак и да сугеришу значењске слојеве. Функционалност је битан предуслов категорије лепог, а у књижевноуметничком делу језичка изражајна средства могу бити и мултифункционална.

Кад је реч о начину употребе језичких средстава, може се указати на значај различитих лексичких слојева, посебно оних који нису обухваћени нормом, а затим и на специфичност реченичких конструкција, пре свега у лирици. Могућности су у том погледу заиста велике, тим више што су оригиналност, индивидуалност и креативност одлике које се од књижевноуметничког стила очекују. Конкретни пак поступци у језику умногоме су одређени наменом коју у њих писац уграђује и контекстом у коме се јављају. Израз књижевноуметничког стила, уопштено говорећи, карактерише велика слобода. Неки су писци познати управо по неологизмима, а други нпр. по „заумном језику” – језику за који је битнији звук од логичког значења. Трећи пак посебно воле необичне спрегове значења. По њима је, на пример, познат Васко Попа: споредно небо, мудар троугао, тврдоглав завежљај, сирота одсутност, угашен точак, умни точак. Сваки добар писац негује индивидуални израз, свој систем конструкције реченице, свој избор језичких средстава, а та је индивидуалност и велико богатство сваког језика.

У књижевноуметнички стил често се инкорпорирају и остали стилови. Они тада губе своју основну функцију и добијају естетску и у књижевном делу увек значе посебан начин мишљења и мотивисани су доживљајем света.

књижевноуметнички стил: начин изражавања књижевног дела

основни вид: монолог и дијалог

основна функција језика: естетска

форма: усмени и писани језик

тон: емоционални

особеност:

а) условљеност контекстом г) деловање на:

1. свест 2. осећања 3. чула

б) одступање од норме

д) значењска слојевитост

в) естетски доживљај

ђ) функционалност; мултифункционалност

особине:

а) индивидуалност

д) емоционалност израза

б) субјективност

ђ) експресивност језика

в) симболичност

е) стилска разноврсност

г) сликовитост израза

ж) ритмичност

КРИТЕРИЈУМ ПСИХОЛОШКЕ БЛИСКОСТИ САГОВОРНИКА (РАЗГОВОРНИ СТИЛОВИ)

Према односу између саговорника, различити стилови обележавају различите врсте општења. С обзиром на форму у којој се посебни типови стила реализују, они се одређују и као разговорни стилови. То су: интимни, конверзациони, дискусионни и формални стил. Сваки има своје особености и може се развијати посебним поступцима. Говор и говорна ситуација чине нераздвојну целину. Формална страна језика због те везе не мора бити онолико изражена као у писаном језику. Покрет тела, израз лица, промена интонације, измена ситуационог контекста, непосредна комуникација између лица која учествују у говорној активности, надокнађују потребу за граматичком оформљеношћу и редувантним изразима, толико неопходним писаном језику.

Ако разговарамо с психолошки блиским лицима, само мали део онога што желимо да кажемо мора бити изражено речима. Велики део поруке може се појмити на основу заједничког искуства људи који разговарају, на основу самих околности, интонације, покрета и мимике, којима се преноси говорна ситуација. У говору, стога, морамо водити рачуна о два његова аспекта. Први је заступљен особинама доброг израза. То су: мисаоност – његова когнитивна основа, сврсисходност – усмереност општења ка одређеном циљу, и правилност – коректна употреба граматичких облика. Други би могао бити заступљен и особинама доброг говора. То су: живост, гласност, јасност изражавања, што би били допунски тумачи поруке.

Врсте разговорних стилова условљене су друштвеним претпоставкама. С интимним пријатељима не комуницира се формалним већ интимним стилем. Интимни и разговорни облик изражавања карактеристични су за приватни живот, док су дискусионни и формални говорни изрази карактеристични за јавни живот. Јавност намеће обавезност у употреби језика, док приватност дозвољава необавезност. Тешко је увек повући јасне границе јер две се сфере социјалног живота прелићу па се говорни стилови укрштају и ствара се мешавина стилова. Препорука стручњака гласила би да, уз очување правила у артикулацији, облику и синтакси, те уз свест о друштвеној сфери примене говора, развијамо слободно и креативно изражавање.

критеријум психолошке блискости саговорника:

- | | |
|-----------------------|---------------------|
| а) интимни стил | в) формални стил |
| б) конверзациони стил | г) дискусионни стил |

особености:

- а) обележавају различите врсте општења
- б) условљеност друштвеним претпоставкама

особине:

- а) формална страна језика није изражена
- б) невербална језичка средства
- в) језички и ванјезички контекст

Интимни или породични стил примењује се у уском кругу блиских рођака и интимних пријатеља, у друштву чији се чланови добро познају и често друже, а истог су или сличног образовања и имају заједничке склоности. Друштвена претпоставка која условљава овај стил јесте интимност. Основна функција језика у овом стилу јесте општење.

Свака таква затворена група људи има и свој начин изражавања. Она речи употребљава на особен начин и даје им специфична значења, а доводи их у везу с другим речима и спаја у реченице на специфичан начин такође. Интимна скупина може имати посебан начин изговора, тон и нагласке. Говорни стилови увек су праћени ванјезичким средствима па интимне групе могу развијати своје гестове и мимику, другачије од општеприхваћених. Интимни стил је емоционално обојен, а језички редукован. Он с једне стране, шири значење појединих лексема употребљавајући их на специфичан начин, а с друге стране, своди лексички фонд на неке експресивне и емоционално снажне речи. Људи који се добро познају немају потребу да објашњавају и изражавају се прецизно јер се много тога у комуникацији подразумева. Стога им за споразумевање много речи није ни неопходно. Иако могу бити важне колико о изговорене, те неизречене речи не употребљавају се на стандардизовани начин, већ више као метафоре или кондензовани симболи. Оне су тада зависне од непосредне ситуације и имају велики изражајни потенцијал. Снажна контекстуалност као одлика овог типа комуникације и ћутању даје значајну улогу.

Све је у интимном стилу подређено успостављању узајамне солидарности. Тврдње су, примера ради, формулисане као имплицитна питања: „Није могуће!”; „Купићеш хлеб?” Уз нестандартизована значења лексема, невербална комуникација активира се до максимума. Неизговорена реч се надокнађује тоном говора, покретима тела, изразом лица, а интонација се често смисаоно осамостаљује до значења речи.

интимни стил – говор затвореног, интимног круга људи
друштвена претпоставка: интимност
функција језика: општење
особености:

а) индивидуалност б) контекстуалност в) невербална средства
особине:

а) емоционално обојен в) специфична значења речи
б) језички редукован г) специфичне комбинације речи

Интимни стил нема употребну вредност кад изађемо изван породичног и психолошки блиског круга. С проширивањем социјалне средине почињемо развијати и други облик говорног стилског израза – разговорни или конверзациони стил. Он је условљен јавним, али мање формализованим социјалним везама. Њему прибегавамо у кругу мање блиских пријатеља, познаника, или приликом неког неконвенционалног окупљања. Говорна ситуација и у овом стилу важан је елемент изградње и преношења поруке, премда је он, због мањег степена бли-

скости саговорника, језички и граматички потпунији. У овом говорном изразу потребна је већа граматичка оформљеност и боља значењска разлученост речи.

Разговорни стил има примат приликом спонтаног, пријатног и забавног разговора посвећеног лаким темама. Забава и дружење, а не преношење порука, битне су претпоставке овог стила. У њему је општење примарна функција језика, а начин комуникације подразумева учтивост. Стога се у овм стилу подразумевају стереотипне форме изражавања учтивости, али креативан однос према језику није непожељан. За њега говорна ситуација има велику улогу. Она нас наводи да се изражавамо мање или више вешто, у зависности од узора које смо имали и од животних ситуација у каквима смо били. Овај ће се стил развијати у складу с узорима говора које смо имали у околини и зависиће од тога какав су нам подстицај на говор пружали други.

конверзациони стил: говор шире социјалне средине

друштвена претпоставка: јавне, али мање формализоване социјалне везе

функција језика: општење

особености:

а) условљеност узорима говора б) условљеност подстицајима на говор

одлике:

- а) већа граматичка оформљеност
- б) боља значењска разлученост речи
- в) стереотипне форме изражавања учтивости
- г) значај говорне ситуације

Формални стил везује се за континуирани монолошки говор, као што су излагање и предавање. Друштвена претпоставка овог стила јесте јавно деловање, а функција језика саопштавање. У тој ситуацији говорник пред собом има само слушаоце, али не и саговорнике. Формални стил представља највиши облик говорног излагања, у коме се с пуном друштвеном одговорношћу, мора водити рачуна о значењу сваког исказа, о тачности саопштених информација, али и о начину излагања. Такве га одлике доводе у блиску везу с организацијом писаног језика. Због тога добро формулисана и исказана мисао у овом стилу може бити штампана у готово непромењеном облику. Стилистика писаног језика основа је и формалног и дискусионог стила.

Формални се стил не ослања на контекст, као интимни и конверзациони. Говор који није везан за контекст мора се пажљиво осмислити и организовати, и на граматичком и на лексичком плану. У комуникацији с непознатим слушаоцима нема заједничког искуства интимног круга, нити необавезног ћаскања конверзације. Значења лексема морају бити конвенционална, искази се морају експлицитно вербално изложити, говор мора бити јасан и разумљив свима. Због тога језик мора бити стандардизован, што не искључује могућност избора између већег броја варијаната. Од свих говорних стилова, формални има најизраженији интелектуални тон, што се мора одразити и на лексику и на синтаксу, али не мора аутоматски подразумевати и клишетиране језичке обрасце.

Формални стил искључује саговорника и зато се говор мора прилагођавати потреби, циљу, ситуацији у којој се користи. Он успех и ефикасност не постиже само граматичком правилношћу, већ и другим пратиоцима, који се остварују истовремено са садржајем говорне поруке.

формални стил: – континуирани монолошки говор

друштвена претпоставка: јавно деловање

функција језика: саопштавање

особености:

- а) искључује саговорника б) прилагођава се циљу

особине:

- а) неусловљеност контекстом в) организованост д) интелектуални тон
б) осмишљеност г) стандардни језик

Дискусиони стил је по својим особинама комбинација разговорног и формалног стила. Друштвена околност која га условљава јесте група саговорника који нису блиски говорнику, на пример разред или радни колектив. Друштвена претпоставка која условљава дискусионни стил јесте јавни живот. Функција језика у овом стилу јесте саопштавање.

Дискусионим стилем изражавамо се приликом сваког јавног наступа, било да се разговара или расправља о науци, политици или појавама од друштвеног и културног значаја. Дискусиони стил у ширем смислу обухвата и дебату. Посреди је сложенији дијалог, расправа на вишем нивоу, као што је заседање скупштине. За ове појаве употребљава се и термин лебатни стил. Говорни жанр који се везује за ову врсту стила јесте дијалог, и то наравно, дискусија. Тон је у дискусионом стилу интелектуалан, а језик строго подређен правилима. Будући да је дискусија расправа која тежи заједничком закључку, дискусионни се стил заснива на логичкој аргументацији, а емотивни тон, афективност и, заједно с њима неконвенционално и неуљудно понашање, излазе изван хоризонта очекивања.

Полемика као дијалогски жанр и полемички стил као подврста дискусионог у погледу индивидуалности говора и јавног наступа нешто су толерантнији. Допуштајући енергичнији наступ, патетичне или ироничне акценте у говору, ни полемичност међутим, не промовише неуљудност.

дискусиони стил: начин изражавања на јавним наступима

друштвена претпоставка: јавни живот

функција језика: саопштавање

особеност:

- а) комбинација разговорног и формалног стила
б) везује се за говорни жанр дијалога

особине:

- а) стандардни језик в) учтивост
б) интелектуални тон г) логичка аргументација

жанрови:

- а) дискусија б) дебата в) полемика

ВЕЖБА:

Пронаћи у актуелној штампаној литератури примере различитих публицистичких жанорова.

ПРИМЕР: НАУЧНИ СТИЛ

Полисемна и орђанизација лексичког сисџема у српском језику (одломак), Даринка Ѓортан-Премк, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2004.

2. Лексема

16. За језичку јединицу која се назива реч везано је много дефиниција; говори се да их је неколико стотина¹; и све су оне мање или више прихватљиве, али ниједна није општеприхваћена. Узрок овоме треба тражити у двама околностима: једна је та што је реч тешко одредити на исти начин за језике различитих система² и друга је та што се реч у једноме језику може одређивати с различитих аспеката.

17. Полазећи од формалне стране реч се, углавном, дефинише као редослед звукова ограничен паузама било које дужине или као редослед звукова унутар кога не може бити постављен какав други редослед звукова³. А полазећи са фонетско-фонолошког становишта, реч се одређује као комплекс гласова обједињен једним акцентом⁴.

У складу са поставкама морфологије реч се дефинише као уобличен комплекс морфема који има самостално значење.⁵

У лексикологији, пак, реч се дефинише као звук или комплекс звукова који има одређено значење и који се самостално употребљава⁶ или, нешто савременије, као номинациона јединица чије су особине обликованост (фонетска и граматичка) и идиоматичност⁷.

Са синтаксичког становишта реч се обично схвата као најмања значењска јединица која се слободно употребљава за творбу реченица, исказа⁸. А за реченице и јединице синтаксичког нивоа уопште реч се, с разлогом, узима као група речи повезаних јединственом функцијом или јединственим значењем⁹, а реченица као моноремска или биремска граматички и нгонационо обликована јединица коју чини реч или коју чине речи (да се послужимо елементима најчешће помињаним у познатим дефиницијама, не изимајући у обзир, овом приликом, могућност одређивања реченице са различитих језичких становишта)¹⁰.

18. Реч као језичка јединица припада лексичком систему, па би је, према томе, требало одредити елементима суседних система или нивоа, пре свега нижег, морфемског нивоа и нивоа основа и форманата, и затим вишег, синтаксичког, и описати је само њој својственим особинама.

¹ Д. Н. Шмелев, *Современный русский язык, Лексика*, Москва, 1977, 49.

² Ж. Вадриес, *Язык*, Москва, 1937, 183.

³ А. И. Смирницкий, *К. вопросу о слове, Вопросы языкознания и истории языка*, Москва, 1952, 187. и П. С. Кузнецов, *Опыт формального определения слова, Вопросы языкознания* 1964/5, 75.

⁴ М. И. Формина, *Современный русский язык, Лексикология*, Москва, 1978, 9. Ова дефиниција не узима у обзир разлике у ортоепској норми у различитим језицима, односно она не узима у обзир могућност постојања акцентске целине од више речи.

⁵ Э. В. Кузнецова, *Лексикология русского языка*, Москва, 1982, 17.

⁶ Исп. ипр., В. Дорошевский, *Элементы лексикологии и семантики*, Москва, 1973, 221; А. В. Калинин, *Лексика русского языка*, Москва, 1978, 16; С. Георгиев, Р. Русиков, *Учебник по лексикологии на български язык*, София 1979, 70.

⁷ Д. Н. Шмелев, *Проблемы семантического анализа лексики*, Москва 1973, 55. Идиоматичност се обично схвата као семантичка, лексичка индивидуалност и непоновљивост речи у оквиру једнога морфолошког и синтаксичког система, у оквиру једног језика. Ми бисмо идиоматичност, ипак, нешто другачије одредили – као индивидуалност, непоновљивост комбинације различитих сема (и архисема, и сема нижега ранга) у једноме семантичком садржају.

⁸ Исп. А. Ахманова, *Словарь лингвистических терминов*, Москва, 1969.

⁹ А. Белић, *О језичкој природи и језичком развоју I*, Београд, 1958, 95. и даље и М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик, Граматички сисџеми и књижевнोजезичка норма II*, Београд, 1969, 147–153.

¹⁰ R. Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb 1969. и О. С. Ахманова, *op. cit.*

ПРИМЕР: АДМИНИСТРАТИВНИ СТИЛ

Република Србија

Издавачко предузеће „Лаза Костић”

Број: 54-1/92

Дана: 01. 01. 1992.

СОМБОР

На основу члана 11. Закона ст. 1 Закона о раду (Сл. гласник РС 11/86, 33, 85) закључује се

УГОВОР О РАДУ

I

Издавачко предузеће „Лаза Костић”, Сомбор, Петра Добровића бр. 19, које заступа директор др Јован Јовановић, заснова радни однос на одређено време са Петром Петровићем, доктором математичких наука, са пребивалиштем у Сомбору, Лазе Костића 1, рег. бр. радне књижице 214-362/88, изабраним у звање уредника издања природних наука.

II

Запослени заснива радни однос на одређено време, на период од три године, у смислу одребака Закона о раду, чл. 52, ст. 4 (Сл. гласник РС, бр. 18/ 86, 39/86), почев од 01. јануара 1992.

III

Запослени заснива радни однос с пуним радним временом.

IV

Запослени је дужан ступити на рад 01. 01. 1992.

V

Послодавац се обавезује да исплаћује зараду запосленом, накнаду зараде, као и остала права у складу са Законом о раду и допунама Уредбе о коефицијентима за обрачун и исплату плата запослених у јавним службама. (...)

Лингвостилистика

ФОНОСТИЛИСТИКА

Фоностилистика је област дескриптивне стилистике која проучава фонетско-фонолошке особине гласа. Фонема у језику има фонолошко-дистинктивну улогу. Она је најмања језичка јединица и нема значења, док у групи с другим фонемама твори реч. Када глас у говору и тексту добије стилску функцију, он тада постаје фоностилем. Фоностилистика обухвата све појаве засноване на емотивној улози гласа, који је иначе саставни елемент фоницке структуре једног језика. Те појаве јесу: артикулација, акценти, интонација, дикција, ритам, еуфонија, експресивна и симболична вредност гласова, хармоничност гласовне структуре. Стилска функција гласа одређена је мисаоном обојеношћу текста, коју фоностилистичка средства подвлаче. Ако глас употребљавамо с циљем да изазовемо неки утисак, он добија и импресивну функцију.

Експресивна функција гласа постиже се употребом звучних фигура, док се импресивна везује за изговор. Експресивна и импресивна вредност гласа до изражаја долазе у разним сферама општења, али најфункционалнија је у песничком језику, било у стиху или у прози. Разговорни језик у свакодневној комуникацији стилски је обојен нарочито интонацијом, темпом и паузама. Док је, на

пример, умерени темпо углавном стилски неутралан, убрзавање или успоравање може да оствари стилске ефекте. Фоностилистичким средствима може се постићи велика експресивност у сценском говору.

Стилски функционални могу бити прозодијски феномени. У том је смислу битна улога изговора или глумачке интерпретације, када се инсистира на дијалекатским обележјима, на одступању од нормираног изговора. Стилска може бити гомилање гласова, примера ради, тамних вокала с ниским тоном – о, у, или светлих вокала с високом тоном – е, и. Гласови лакшег изговора, поготово вокали и сонанти, пријатнији су, милозвучнији. Та својства гласова и поигравање њима могу дати неочекиване стилске ефекте, поготово у поезији. Једноставни облици усмене књижевности (пословице, загонетке, брзалице...) структурирају се управо на понављању гласова и група гласова. Изрека „Рѣци бѡбу: бѡб, а пѡпу: пѡп” гради се на алитерацији, асонанци, понављању гласовних секвенци и акценатској симетрији. Алитерацију представља понављање консонаната б и п, а асонанцу нагомилавање вокала о. Реченица постиже велики акустички ефекат и звучно се обједињује гласовним секвенцама: боб – боб; поп – поп; бо – по; бу – пу. Акценатска симетрија огледа се у паровима: бобу – бѡб и пѡпу – пѡп.

Свако одступање од правилног и нормираног изговора може бити стилска такође. На појмовном плану одступање не мења значење речи, али на стилистичком оно добија нову вредност. Најједноставнији пример јесте тепање – начин на који гласове теже за изговор мењамо гласовима лакшим за изговор када се обраћамо неком кога волимо. Применом фоностилистичких средстава Борислав Пекић у роману *Злајно руно* постигао је карактеризацију лика Ехиона мучавца: „Од беввввити оввве нек се /.../ и јади сви уддаљују! /.../ Херрррмеса сину гррррлату ники не сме да сметтга.” Или се иронијски истиче говор странца: „По-тоњуо је онај што се у море удафио”.

Треба на крају рећи да лингвисти немају јединствен став о симболичкој вредности гласова и о њиховој стилској функцији у том погледу, премда самим гласовима нико није одрекао стилска.

фоностиликa – област дескриптивне стилистике која проучава фонетско-фонолошке особине гласа у стилској функцији:

- | | |
|-----------------|------------------------------------|
| а) артикулација | ђ) еуфонија |
| б) акценти | е) експресивна вредност гласова |
| в) интонација | ж) симболична вредност гласова |
| г) дикција | з) хармоничност гласовне структуре |
| д) ритам | |

фоностилем – емотивно-изражајно употребљена фонеме у:

- а) експресивној функцији б) импресивној функцији

експресивна функција гласа: постиже се употребом звучних фигура
импресивна функција гласа: везује се за изговор

МОРФОСТИЛИСТИКА

Морфостилистика је област дескриптивне стилистике која проучава морфолошке особине речи у стилској функцији. Она се бави проучавањем стилских ефеката који се постижу експресивношћу језичких облика – морфема. Морфостилистика, другим речима, изучава стилогеност морфостилема, то јест морфема у стилској функцији. У њима до изражаја долази сплет фонетско-фонолошких и семантичких компонената речи. Изразите примере експресивности морфостилема, на пример, налазимо у суфиксалним морфемама помоћу којих се граде пејоративи: баб–џина; пџ–џурда; или аугментативи: људ–џскара; птич–џрина. У наведеним примерима суфиксална морфема модификује значење лексеме, а својом гласовно-прозодијском структуром делује врло изражајно.

Када је ова друга особина истакнута, говоримо о морфостилистичкој одлици, дакле о стилском средству које делује и на плану морфологије и на плану фонетике. Такви су у облици: поприсапати, попречекати, попритегнути, пополако. У ред морфостилистичких средстава спада и одређени придевски вид, који посебне ефекте постиже дужином, као у песми *Вече на шкољу* Алексе Шантића: плáва, прџхладнџ, рџменџ, џбогџ. Може се имати на уму и чињеница да ми одређени придевски вид не употребљавамо тако често, чак ни тамо где би требало, али да зато придеве често мењамо по именској, а не по придевској деklinацији, која би гласила: леп, лепа, лепу.

Морфостилистика може да обухвати стилску изражајност врста речи, па затим и њихове промене, дакле деklinацију и конјугацију. У том је погледу занимљиво и одступање од норме као стилско средство. Морфостилистика, затим, истражује творбу речи и различите изведенице (деминутив, хипокористик, аугментатив, пејоратив). Стилска употреба облика деklinације и конјугације може се посматрати с два аспекта, морфостилистичког и синтаксостилистичког, с тим што је и у једном и у другом случају семантичко обележје увек присутно.

пример: *Смрџ Смаил-аџе Љенџића*, Иван Мажуранић

Ко да стрепи мрки вуче

С планинскога гладна миша.

Облик генитива с планинскога стилски је обојен у односу на граматички могућ синоним од планинскога, који је стилски неутралан. Његова изражајност данас делује ређом, арханчлом употребом првог облика.

У избору морфостилема говорник се руководи својим односом према означеном предмету, то јест субјективном оценом. Због тога је морфостилем емотивно-изражајни облик усаглашен с контекстом, наменом, али и говорниковом личношћу. Морфема није аутоматски морфостилем, већ постаје стилогена у зависности од контекста и субјективног односа говорника.

Нису сви лингвисти сагласни у процени стилске вредности морфостилема, а оцене иду од констатације да је њихов ефекат релативно слаб, до видног уважавања њихове изражајности. Ево и примера. Неки морфостилеми карактеристични су за поједине стилске формације, на пример, деминутиви за романтизам: сунашце, срдашце, звездице. Због учесталости употребе ти исти изрази данас више немају стилску вредност, а њихова морфемска модификација делује банално.

Стилогеност облика речи (деминутиви, хипокористици, аугментативи, пејоративи). – Када је реч о облицима речи, изузетно су стилогени деминутиви, хипокористици, аугментативи, пејоративи. Деминутив, или умањеница, јесте облик који има ослабљено значење. Њиме се обележава разлика у величини: дете, кућа, брдо, орао; детенце/детешце, брдашце, кућица, орлић. Њиме се може изразити субјективна процена појава: жућкаст, лепушкаст, црвенкаст, али и радњи; радуцкати, трчкарати. Деминутиви су изведенице које по себи немају стилску функцију, него је добијају у контексту. Чак ни изрази као што је коленовић не делују ван контекста. Само присуство деминутива у књижевном тексту, међутим, сугерише да писац приступа с афективне позиције.

Хипокористик је изведеница која изражава блискост. Посреди је израз субјективне оцене и он по себи има експресивну вредност. Препознајте га у именима од миља: Мики, Миле, Ема, и у сродничкој лексици: бака, дека, сеја. Срећемо га у контексту који подразумева управо присност или наклоност уопште (цветић, цветак), и зато је чешћи кад говоримо о живим бићима него о предметима (нпр. о животињама: јага, мага, коњче, кравица, теленце, мравко). Кад овим обликом речи именујемо предмете и појаве, као на пример: дашак, сунашце, криоце, гласак, ми им самим тим дајемо одређену емотивну или стилску вредност. При том нам, наравно, нико не може забранити и ироничну употребу, а она се већ тражи у контексту: право јагњешце. Пример употребе хипокористика у књижевном делу био би бол мајке Југовића: а расла си на криоцу моме, или гласак из истоимене песме Стевана Раичковића: Одавно нисам чуо онај гласак.

Аугментатив, или увећаница, јесте изведеница, и то реч изведена помоћу наставка који означава појачано значење. Тај се наставак назива аугмент: главурда, носина, ручетина, шамарчина. Аугментатив није по себи експресиван. Он стилски валентан постаје када изражава афективни став говорника, а може добити и шаливи призив. Примери су из *Златиног руна* Борислава Пекића: Надокнадиће биљкама што им његове проклете кишурине буду одузеле; сабљетином по заслону груфа.

Пејоратив је такође изведеница. Најчешћа суфиксална морфема која га гради јесте -ина. Пејоратив има погрдно значење: сомина, коњина, волина, телесина, лешина. Као и хипокористик, и пејоратив је стилоген по себи и увек указује на афективни став говорника, а његова стилогена вредност може се пратити већ у свакодневној комуникацији. Овакви облици речи могу имати посебну изражајност и сликовитост. Често исказују расположења ликова, њихова афективна стања, и посебно су функционални када се слика психолошки профил јунака. Таквим значењским нијансирањем богати се осећајна слика. Овакви облици речи значењски се испуњавају у непосредном контексту, што значи да имају велики изражајни и стилски потенцијал.

морфостилистика – област дескриптивне стилистике која проучава морфолошке особине речи у стилској функцији:

- а) облик речи б) промена речи в) творба речи

- а) контекстом б) наменом
в) говорниковом личношћу (субјективна оцена)
- морфоностилстичко средство – стилско средство које делује и на плану морфологије и на плану фонетике
- деминутив (умањеница) – ослабљено значење
нема стилогену вредност
- аугментив (uveћаница) – појачано значење
нема стилогену вредност
- хипокористик – блискост
има стилогену вредност
- пејоратив – погрдност
има стилогену вредност
- велики изражајни и стилски потенцијал облика речи
- а) афективност в) психолошки профил јунака
б) сликовитост г) богатство осећајне слике

СЕМАНТОСТИЛИСТИКА (појам, стилогеност лексики
и стилогеност понављања, чиниоци стилогености лексики)

Семантостилистика је подручје лингвистистике које проучава речи у стилској функцији. Тада се оне обухватају термином лексикосемантичка стилска средства. Реч означава неки појам и тако остварује своју основну функцију – да преноси информацију. Она има појмовну вредност, а у одређеном контексту може имати и стилогено значење, може бити семантостилем. Разлика између морфостилистике и семантостилистике тражи се на линији разграничења морфеме и лексеме, дакле, између облика и значења речи. У зависности од контекста и циља који желимо да постигнемо, тако, један исти појам можемо изразити различитим изразима. Пример: кућа, кућица, кућерак, кућетина, кућерина, зграда, дом, палата, колиба, учерица, страћара, изба... Сви ови појмови имају различиту појмовну и афективну вредност.

Стилогеност лексике остварује се избором и учесталошћу употребе речи (то јест понављањем). Избор речи подразумева више лексичких могућности. Кад обликујемо израз, речи бирамо према значењу, али и према стилској функцији. Оне треба, у највећем броју случајева, прецизно да изразе наше мисли па их тако и бирамо – да буду тачне и јасне. Њихова стилска функција односи се, у првом реду, на намену и примереност стила теми, контексту, слушаоцу. Од њих се у усменом говору, у писаном тексту и у књижевном делу, пре свега, захтева да буду граматичко-стилски усклађене, па тек онда да буду експресивно-импресивно обележене. Иако је већина лексема стилски неутрална, треба водити рачуна да се оне прилагоде стилском контексту.

Стилогеност понављања. – Понављања имају две стилске функције. Она доприносе ритмичности и звучности исказа, дакле могу бити начело организације тих аспеката усменог говора или текста. Да они нису небитни, сведочи и следе-

ћи податак. Наука каже да слушајући, најпре реагујемо на чулна својства говора, а то су управо његова милозвучност и његов ритам. За семантостилистику важна је и функција истицања јер реч која се понавља издваја се од других и на тај начин поприма већу значењску и стилску носивост. Нормативна стилистика увек ће препоручити разноврсност као начело избора речи и услов доброг стила, што само значи да свесно одступање од правила подразумева неки посебан циљ који се жели постићи.

Понављања могу имати велику стилогену функцију у књижевноуметничком и реторичком, али и у разговорном стилу. Реторика препознаје термине познате као фигуре понављања, што се у теорији књижевности одређује и као лирски паралелизам. Фигуре понављању јесу: анафора, епифора, симплока или анепифора и анадиплоза или палилогија. Поступак понављања најлакше је уочити у стиху јер је он графички истакнут, што не значи да га има мање у прози. И проза има свој, особени ритам, а он се често постиже понављањима као начелом ритмичке организације прозног текста. Поменуте фигуре, међутим, нису само поступак помоћу кога се остварује ритмичност и наглашавање изабраних израза. Понављањем се они могу поставити и у различит, па и супротни контекст, а самим тим сугерисати и различита значења.

Чиниоци стилогености лексике. – Стилска неутралност велика је предност лексеме јер она може бити стилски валентна у најразличитијим контекстима и отворити се за мноштво значењских и изражајних могућности. Лексеме и по себи имају нека својства, а затим оне (заједно са својим својствима) ступају у односе с другим лексемама (и њиховим својствима), због чега и јесу врло важни, ако не и пресудни елементи говора и писаног текста. Стилогеност лексике условљавају семантички односи међу лексемама: полисемија, платисемија, синоними, хомоними и антоними. Чиниоци стилогености лексике јесу и фигуре понављања (анафора, епифора, анадиплоза, симплока), као и сваки посебан тип лексике као што су: жаргонизми, арготизми, професионализми, дијалектизми, архаизми, варваризми... Иако их нормативна стилистика оцењује као огрешење о јасност стила, ти различити типови лексике могу у одређеном контексту остварити стилску функцију. У лексичкосемантичка стилска средства, најзад, спада и стилогеност синтагме. На њу утичу устаљени изрази, то јест фразеологизми.

чиниоци стилогености лексике:

а) семантички односи међу лексемама:

- | | | |
|---------------|----------------|-------------|
| 1. полисемија | 2. платисемија | 3. синоними |
| 4. хомоними | 5. антоними | |

б) фигуре понављања:

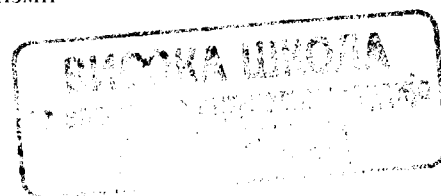
- | | |
|-------------|---------------|
| 1. анафора | 2. епифора |
| 3. симплока | 4. анадиплоза |

в) типови лексике:

- | | | |
|-----------------|---------------|---------------|
| 1. покрајинизми | 2. архаизми | 3. неологизми |
| 4. варваризми | 5. жаргонизми | |

г) фразеологизми

Култура говора



СЕМАНТИЧКИ ОДНОСИ МЕЂУ ЛЕКСЕМАМА (полисемија, платисемија, синоними, хомоними, антоними)

Полисемија или вишезначност јесте способност лексеме да се реализује у више значења, другим речима, да има више семантичких реализација. Ова је способност својствена свим лексемама општег лексичког фонда и последица је богатства основног семантичког садржаја лексике. Речи које је немају – дакле једнозначне или моносемантичке, најчешће су: термини, туђице, неологизми и деривати, или на пример историзми, који теже једнозначности зато што се и сам појам који именују изгубио. Руски научник Фиљин каже да су 2/3 речи у руском језику једнозначне, што значи да је и у нашем језику слично. Како је језик категорија динамичког, промени су подложна свакако и значења речи па ни моносемантичност није вечита. Сви остали типови лексике јесу полсемични. Скуп свих значења једне лексеме назива се полисемантичка структура лексеме. Она обухвата основно, примарно или номинационо значење, а затим и остала значења, која се зову секундарна значења. Она се зову још и примарна и секундарна семантичка реализација.

Платисемија је појам коју је у науку о језику 1967. године увела наша научница Ирена Грицкат. Платисемија је широкозначност, а не вишезначност, и назива се још и мултиреференцијалност. Тај феномен препознајемо по равноправности значења лексеме, која нема структуру карактеристичну за полисемију, дакле примарно и секундарна значења. Пример који је она навела јесте придев велик. У Речнику САНУ он има четрнаест тачака и укупно двадесет девет придевски дефинисаних значења, а ниједно од њих није обележено као фигуративно. По њој је то и исправно јер посредни нису различита значења, већ могућност различите номинације једне исте представе. Осим неких ретких изузетака, типа сталних епитета и атрибута, као што су: велики кнез, Александар Велики или велики кашаљ, у осталим је случајевима посредни платисемија. Велико гувно је пространо, велике очу су разрогачене, велика зима је оштра, велика помрчина је густа и тако даље.

Синоними су речи које имају различит облик и различито порекло, а иста или слична значења. Треба их разликовати од дублета, речи истог порекла и врло сличне форме, а истог значења. Пример: архив–архива, ухо–уво, јефтин–јевтин. Речи које имају сасвим исто значење зову се асполутни синоними, прави синоними, или истозначнице. Оне су изузетно ретке и то су најчешће термин и преведеница (наша реч): рачунар–компјутер, или заиста ретки случајеви типа ученик–ђак, хлеб–крух, ћебе–дека. Речи које немају сасвим иста значења зову се релативни синоними, неправи синоними или блискозначнице. Истозначнице су речи чије се примарно значење и сва секундарна значења подударају, а блискозначнице речи чија се само нека значења подударају. Да ли је нека реч истозначница или блискозначница, одредићемо према томе да ли су сва њихова значења иста у било ком контексту. Блискозначнице прати варирање, семантичка нијанса, што и омогућава стилску употребу.

Хомоними су речи истог облика, а различитог значења. Оне се поклапају и у морфолошком и у прозодијском карактеристикама и треба их разликовати од сличних појава у језику (хомофони, хомографи, хомоформи). Хомонимија није системска појава у језику, него само чињеница у лексичком систему. Ове лексичке појаве омогућиле су стилску фигуру познату као парономазија. Она се остварује тако што у везу доводе речи сличне звучности. Најчешћи облик парономазије јесте рима.

примери: из народне поезије:

Лази, лази Лазаре

Друм друмили лијепа дјевојка

Ја бих пошла и дар понијела:

Свекру баби од свиле кошуљу,

Свиле му се кости од болести!

Антоними су речи супротног значења. Антонимија је, каже Даринка Гортан-Премк, лексички механизам заснован на асоцијативном повезивању две лексеме чији се семантички садржаји супротстаљају. Антонимија није општи већ парцијални лексички систем – он не обухвата све или било које лексеме, већ лексеме одређеног семантичког садржаја. Супротстављеност се заснива на могућности општих и симетричних односа типа знатна заступљеност / незнатна заступљеност или присуство / одсуство неке особине. Могу се, дакле, супротставити само два семантичка садржаја и само две лексеме које их номинују.

Антонимија чија је супротстављеност заснована на односу сразмере знатна заступљеност / незнатна заступљеност зову се степеновани, градибилни антоними. Они чија се супротстављеност заснива на односу присуство / одсуство – јесу нестепеновани, неградибилни антоними.

Однос градибилне антонимичности могу реализовати придеви који се односе на какво физичко својство: велики–мали, висок–низак, дубок–плитак. То могу бити и придеви који одређују просторне и временске релације: близак–далек, горњи–доњи, северни–јужни. Ту су и глаголи који означавају промену физичког својства: расти – смањивати се, јачати–слабити, или глаголи који означавају промену релације: приближавати се – удаљавати се. Њима се придружују и именице изведене од њих: близина–даљина, јачање–слабљење.

Однос неградибилне антонимичности не остварује се у члановима једне лексичко-семантичке групе. Присутност неке особине остварује се у семантичком садржају прве лексеме, а одсуство у семантичком садржају друге лексеме, при чему је тзв. индуктор само једна лексема. То су придеви: здрав–болестан, жив–мртав, радостан–жалостан; па и именице: здравље–болест, живот–смрт, радост–жалост, дан–ноћ. Међу неградибилним антонимским паровима велики је број оних који су настали тако што је друга лексема добијена негацијом прве. Пример су придеви: срећан–несрећан, моралан–неморалан, па и именице тога типа.

Трећи тип јесте такозвана прагматична антонимија. У њу спадају лексеме које именују појмове као симболе најразличитијих супротности: бог–ђаво, анђео–ђаво, земља–небо, пакао–небо... У исту групу спадају и лексеме које именују појмове у нашој свести повезане по било каквој супротности: по различитој радњи коју врше, по међусобно негативном односу; рука–нога; вук–јагње. Парови који припадају прагматичној антонимији по правилу су експресивни и због сво-

је симболичке вредности и због позитивне експресије према садржају једне лексеме у пару и негативне према садржају друге лексеме.

Антоними су стилско средство по себи, али и речи на којима се гради антитеза и остале фугуре засноване на супротности или разлици, било да је реч о нијанси или о екстрему.

примери: народна песма: Млад ме проси, за стара ме дају; пословица: Сит гладном не верује.

семантички односи међу лексемама:

полисемија: вишезначност

латисемија: широкозначност

синоними: речи које имају различит облик и различито порекло, а иста или слична значења

хомоними: речи истог облика, а различитог значења

антоними: речи супротног значења

синоними:

а) истозначнице

б) блискозначнице

хомоними:

а) морфолошке карактеристике

б) прозодијске карактеристике

антоними:

а) градибилни антоними

в) прагматична антонимија

б) неградибилни антоними

ТИПОВИ ЛЕКСИКЕ (покрајинизми, архаизми, неологизми, варваризми, жаргонизми)

Лексичка норма утврђује општа правила за избор речи које могу ући у књижевни језик. Она не допушта нестандартну лексику без неког нарочитог разлога, на пример уметничке природе. Тежња ка чистоти језика тражи избегавање субстандардних облика из истог језика или туђица, док њихова свесна употреба у говору, посебно у књижевном тексту, има стилогену вредност. Речници пописују и описују речи означавајући их према регионалности и пореклу, према оптицају и сл. На тај се начин издвајају поједини лексички слојеви и сваки има посебне карактеристике. Говорићемо о: покрајинизмима (провинцијализмима), архаизмима, неологизмима, варваризмима и жаргонизмима.

Покрајинизам или провинцијализам јесте тип лексике коме припадају речи чија је употреба везана за ужа језичка подручја па је већини говорника једног језика њихово значење мање познато, чак и потпуно непознато. Покрајинској лексички, дакле, припадају локалне речи и изрази који нису прихваћени у књижевном језику.

примери: жучје (жумаце), жујчица (назив за кокошку), жук (горак, опор), жукао (разблажен, разређен), жукња (отвор на вратима пећи), замлаза (сметена, глупа особа), замлазати (заливати млазом млека), замлатак (шамар), замлацкати (згњечити), кумрија (грлица), моруза / муруза (кукуруз), окати (позвати, викати), прелаво (прљаво), ринглова или ценарика и ценерика (округла, бела шљива).

Покрајинизмима се, у стилске сврхе, могу користити писци, посебно за карактеризацију и индивидуализацију говора појединих ликова. Таква лексика може живо да представи амбијент и јунаке књижевног дела па није ретка у остварењима реалистичке оријентације. Због своје експресивности, она може имати и велику улогу у поезији.

Архаизми именују предмете и појмове који нестају из употребе или речи које губе значење (нове генерације уводе нове речи у истом значењу). Овај тип лексике означава речи које су нестале или нестају. Архаична лексика постиже велику живост и уверљивост израза па је честа у делима реалистичке оријентације, али и онима која су тематски везана за неку епоху прошлости, као на пример у историјским романима. Могу бити и средство карактеризације и индивидуализације јунака такође, а могу послужити и као делотворни извор комике. Архаизам може имати и експресивну вредност. Пример: Милош Црњански радо употребљава придев топао у облику топал.

У оквиру архаичне лексике разликујемо најпре историзме и лексичке архаизме, па затим и семантичке архаизме и лексичко-творбене архаизме. Историзам је реч која обележава појаве и појмове какви више не постоје.

пример: старе титуле владара (дужд), занимања (префект), некадашње управно-територијалне јединице (срез), оруђа и алатке, врсте новца, одеће, намештаја одавно изашлих из употребе; пример: беглук, вармеђа, дахија, данак, гладијатор, дванаестак (старински сребрни новац), талир, левр и хусар (називи за војнике), кринолина, тога...

Лексички архаизам је реч која је изашла из употребе. Уместо ње се данас употребљава нека друга реч.

примери: илити – или; којено – које, можбити – можда; отечество – отаџбина; писменица – граматика; јестаственица – природопис; полза – добитак; полезан – користан; прелест – лепота, ужитак.

Семантички архаизми јесте тип лексике који се односи на речи чија су се нека значења изгубила, а у другим су значењима остале активне у савременом српском језику. Тако је и реч књига изгубила следећа значења: 1. писмо (Књигу пише ага од Рибника); 2. хартија (Пак дохвати листак књиге беле); 3. вештина читања и писања, наука и знање уопште (Код мене је књигу научио). Неке семантичке архаизме и данас употребљавамо: лето – у значењу година; брег – у значењу обала (Тиха вода брег рони). На наведеним примерима видимо колико су ти изрази стилски маркирани.

Лексичко-творбени архаизам јесте реч са суфиксима и префиксима који се данас не употребљавају: васпитатељ – вапитач; читатељ – читалац; глумар – глумац; биљски – биљни; чудеса – чуда.

Неологизми су нове речи, тип лексике која обележава нове појмове у искуству једног нараштаја. У неологизме стручњаци убрајају: природословни, погон, кривуља, здравство, крајпуташ, састанчити. Уводе их, на пример, научници за нове појмове до којих су дошли јер за њих у језику није било израза.

У зависности од тога да ли нове речи градимо поштујући творбене modele српског језика, неологизме делимо на добро и лоше сковане. Добро је, на пример, скован неологизам појаснити – учинити јасним. Неологизам испоштовати

системски је свршени парњак несвршеном глаголу поштовати (као: писати–исписати, читати–ишчитати). Лоше су сковани морфолошки погрешни неологизми децидан уместо децидиран (најбоље је употребити нашу реч: одлучан, јасан), реперезент уместо репрезентант (наша реч је представник, заступник), тродупли уместо троструки. Некада таквим лоше скованим неологизмима не можемо наћи замену. Пример: пластеник, настао по аналогiji према стакленик (у основи нема ни пласт- нити пластен-, већ је настао од речи пластика па је његова основа пластик-). Није исправна ни именица губитник, начињена по аналогiji према добитник и енглеском изразу *loser*. Добитник је правилно изведена од именице добит, а не постоји именица губит, већ губитак. Неприхватљиве су и кованице типа: гласовир, главокрет, векотрај, векотрајан... Неологизми који се сукобљавају са законима грађења речи живе привремено и остају углавном карактеристика свога творца: свеједновић, безбиље, гласоклон, главоклим.

Дечји говор, наравно, пун је неологизама. У књизи Живана Лукића и Мирјане Марковић наводи се мењалица, справа помоћу које се цин мења у миша. Песништво за децу развија даље могућности градње: жирафон, бескрајон, слонирати, сатити се (← сат), рибити се (← риба).

Варваризам је израз који потиче из грчког језика, а значио је негрчки, стран, туђ. Тим се термином одређују погрешни језички облици или речи, изрази настали под утицајем неког страног језика тако да нарушавају законитости нашег језика. Они се могу пратити на свим нивоима језика. Примера ради, као варваризам наводи се топлификација: топлота-фи-ка-ција јер се такви наставци могу додавати само на страну реч, као што је електрификација. Варваризам на нивоу синтаксичке конструкције везује се за тзв. рекцију, однос глагола и именице и предлошко-падешке допуне. Пример: конструкција контактирај ме, која настајући под утицајем енглеског, из предлошко-падешке синтагме избацује предлог и аутоматски употребљава и погрешан падеж (контактирај са мнош). Чест је и гермнаизам типа за+инфинитив: за појести, за понети, за видети.

Варваризми су речи преузете из страних језика које сасвим добро можемо заменити домаћим речима. Пример: авлија, вакат, инсан, оцак, фруштук, шнајдер, шустер, пардон, рандеву... Уместо њих, свакако, треба употребљавати наше речи: двориште, час, ђаво, димњак, доручак, кројач, обућар или постолар, извињење, састанак.

Лезикословци су раније били велики противници туђица, премда ми имамо много страних речи које су се не само адаптирале фонетским и фонолошким особеностима српског језика, већ их више ни не осећамо као стране. Реч боја, на пример, јесте турског порекла, а реч фарба осећамо као варваризам. Реч чај потиче из руског, а ципела – уместо наших речи постола или цревља – из мађарског је језика. Многе стране речи сасвим су потиснуле домаће: кашика, хиљада, пасуљ, шаргарепа, маказе, уместо: жлица или лжица, тисућа, грах, мрква, шкаре. Један једини јастук потиснуо је четрнаест наших речи: блазина, подглавак, подглавач, подглавље, подглавник, подглавњак, узглавак, узглавица, узглавак, узглавица, узглављач, узглавље, узглавник, узглавица.

Прихватање страних речи јесте неминовност. Народи данас више него икада у историји човечанства размењују материјалне и културне вредности, па са њима и речи. Лингвисти више нису толико пуристички настројени као раније и много су толерантнији према туђицама, нарочито према интернационализмима (интернационалној лексици). То су речи које су у одређеној мери заједничке већини језика, а узете су поглавито из грчког и латинског, па затим и из енглеског и француског: теорија, форма, стипендија, гимназија, демократија, гардероба, тераса, старт, викнед. Речи као што су: политика, хемија, драма, метафора, део су лексичког фонда српског језика. Интернационална лексика поготово је присутна у стручној терминологији, па доминира у научном и административном стилу. Поред интернационализама, туђице одређујемо према пореклу као: грецизме, латинизме, турцизме, германизме итд.

Без страних речи данас више не може ниједан језик. Чист народни језик јесте српски нашег села из 19. века и више не може изразити живот урбаних средина на почетку 21. века. Из језика, зато, не треба прогонити међународну лексику, поготово не термине, треба се само борити против непотребних страних речи и против претеривања. Треба избегавати звучне стране изразе чији је смисао тешко докучити: ескапада (скок устрану, несташлук), а поготово оне које ни не звуче најлепше, а могу се заменити српском речи: контрапродуктиван (неплодан). Речи које се не уклапају у фонетски или морфолошки систем нашег језика, као што је шоу, треба избегавати такође.

Жаргонизми су речи које припадају субстандардној лексици и лингвисти их одређују на два начина. За једне су то нестандардизовани професионални називи – професионализми, као и прекомерна и неформална употреба стручне терминологије. Говоримо тако о жаргону зидара, аутомеханичара, судском или лекарском жаргону. Други под жаргон подводе врсту некњижевног говора појединих социјалних и узрасних, а не професионалних група, чији су припадници повезани заједничким животом или интересима (војници, ђаци, студенти, тинејџери, разни преступници). За говор социјалних група често се, поред жаргона, употребљава и израз арго, па се каже: војнички, ђачки, студентски, лоповски арго.

Преовлађује схватање да жаргон и арго нису синоними. Назив арго (сленг) чешће се везује за периферне друштвене групе, за разне преступнике: коцкаре, шверцере, цепароше, криминалце, проститутке, наркомане. Њихов је језик, с великим бројем речи и изрази нарочитих значења, људима ван групе неразумљив, што је начин да се штите од других друштвених група и закона.

У жаргону се стварају специфичне, нове речи и изрази: трепавичарка: девојка с вештачким трепавицама; картогризац: контролор у градском саобраћају. Овај тип лексике остварује се и деривацијом, па именица лова (новац) гради и именицу лован (богаташ), а од њих настаје и придев ловаран (богат). За жаргон је карактеристично стварање речи помоћу пренесених значења: кров: шешир; кожа: одећа; папци: ципеле; банка: дестка на испиту. Речи настају и додавањем творбених наставка уобичајених за српски језик: суперишка, заљубишка, смор, али и страних наставка: алкос, наркос. Насупрот том обрасцу, жаргон често и скраћује речи: профа, Калиш, трола, бус, што сведочи и о његовој тежњи ка еко-

номичност израза. Жаргонизме одликује и велики број синонима: пући, откачити, пролупати, одлепити, скренути (полудети), или: луткица, цица, риба, мачка, сукња (жена), а та њихва одлика указује на танане разлике и нијансе значења тих израза. Други пак тип синонима тежи да сведе језик потисне нијансе израза: готиван, лаћа: изрази који немају прецизно значење, већ замењују низ позитивних садржаја (добар, леп, пријатан, прихватљив, пожељан...). Може се указати и на још неке врло фреквентне одлике жаргона: одступања од норме на плану артикулације и акцентуације, или анаграмско премештање слова у речи (мојне, тебра, чампри)

Жаргон је изразито динамичан и еластичан, веома се брзо прилагођава новим потребама, али исто тако није дугог века. Духовит и живописан, је експресиван и емоционално обојен и може бити ефектно стилско средство у усменом говору и писаном тексту. Како млади теже да се идентификују с групом, они брзо усвајају језик своје околине па жаргон има и психолошку функцију. Зато се у говору њиме могу користити они који желе да придобију младе. У књижевном тексту он може бити средство карактеризације и индивидуализације ликова, али и начин да се реалистички оживи неки амбијент.

Фразеологизам јесте устаљени израз. Грана лингвистике која проучава фразеологизме, дакле бави се учењем о изразу, назива се фразеологија. За разлику од слободних веза речи, фразеологизам представља израз који се не може семантички рашчланити јер међусобна повезаност фиксира његово основно значење. То су фразеолошки обрти, или идоми, устаљена веза речи чије значење представља јединствену смисаону целину, а померено је у односу на значење компонената. Пример: показати зубе, прочитати лекцију. Ти се изрази не могу раздвојити на саставне делове јер не значе показивање зуба или читање лекције, већ оштро реаговање или прекор. Слично томе, израз задушна баба означава особу меког срца, а везати руке – ометати неког у неком послу или науку.

Устаљене синтагме често учествују и у грађењу стилских фигура. Пример: црн као земља, блед као крпа. Фразеолошки изрази по структури могу бити и реченице. Пример: сврака му је мозак попила (изгубио је разум); то знају и врапци на грани (сви знају). Народне пословице и изреке обилују фразеологизмима: нема дима без ватре; спала књига на два слова. Многи су фразеологизми стилски обојени и радо се употребљавају, посебно у разговорном стилу. Иако су устаљени изрази, они не значе клишетираност говора, већ доприносе његовој живости и сликовитости па постају одлика доброг стила. Познавање фразеологизма и вештина с којим их употребљавамо, кажу стручњаци, огледало је и опште културе и културе говора.

типови лексике:

- | | |
|-------------------------------|----------------|
| а) покрајинизми | в) неологизми |
| б) архаизми: | г) варваризми |
| 1. историзми | д) жаргонизми: |
| 2. лексички архаизми | 1. жаргон |
| 3. семантички архаизми | 2. арго |
| 4. лексичко-творбени архаизми | |

покрајинизам: реч чија је употреба везана за уже језичко подручје

архаизам: реч која именује предмет или појам нестао из употребе
реч која губи значење

- а) историзам: реч која обележава појаве и појмове какви више не постоје
- б) лексички архаизам: реч која је изашла из употребе
- в) семантички архаизам: реч чија су се нека значења изгубила, а у другим је значењима остала активна у савременом српском језику
- г) лексичко-творбени архаизам: реч са суфиксима и префиксима који се данас не употребљавају

неологизам: нова реч

варваризам:

- а) непотребна страна реч
- б) страна реч неприлагођена нашем језику

жаргонизам: тип нестандартне лексице у употреби у друштвеним групама

- а) жаргон: говор социјалних или узрасних група
- б) арго: говор периферних друштвених група

жаргонизам:

- а) нове речи
- б) деривација
- в) пренесено значење
- г) творбени наставци српског језика
- д) творбени наставци страних језика
- ђ) скраћивање

фразеологизам: устаљени израз

- а) синтагма
- б) реченица

ВЕЖБА: Наћи у Речнику САНУ или Речнику Матице српске придев висок и анализирати његова различита значења.

Наћи у Речнику САНУ или Речнику Матице српске лексеме ватра, глава и брк и тим одредницама пронаћи примере фразеологизама.

Полисемија: реч кљуун; Речник САНУ.

1. а. орган за хватање хране у птица и сличан орган у неких сисара и инсеката, издужени део горње и доње вилице пресвучен тврдом рожнатом навлаком; б. издужена и чврста уста неких риба; в. покр. кљунаст израштај на глави неких змија. г. фиг. нос; 2. оно што обликом подсећа на птичји кљуун; а. навише савијени врх опанка; б. навише савијени врх саоника, једнога од два дрвена дела саоница којим клизе по снегу; в. заоштрени крај предњег дела брода, чамца и др. пловних објеката, прамац; крај предњег дела авиона; г. ист. шиљасти метална подводна избочина на прамцу ратног брода из ранијих времена, која је служила за пробијање непријатељског брода (нпр. на египатским бродовима); д. истурени, обично сужени, зашиљени или савијени део разних направа, оружја, алатки и сл. (нпр. кљуун мотике); ђ. уопште истурен, оштар или повијен део каквог предмета или предмет таквог облика (нпр. кљуун као врх кључа или ножа); е. оштро избочени део стене, брода, планине, кљунасти завршетак планинске косе.

Хомонимија: пример који можемо наћи у Речнику САНУ јесу четири хомонимне лексеме у значењу кџнац.

Примарно значење прве лексеме, оне обележене ¹, јесте нит, жица, влакно, пређа (нпр. од свиле, вуне, памука, вештачких сировина и др.) која је обично танко упредена и служи за шивење, вез и др. Примарно значење под бројем ², јесте завршни, последњи тренутак или део неког временског периода. Значење под бројем ³, јесте стара мера за дужину, која је износила 2 м и 13 цм. Лексема под бројем ⁴, има следећа значења: глежањ, чланак, чукаљ и прегиб код стопала на чарапи или ципели. Даринка Гортан-Премк претпоставља да су то ипак три лексеме, а да су значења нит, жица

итд. те стара мера за дужину семантичка реализација исте лексеме, то јест да је ова друга реализација, као и код већине старих мера (лакрат, ланац, прст), добијена метонимијски од прве.

Лирски паралелизам: песма у прози *Време у лози*, Стеван Раичковић

Ево једне старе куће, скрајнуте од буке, на коју пада касно сунце.

У златној јесенској лози која шушти уза зид, пун шара од опалог малтера, сакрио се један плавичаст грозд. Око њега је бакарно и црвенкасто лишће, изрежаних ивица, изрезбарено, лено, као што то оно уме да буде, које га скрива од света. Кад танка стуја ветра крене паралелно са зидом, као да проверава његову равност, листови за тренутак открију грозд, као тајну. Али, ко би баш тада погледао?

Баш *тада*?

Тренутак на једној и тренутак на другој страни – то су два света.

Ветар је прошао и сад се окреће око празног бурета за кишницу, на углу, испод олука. Листови су се вратили у свој стари положај, као у лог. Заостао грозд је опет постао невидљив. Око њега само трепере листови, без ветра, сами од себе: од јесени, од нечега, од свог кратког, полугодишњег живота, који је, ево, већ ушао у старост.

Шуми око грозда.

Истрошено сунце, са целом својом заосталом тежином, пада на зид у лози. Листови су угрејани, суше се по рубовима и полако круне, осипају у прах. Кад их сад додирне струја ветра, они зашумите, али је звук који их спаја већ крт, ломљив и звонак. То је као глас изнемоглости која се већ мири. Са сваком новом струјом ветра – сваки лист изгуби макар по једну своју труп, промени се бар за једну тачку у свом облику.

Још неколико часова, још неколико дана, десетак, кад се струје ветрова ослободе са расхлађених вода и крену у свој поход – пореметиће се ова смирена, милиметарска доза благог, неприметног нестајања. За један дан, за један час, за минут, још краће: као главе у рату, одвојиће се листови од лозе и откопрати у незнању.

А заостао грозд?

Ако га неко тада и буде угледао, огољеног, као прикуцаног уза зид или обешеног о чворновате, змијуринасте лозе, изгубиће свој скривени смисао, своју тајну, без које ће се поистоветити са гомилама гроздова који леже по пијачним столовима.

Изгубиће своје *време* у коме га је било једино вредно и открити.

Још увек пада касно сунце, на једну стару кућу, скрајнуту од буке.

СИНТАКСОСТИЛИСТИКА

(појам, синтаксичка синонимија, инверзија, елипса)

Синтаксостилистика је грана лингвостилистике која се бави стилском функцијом реченице. Синтаксичка структура постаје стилски обележена на неколико начина – истицањем конструкције, реда речи – то јест актуализовањем реченице, дакле инверзијом, понављањем, дикцијским средствима, фраземима. Синтаксостилистика, према томе проучава: а) стилску функцију основних синтаксичких средстава; у њих спадају: синтаксичка синонимија, ред речи и реченица, нарочито инверзија, и типови реченице; б) синтаксичко-стилску организацију помоћу интонационо-семантичких фигура, поготово у књижевном тексту; то су: анафора, епифора, палологија или анадиплоза; симплока, полисиндет, асиндет, елипса, реторичко питање, апострофа; в) синтаксичко-семантичке фигуре; као што су: компарација, епитет, таутологија, градација, контраст и антитеза, парадокс. Класификација је извршена на лингвистичкој основи и осмислила ју је Ирена Грицкат.

Синтаксичка синонимија је својство језика које језику омогућује да једну садржину (мисао, тврдњу, жељу, вољу осећање) искаже различитим граматичким облицима и конструкцијама.

пример: девојка с лепим очима – девојка лепих очију; инструментал је замењен генитивом; тешко је, каже Жарко Ружић, утврдити да ли се таква падежна синонимија може стилски диференцирати и она зависи од језичког осећања сваког идиолекта, времена или региона. примери: јавићу се по недељи / јавићу се од недеље; јавићу се о Божићу / јавићу се за Божић. У нашој се народној књижевности среће замена номинативна вокативом: Поранио Краљевићу Марко. Вокатив је присутан да би се испунио метрички захтев, али употреба облика свакако, има и стилску функцију.

Синтаксичка синонимија се може поделити на три типа. а) Лексичко-синтагматска синонимија: могућност да се једна реч замени синтагмом. Пример: ста-сит – високог раста; паметан – мудра глава. б) Синтагматска: могућност да се иста синтагма обликује различитим граматичким облицима. Пример: девојка с лепим очима – девојка лепих очију. в) Реченична синонимија, која се испољава као варирање реченице. Пример: Ако стигне на време, успећемо. / Стигне ли на време, успели смо. Стилска обојеност друге реченице јасно се манифестује стилски обојенијим синонимским варијанатама стигне ли на време и заменом фигура перфектом.

Занимљиво је питање стилске функционалности глаголских облика. Нарочито се помиње стилска вредност приповедачког аориста, за који се каже да је динамичан, и приповедачког презента, за који се каже да је рељефан.

Измена реда речи и реченица, или инверзија, често је стилско средство, и то у свим функционалним стиливима. Ред речи, дакле конституената реченице, у неким је језицима фиксиран, нарочито у онима који, попут енглеског, немају падеже. Ред речи у српском је слободан. Он није прописан, већ је у говору одређен контекстом, премда је најчешћи следећи редослед: СУБЈЕКАТ+ПРЕДИКАТ+ОБЈЕКАТ. Њега можемо променити уколико желимо да постигнемо неки стилски ефекат.

примери: Да сам то знао, дошао бих. / Дошао бих да сам то знао.

Да лепо пева, знао сам, али да свира, нисам знао. / Знао сам да лепо пева, али нисам знао и да свира.

У оба примера прва, инвертована реченица очигледно је стилски обојена.

пример: *Јесење вече*, Антон Густав Матош

Оловне и тешке снове сновијају

Облаци над тамним горским странама.

пример: *Звезде*, Јован Дучић

Све је шумно, сјајно, и лије из грања

светлост, ко падање неке беле кише.

Елиптичност реченице може бити снажно стилско средство такође. Елипса је стилска фигура, али и начин грађења реченице који изоставља реченичне делове. Она постиже ефекте сажимања и честа је у разговорном стилу, који наглашено тежи економичности израза. Овај тип конструкције јесте и једна од битних карактеристика дијалога јер у њему говорна ситуација и контекст подразумевају изостављене делове. Пример: Да ли си био тамо? – Да. – Јеси ли обавио посао? – Јесам. Такви одговори обично изражавају неутралан однос према теми разгово-

ра. Изостављени реченични делови сувишни су, нефункционално редуванти, неекономични. Развијенији би одговори интонацијом живе речи изражавали другачији однос према теми разговора.

Синтаксостилистика – грана лингвистике која се бави стилском функцијом реченице проучава:

а) стилску функцију основних синтаксичких средстава:

1. синтаксичка синонимија
2. ред речи и реченица (инверзија)
3. типови реченице

б) синтаксичко-стилску организацију помоћу интонационо-семантичких фигура :

1. анафора, епифора, палологија или анадиплоза
2. симпока, полисиндет, асиндет, елипса, реторичко питање, апострофа

в) синтаксичко-семантичке фигуре: компарација, епитет, таутологија, градација, контраст и антитеза, парадокс

синтаксичка синонимија: својство језика да једну садржину искаже различитим граматичким облицима и конструкцијама

- а) лексичко-синтагматска синонимија
- б) синтагматска синонимија
- в) реченична синонимија

инверзија: измена реда речи у реченици

елипса: начин конструкције реченице који изоставља реченичне делове

синтаксостилем: реченица у стилској функцији

СТИЛОГЕНОСТ ОДНОСА МЕЂУ РЕЧЕНИЦАМА И ЗНАЧЕЊА РЕЧЕНИЦЕ

Синтаксостилем, осим синонимијом, инверзијом и елипсом, може да се постигне и низом реченица одређеног међусобног односа, напоредног или зависног. Језик познаје два вида таквих односа – паратаксу и хипотаксу и оба могу бити стилски маркирана. Паратакса је низ реченица у напоредном, међусобно независном односу. Оне међусобно нису повезане ни као одредбе ни као допуне. Њихови су садржаји структурно и функционално равноправни јер су информације које преносе независне једна од других. Паратакса је старији вид језичке организације човекових мисли. Народни говори, разговорни језик, дечји говор, претежно су у паратакси. Она је примеренија динамичном – разговорном и емоционалном – књижевноуметничком казивању. Напоредне реченице могу бити повезане стилском фигуром познатом као полисиндет.

Хипотакса је низ реченица у међусобно зависном односу. Ове реченице нису синтаксички равноправне. У њима разликујемо главне (или управне) и зависне реченице, које објашњавају или допуњују главну. Хипотакса је млађи вид организације мисли. Чешћа је у књижевном језику и прози, а ретка је разговорном стилу.

Ретко ћете, на пример, у свакодневној комуникацији чути овакву реченицу: Ако син тако ружи свога оца, то значи да уставна одредба о заштити краљевског

дома за Милана више не важи и да издавача новина нико не може извести на суд због штампарских кривица јер је речено у уставу да је штампа у краљевини Србији слободна и да нико не може завести цензуру те је тако прво перо српског новинарства кренуло на јуриш да се наплати за четири смртне пресуде и за двадесет седам година робије, од којих је у казаматима изрђао шест. (*Хермес*, Добрило Ненадић)

Хипотакса се доводи у везу са стилском фигуром асиндет.

Паратаксу можемо везати за независне, или напоредне реченице и оне могу бити: саставне или копулативне, закључне или конклузивне, раставне или дисјунктивне, супротне или адверсативне и искључне или екслузивне. Хипотаску можемо везати за зависне реченице, а то су: намерне или финалне, временске или темпоралне, начинске или поредбене, узрочне или каузалне, последичне или консекутивне, условне или погодбене, допусне или концесивне, односне или релативне, изричне или декларативне и зависно-упитне. Ту су и уметнуте реченице, које се уносе међу друге две, тесно повезане реченице, или међу делове једне исте реченице.

Једним истим везником, међутим, понекад се може изразити и хипотаксички и паратаксички однос. Пример: Учићу све док сам жив; Раније није отварао боловање, док сад изостаје сваки час. Зато приликом одређивања односа међу реченицама увек треба полазити од унутрашњих веза јер облик често може и да завара. Реченица: Посвађао сам се са другом, јако сам се наљутио – по облику је паратаксичка, али суштина је хипотаксичка. Синтаксички однос у усменом говору често се изражава интонацијом. Пример: Снег не пада од почетка зиме, сви смо се забринули.

За стилску експресивно-импресивну изражајност није небитна подела реченица по садржини на: обавештајне / изричне, узвичне и упитне. Ту поделу прати и специфична интонација сваког типа. У научним и административним, па добрим делом и публицистичким текстовима преовладавају изјавне реченице. Замислите, на пример, новинску вест с упитном реченицом. Упитне реченице, и када се јаве у наведеним функционалним стилевима, чешће су обликоване као обавештајне, зависне, и то зависно-упитног типа. У књижевноуметничком стилу пак дозвољене су многе могућности. Песма *Шта је отац* Драгана Лукића јесте један дуги низ питања. И беседништво има своју особеност. Само мало слушајте *Дневник* па ћете видети да су реченице политичара претежно узвичне. Ефекат говора пресудан је па говорник инсистира на дејству интонације. Њена разноврсност је добро средство за избегавање монотоније, што би као и у књижевности, био и естетички лош моменат.

однос међу реченицама:

а) паратакса (независне или напоредне реченице)

б) хипотакса (зависне реченице)

паратакса: низ реченица у напоредном, међусобно независном односу

а) старији вид организације мисли

б) њихови су садржаји структурно и функционално равноправни

Култура говора

- в) информације које преносе независне су једна од других
 - г) народни говори, разговорни језик, дечји говор
 - д) полисиндет
- хипотакса: низ реченица у међусобно зависном односу
- а) млађи вид организације мисли
 - б) реченице нису синтаксички равноправне
 - в) разликујемо:
 - 1) главне (или управне) реченице
 - 2) зависне реченице
 - г) књижевни језик, проза
 - д) асиндет

ВЕЖБА: Вежбати синтаксистеле на примеру одломка из *Песме над песмама*.

ВЕЖБА: Синтакса

Савремена граматика акценат ставља на комуникативну функцију реченице па разликује комуникативну и предикатску реченицу. Комуникативна реченица (реченица у ужем смислу) јесте граматичко-комуникативна јединица којом се казује целовита (завршена) порука. Она је састављена од речи, и то према принципима граматичког система, и изговара се / пише на начин који показује њену комуникативну целовитост (завршеност). Предикатска реченица (финитна реченица, реченица у ужем смислу) јесте језичка јединица формирана помоћу глагола у личном (финитном) облику у функцији предиката. Њоме се означава: радња, збивање, процес, стање. Технички термин који обухвата сва ова значења био би ситуација. Предикатска реченица, према томе, јесте јединица која је формирана помоћу предиката и означава неку ситуацију.

Између ова два типа реченица постоји хијерархијски однос. Комуникативна реченица је виша (шира) јединица састављена од једне или више предикатских реченица као нижих (ужих) јединица. Ако се комуникативна реченица састоји само од једне предикатске реченице, за њу се каже да је по саставу проста реченица. Ако у састав комуникативне реченице улазе две предикатске реченице или више њих, посредни је сложена реченица.

Идентификовање граматичких облика морфосинтаксичких речи. – Граматички облик морфосинтаксичке речи чине конкретне вредности њених морфолошких категорија. Именице имају две морфолошке категорије: 1. падеж (са конкретним вредностима: номинатив, генитив, датив...) и 2. број (једнина, множина), с тим што неке имају само једнину или само множину. Придеви имају следеће морфолошке категорије: 1. род (мушки, женски, средњи), 2. број (једнина, множина), 3. падеж (номинатив, датив...), 4. вид (одређени и неодређени), 5. степен поређења (позитив, компаратив, суперлатив), с тим што сви придеви немају оба вида нити се сви пореде. Глаголи имају следеће морфолошке категорије: 1. глаголски облик (презент, перфект, футур...), с тим што се сви облици могу сврстати у две велике групе: личне (финитне), тј. оне који разликују лица, и неличне (инфинитне), дакле, оне који не разликују лица: инфинитив, радни и трпни глаголски придев, садашњи и прошли глаголски прилог; 2. категорија потврђености / одричности (са конкретним вредностима: потврдни и одрични облик). Глаголи у личном облику разликују још и: 1. лице (прво, друго, треће) 2. број (једнина, множина). Ако је глаголски облик формиран од глаголског придева, било радног или трпног, разликује и 1. род (мушки, женски, средњи) и 2. стање (актив, пасив).

Систем зависних реченица. – Предикатске реченице (формиране помоћу предиката) могу се употребити на два начина: 1. да се њима реализује а) нека конституентска функција (обавештење, питање, заповест...); б) нека конституентска функција у вишој реченици или синтагми (субјекта, објекта, атрибута, одредба места, времена, начина...). Пошто су реченице с комуникативном функцијом и саме довољне да се образује завршена комуникативна јединица – комуникативна реченица, оне се називају независним реченицама. За разлику од њих, реченице које имају конституентску функцију само су саставни део (конституент, члан) више (шире) конструкције, тј. нису довољне да саме образују комуникативну реченицу („не могу да стоје саме“). Зато се називају зависним,

или субординираним или хипотаксичким (подређеним) реченицама. За вишу реченицу без зависне употребљава се и термин главна или управна реченица. За реченицу чији је конституент исказан зависном реченицом каже се да је по својој структури зависносложена. Зависне реченице се групишу у одређене типове или врсте и образују посебан синтаксички систем. Сваки конкретни тип зависне реченице има своје системом регулисано значење, обележено одређеним обликом реченице и одговарајуће синтаксичке функције.

ВЕЖБА: ЗАВИСНЕ РЕЧЕНИЦЕ

Три главе конституентске вредности зависних реченица. – Поред предиката, као централног конституента реченице, у синтакси наилазимо на још три типа конституентских вредности: именички, придевски и прилошки. Они се огледају и у постојању одговарајућих врста речи (именичких, придевских и прилошких), као и у вредностима падежа (именички, придевски и прилошки падежи). Такве се реченице по значењу могу поделити на три типа: именичке, придевске и прилошке зависне реченице. Именичку вредност имају две врсте зависних реченица: 1. изричне (у ширем смислу), тј. реченице којима се изриче садржај неке ситуације; најчешће се употребљавају као објекат, у једној од две најтипичније именичке функције; 2. именичке односне (релативне) реченице, онај тип односних реченица којима се означавају особе, предмети, апстрактне појаве и које могу да врше функцију субјекта и објекта. Придевску вредност имају оне зависне реченице којима се пружа информација о неком именичком појму; најчешће се употребљавају у функцији атрибута и позитива, а то су придевске односне (реалитивне) реченице. Релативне реченице, дакле, могу бити придевског и именичког типа. Прилошку (адвербијалну) вредност има највећи број врста зависних реченица: месне, временске, узрочне, условне, допусне, намерне, последице и поредбене. Оне пружају разне информације у вези с глаголима, али и квалификативним речима (пре свега описним придевима и прилозима за начин). Ове реченице најчешће, али не и увек, имају функцију одговарајућих одредаба.

Изричне реченице. – Изричним реченицама се изриче садржај неке ситуације, што овим реченицама даје именичку конституентску вредност посебног типа. Најважнија функција изричних реченица јесте допунска функција, пре свега функција правог објекта уз глаголе: говорења (комуницирања), мишљења, опажања, осећања. То су, дакле, прелазни глаголи који као допуна захтевају објекат којим се изриче садржина акта, или процеса говорења, мишљења, опажања, осећања, тј. објекат који би се могао назвати изричним правим објектом. У оквиру изричних реченица (у ширем смислу) разликују се три ужа типа: изричне реченице у ужем смислу (декларативне реченице), зависноупитне и вољне (волунтативне) реченице. Декларативна реченица само изриче главни садржај неке ситуације. Главни везник оваквих реченица јесте ДА, премда оне понекад могу бити и асиндетске.

Зависноупитне реченице имају облик, али не и функцију упитних реченица. У њима се као субординатори употребљавају: 1. упитне речце ДА ЛИ и ЛИ, ако је битно да ли се ситуација исказана зависноупитном реченицом реализује или не; 2. упитне заменице и прилози (ко, шта, који; где, кад, како...) ако је битан садржај неког реченичког дела. Њима се допуњавају глаголи тражења информације, пружања информације и сл., с тим што зависноупитне реченице показују које се информације ти глаголи тичу. Вољне (волунтативне) изричне реченице јесу изричне реченице модалног карактера. Оне не означавају реалну ситуацију, него ситуацију чија се реализација наређује, захтева, жели, планира... Њима се најчешће допуњују модални глаголи, односно глаголи који показују лични став према реализацији радње. То су: 1. глаголи којима се исказује заповест, захтев, молба и сл. и оне се тада називају императивним изричним реченицама; 2. глаголи којима се исказује жеља и онда се употребљава назив жељне / оптативне изричне реченице; 3. разни други глаголи. Карактеристични облик оваквих реченица јесте везник ДА + презент, а ако се ради о посредној заповести упућеној лицу које не учествује у комуникацији, може се употребити и речца НЕКА.

Односне реченице. – Односне или релативне реченице јесу зависне реченице чији се садржај приписује именичким појмовима на које се односе (или некој реченици). Обележје оваквих реченица јесу односне / релативне речи (релативизатори): односне заменице (који, чији, какав, колики, ко, шта) и односни прилози (где, куда, камо, одакле, кад, колико), као и везник ШТО. У односним реченицама постоје четири типа везе с именичким појмом. Реченица се може односити на: 1. дати

појам, на његов идентитет → заменица КОЈИ; 2. тип / карактеристике појма → заменица КАКАЕ обим или димензије појма → заменица КОЛИКИ; број или количину појма → количински прило

Месне реченице. – Месне реченице су врста зависних реченица које имају месно прилошк значење и најчешће се употребљавају у функцији одредбе места (у вишој реченици). Обележје оваквих реченица су односно-упитни прилози за место: где, куда, камо, одакле. Са оваквим реченицама често се употребљавају месни прилошки корелативи: ту, тамо, туда и сл., који могу бити важни за интеграцију значења месне реченице.

Временске реченице. – Временске или темпоралне реченице јесу зависне реченице које имају временско значење и најчешће се употребљавају као одредба времена или одредба мере времени (у вишој реченици). Обележје оваквих реченица јесу временски везници (и везнички спојеви) кад, док, пошто, након што, чим, само што, пре него / но што, откад, откак. Временске реченице имају два основна прилошка значења: 1. временско значење у ужем смислу (право временско значење); 2. значење мере времена. Одредба времена односи се на време реализовања ситуације означене вишом реченицом (питање: Кад?), одредба мере времена на дужину трајања ситуације означене вишом реченицом или периода у оквиру кога се она реализује (питања: Колико дуго?, Докле / докад?, Откад?). У оквиру оба временска значења могу се разликовати три временска односа реализовања ситуације више реченице у односу на реализацију ситуације означене временском реченицом: 1. истовременост / симултантност; 2. постериорност (ситуација исказана вишом реченицом реализује се после реализације ситуације означене временском реченицом, или после њеног започињања; 3. антериорност (ситуација више реченице реализује се пре реализације ситуације изречене временском реченицом).

Узрочне реченице. – Узрочне или каузалне реченице јесу зависне реченице с узрочним значењем. Оне се употребљавају као одредба узрока (у вишој реченици). Обележја су им узрочни везници (и везнички спојеви): јер, зато што, стога што, што, пошто, как, будући да.

Условне реченице. – Условне, или кондиционалне / погодбене реченице јесу зависне реченице којима се означава услов за реализовање ситуације означене вишом реченицом и имају функцију одредбе услова. Везници којима се обележавају условне реченице јесу: ако, уколико, ли, кад, да. За њихово је значење, међутим, важан и глаголски облик који је у њима употребљен. Важна карактеристика условних реченица, као и целе зависносложене реченице, јесте да су модалне јер не означавају реалне, него хипотетичне ситуације. Постоји неколико типова услова (условног значења), односно неколико типова условних реченица. Два главна критеријума по којима се разликују условна значења јесу: 1. остварљивост услова, 2. време важења услова.

По првом критеријуму услови се могу поделити на три типа: 1. реални, 2. потенцијални, 3. иреални условне реченице. Реална условна реченица исказује реалан услов, тј. услов који је реалан и остварив. Реализација таквог услова, иако неизвесна, ипак се може реално очекивати. Обележје оваквих реченица су везници АКО и УКОЛИКО, а у неким случајевима и речца ЛИ. Потенцијална условна реченица исказује потенцијални услов, тј. услов који је остварив, али није актуелан (само је замишљен), или је његово остварење мало вероватно. Обележје оваквих реченица су везници КАД с обликом потенцијала / кондиционала, или ДА с обликом презента и глаголом свршеног вида. Цела зависносложена реченица има хипотетичан карактер, тј. карактер претпоставке, а не прогнозирања исхода, што се огледа у употреби / кондиционала, тј. модуса у вишој реченици. Иреална условна реченица исказује претпоставку која је „контрафактуална“, супротна стварним чињеницама. Она подразумева да услов не постоји, односно да није постојао, тј. да није реалан. Обележје оваквих реченица јесте везник ДА с презентом и глаголом несвршеног вида, или с перфектом, у зависности од времена замишљеног важења иреалног услова. У вишој се реченици употребљава потенцијал.

Према времену важења, услови се могу поделити на: 1. будући, 2. садашњи услов, 3. прошли, 4. свевременски услов. У реалним условним реченицама јављају се: 1. будући услов (употребљава се презент или футур II); 2. садашњи услов (употребљава се презент или перфект резултативног значења – који показује да стање настало извршењем радње глагола у перфекту траје и у садашњости); 3. свевременски услов (употребљава се квалификативни презент). У потенцијалним реченицама јавља се будући услов, а у иреалним садашњи иреални услов (употребљава се презент) и прошли иреални услов (употребљава се перфект).

Допусне реченице. – Допусне или концесивне реченице јесу зависне реченице са допусним (концесивним) значењем, тј. реченице које показују да се ситуација означена вишом реченицом (потврдном или одричном) остварује упркос ономе што значи зависна реченица. Ситуација зависне реченице представља сметњу за реализацију ситуације више реченице па се она не би очекивала, док концесивна реченица показује да њом означена ситуација нема утицаја на остваривање ситуације више реченице. По својој функцији овакве су реченице допунске / концесивне одредбе (у вишој реченици). Њихова главна обележја јесу синонимни везници: ИАКО, МАДА, ПРЕМДА. Иза овакве реченице може се употребити корелативна концесивна речца ИПАК.

Намерне реченице. – Намерне или финалне реченице јесу зависне реченице које показују циљ или сврху предузимања радње у вишој реченици, тј. показују да је радња више реченице преузета ради остварења онога што значи зависна реченица. Сви типови намерних реченица употребљавају се као одредбе циља (у вишој реченици), али неке од њих се употребљавају и као допуне за циљ уз глагол свесно преузетог кретања. Намерне реченице се обележавају везницима ДА (с презентом и потенцијалом) и КАКО (с потенцијалом). По значењу су модалне реченице јер не исказују реалну ситуацију, него ситуацију која тек треба да се реализује предузимањем радње означене вишом реченицом. Овакве реченице могу бити потврдне и одричне, а субјекат не мора бити исти као субјекат више реченице. Кад се жели показати како је реализација ситуације у намерној реченици неизвесна (проблематична, евентуална), употребљава се речца ЛИ с потенцијалом у одричном облику.

За разлику од одредбених намерних реченица којима се проширује информација (јер показује да радња више реченице има одређени циљ), намерне реченице које допуњавају глагол кретања не показују да постоји одређени циљ, него се постојање намере при предузимању кретања већ подразумева, а намерном реченицом се исказује (експлицира) садржина те намере. Овакве реченице су увек потврдне, не могу стајати испред главне, њихов типичан облик јесте ДА+презент, а субјекат је једнак субјекту непрелазног, односно објекту прелазног глагола кретања.

Поредбене реченице. – Поредбене реченице су зависне реченице које карактеришу начин реализације неке ситуације или квалитет / степен неке особине или појаве. Оне показују са чиме је оно што се пореди једнако или слично или од чега се разликује. Постоје две врсте оваквих реченица: 1. поредбене реченице за једнакост / сличност: оне врше функцију поредбене одредбе и у њима се као најважнији везници (и везнички спојеви) употребљавају: КАО ДА, КАО ШТО, КАКО, КОЛИКО; 2. поредбене реченице за неједнакост / различитост; оне имају функцију поредбене допуне, а обележавају се употребом: НЕГО / НО ШТО, НЕГО / НО ДА. Везнички спој КАО ШТО употребљава се за поређење с реалном ситуацијом, а КАО ДА с хипотетичком (иреалном). У вишој се реченици јављају разни корелативи: ОНАКО, ТАКО, ИСТО ТАКО, ОНОЛИКО. У поредбеним реченицама за неједнакост увек постоји некакав придев или прилог у компаративу (бољи, дуже, више), или придеви и прилози: другачији, другачије и сл. Њихово значење имплицира неједнакост и зато се морају допунити поредбеном допуном за неједнакост. Везничким спојем НЕГО / НО ШТО врши се поређење с реалном, а везничким спојем НЕГО ДА с хипотетичком (иреалном) ситуацијом.

Последичне реченице. – Последичне или консекутивне реченице јесу зависне реченице којима се карактерише начин реализовања неке ситуације или квалитет или степена неке особине или појаве тиме што се икажује шта је последица тога. У вишој реченици обично постоје корелативни прилози: ТАКО, ТОЛИКО, или корелативне заменице ТАКАВ, ТОЛИКИ. Они показују која се компонента ситуације карактерише и уводе последичну реченицу. Она је пак експликација садржаја окарактерисане компоненте и има функцију последичне допуне. Обележје оваквих реченица јесте везник ДА. Зависном (допунском) последичном реченицом последица се не износи као засебна појава, него као појава која карактерише компоненту више реченице. Зато су и зависне и последичне реченице једна врста начинских реченица, премда постоје и псеудозависне последичне реченице с везничким спојем ТАКО ДА. Оне не карактеришу ситуацију више реченице, тј. не пружају информацију у вези с вишом реченицом. Ситуација означена псеудозависном последичном реченицом износи се као засебна појава, која стоји у последичном односу према целој ситуацији више реченице. Овакве реченице, иако имају облик зависне последичне реченице (везник ДА, обично у споју с ТАКО, ТАКО ДА), показују ситуацију која је напоредна са ситуацијом у

другој реченици. По томе су ове реченице еквивалентне са саставним (тј. напоредним) реченицама с последичним значењем па се ТАКО ДА може заменити везником ТЕ.

ВЕЖБА: НАПОРЕДНЕ (КООРДИНАТИВНЕ) КОНСТРУКЦИЈЕ

У оквиру више јединице могу се јавити две или више ужих јединица с напоредном функцијом. Такве функционално напредне јединице морају се међусобно синтаксички повезати, то јест координирати, што се постиже употребом напоредне (координативне) конструкције. Њих чине две функционално напоредне јединице или више њих, повезане одређеним типом напоредног (координативног) односа. За такве су конструкције битни: 1. јединице—чланови конструкције, 2. њихове напоредне функције, 3. тип напоредног односа, 4. обележје односа.

За означавање везе функционално напоредних јединица употребљава се неколико термина: напоредност, независност, координација, паратакса, приређеност. За две или више напоредних реченица употребљава се и термин напоредносно сложене / независносно сложене реченице. При том се обично мисли на две или више обавештајних реченица у напоредном односу. За напоредну конструкцију чији су чланови речи или (зависне) синтагме, употребљава се и термин напоредна или координативна синтагма. У том случају треба разликовати три термина: синтагма, зависна синтагма и напоредна синтагма. Синтагма је спој речи унутар (просте) реченице, односно спој делова (просте) реченице. Зависна синтагма настаје спајањем зависних чланова, тј. одредаба и допуна, с управним (главним) чланом. Напоредна синтагма постаје спајањем (међусобно) напоредних чланова. У оба случаја чланови синтагми јесу речи или уже синтагме.

Напоредни односи и њихова обележја. — Напоредне синтагме су базиране на систему напоредних (координативних) односа, тј. на одређеном броју типизираних напоредних односа и њихових обележја. Најважнији напоредни односи могу се сврстати у три групе: 1. саставни односи, којима се повезују паралелни и међусобно сагласни чланови; обележја: И, НИ, НИТИ, ПА, ТЕ; 2. раставни односи, којима се повезују међусобно алтернативни чланови; главно обележје: ИЛИ; супротни односи, којима се повезују чланови међу којима постоји контраст, несагласност, противречност; обележја: А, АЛИ, НО, НЕГО, ВЕЋ, ПА ИПАК. Обично се као посебни односи узимају: 1. закључни односи, код којих се другим чланом показује закључак који следи из садржине првог члана; обележја: ДАКЛЕ, ПРЕМА ТОМЕ...; 2. искључни односи, код којих се садржина другог члана искључује из онога што је означено првим чланом: обележја: САМО (ШТО), ЈЕДИНО / ТЕК (ШТО) (овај се однос понекад прибјаја супротном). Поседна врста напоредног односа која комбинује саставно и супотно значење (па се и прибјаја неком од тих односа) јесу градациони односи / односи степеновања. Њима се истовремено показује паралелност и различитост међу члановима напоредне конструкције; и истиче други члан односа; обележја: НЕ САМО(ШТО / ДА), НЕГО / НО / ВЕЋ, А КАМОЛИ (ДА).

Координирање независних реченица. — Ако се у оквиру једне комуникативне реченице јаве две или више независних предикатских реченица, тј. реченица с комуникативном функцијом, оне се морају координирати. При том се обично као напоредне јављају реченице или врсте, односно реченице које реализују исти тип комуникативног акта (две или више обавештајних реченица, односно два или више обавештења; две или више упитних реченица, односно два или више питања итд. Хетерофункционалне (функционално различите) напоредне везе постоје, али су ретке.

Саставни односи. — Саставни или копулативни односи јављају се међу реченицама чија је садржина истог смера, тј. ситуација означена другом реченицом смисаоно је паралелна ситуацији прве реченице, или се на њу надовезује. Главни везник за означавање саставних односа јесте И, а и остали везници: НИТИ, НИ, ПА, ТЕ. Конструкције у којима се јавља И могу имати и више од два члана и за њих се каже да су отворене, тј. број чланова није ограничен. Паралелизам две реченице може се сигнализирати употребом везника (тачније: речце) И испред одговарајућег сегмента прве реченице. Ако се у набрајању испред сваког члана конструкције употреби И, добија се емфатички полисиндет, којим се истиче важност сваког члана низа. Још једна стилска варијанта јесте истицање чланова низа, односно њихове бројности, употребом асиндета, који даје утисак незавршености набрајања. Ако се ради о низу реченица одричног значења, могу се употребити везници НИТИ, НИ. Иза НИТИ глагол стоји у потврдном облику јер овај везник има вредност И+НЕ. Ако постоји изразито значење узастопности / сукцесивности, употребљавају се везници ПА, ТЕ (ређе).

Везник ПА има вредност И+ОНДА, И+ЗАТИМ. Ако пак између две реченице постоји (узрочно-) последични однос, употребљавају се везници ТЕ, ПА. Они имају вредност И+ЗАТО, И+ТАКО.

Раставни односи. – Раставни или дисјунктивни однос повезује реченице којима се износе алтернативне ситуације. Главно обележје раставног односа јесте везник ИЛИ. Од алтернативних ситуација најчешће се реализује само једна. Ако се пак односе на разне прилике или се свака ситуација приписује само делу извршилаца, онда се реализују све ситуације (наизменична и дистирбутивна реализација). И конструкције с ИЛИ у принципу су отворене (број чланова није ограничен).

Супротни односи. – Супротним или адверзативним односима повезују се реченице међу којима садржајима постоји неподударност или супротност. Везници су: А, АЛИ, НО, НЕГО, ВЕЋ, ПА ИПАК. Везник А најчешће обележава контраст, или показује да ситуација у другој реченици представља нешто различито у односу на претходну реченицу. У овом се случају супротни и раставни односи понекад додирују. Везник АЛИ најтипичнији је супротни везник. Од разних односа који се њиме обележавају, издвојићемо два: 1. концесивни / допусни однос, којим се показује да се на основу садржине прве реченице не би очекивала садржина друге реченице; обележје: АЛИ, НО, а уз њих може стајати и речца ИПАК; такав је однос близак односу израженом зависносношћу у реченици у оквиру које је употребљена зависна концесивна реченица; 2. компезативни однос, који садржајем друге реченице ублажава или неутралише ефекат садржаја прве реченице; обележје: АЛИ, уз који се може додати прилог ЗАТО. Везници НЕГО, НО, ВЕЋ употребљавају се кад се првом реченицом реализација неке ситуације пориче (глагол је у одричном облику), а другом се реченицом показује која се ситуација реализује (уместо ње). Везник НО може бити синоним с: 1. АЛИ и тада иза њега у књижевном језику не може стајати енкликтика; 2. НЕГО / ВЕЋ и тада енкликтика стоји одмах иза њега.

Закључни односи. – Закључни или конклузивни однос јавља се у напоредној конструкцији у којој се другом реченицом износи закључак који проистиче из садржине прве реченице. Друга реченица најчешће је асиндетска, тј. нема везника, али закључни се однос може експлицирати закључном речцом ДАКЛЕ и изразом ПРЕМА ТОМЕ.

Искључни однос. – Искључни или ексклузивни однос јавља се у напоредној конструкцији у којој се садржај друге реченице искључује из онога што значи прва реченица. Као обележја искључног односа употребљавају се везници / везнички спојеви: САМО (ШТО) / ЈЕДИНО (ШТО) / ТЕК (ШТО). У првој се реченици обично налази нека реч општег или одричног значења (сви, нико, ништа, цео) или се такво значење подразумева. Тиме се указује на целовитост значења те реченице, а другом се реченицом та целовитост сужава.

Градациони односи. – У градационим конструкцијама истиче се други члан конструкције тако што се повезује са првим чланом. Два најважнија типа градационих конструкција су: 1. други се члан истиче наглашавањем да се не реализује само садржај прве реченице, него да се реализује и садржај друге; обележје: НЕ САМО ШТО / ДА, НЕ / НО / ВЕЋ; 2. други се члан истиче емпфатичким контрастирањем са првим чланом; обележје оваквог односа јесу везнички спојеви А КАМО-ЛИ (ДА), А НЕКМОЛИ (ДА); испред паралелног сегмента прве реченице често стоји И / НИ.

Напоредни однос међу конституентским јединицама. – Не координирају се само независне реченице, него и конституентске јединице, тј. речи, синтагме и зависне реченице. Конституентске јединице се координирају када имају напоредну синтаксичку / конституентску функцију у оквиру исте више јединице. Да би имале напоредну функцију, конституентске јединице треба да имају еквивалентну конституентску вредност. Није, дакле, толико важна врста речи колико конституентско значење с којим је употребљена. За формирање низа напоредних конституентских јединица карактеристична је још једна појава – да се, сем у неким посебним случајевима, као напоредне јављају јединице истог ранга. Именичке, придевске и прилошке речи и синтагме, наиме, координирају се међусобно, а зависне реченице, које су јединице вишег ранга (реченице) координирају се другим зависним реченицама (с истом функцијом).

И за координирање конституентских јединица најважнија су три основна типа упоредних односа: саставни, раставни и супротни, а њима се може придодати и градациони однос.

По Михајлу Стевановићу, реченице по садржини могу бити изричне: „Данас је лепо време.“, узвичне: „Како је данас лепо време?“ и упитне: „Зашто је данас лепо време?“. Сва три типа могу бити потврдна и одрична. Реченице по саставу могу бити: просте, проширене и сложене. Проста реченица садржи само субјекат и предикат: „Сија сунце.“ Проширена реченица се гради помоћу

субјекта, предиката и субјекатских и предикатских додатака: „Наша школа налази се на углу једне леве улице.” Сложена реченица јесте говорна јединица која се добија када се две или више простих или проширених реченица међусобно повежу у једну целину. С аспекта односа у сложеној реченици, оне могу бити независне и зависне.

реченица по садржини:

- | | |
|---------------|----------------|
| а) 1. изрична | б) 1. потврдна |
| 2. узвична | 2. одрична |
| 3. упитна | |

реченица по саставу:

- | | | |
|-----------|--------------|------------|
| а) проста | б) проширена | в) сложена |
|-----------|--------------|------------|

СТИЛСКЕ ФИГУРЕ

СТИЛСКЕ ФИГУРЕ – појам и подела

Термином стилска фигура означавамо свесно појачавање језичког израза новим изражајним могућностима. Занимљива је етимологија овог израза. Термин је грчког порекла, а у нови век дошао је преко латинског језика. Првобитно је значао држање тела, и то свесно држање, као став атлете у борби, или глумца и говорника приликом наступа. Израз је сликовито пренесен на свесно држање приликом говора. Стилске фигуре, међутим, не можемо објашњавати само са становишта реторике и њихове употребе у говорном исказу или тексту. По својој природи, људски језик показује одређене одлике које су постале извор стилских фигура. Оне су, другим речима, настале из самих механизма језика. Неке друге пак најпре припадају принципима мишљења, да би тек потом порекло нашле у принципима језика. Механизам језичке изражајности, примера ради, почива на опозицијама. Гласовне опозиције детерминишу акустичку слику речи, а појмовне опозиције одређују значење. Тако, на пример, настаје контраст. Реч добија назив на основу сличности с неком другом појавом па тако настаје и пренесено значење. Пример: латинска реч за зуб, *денс*, значи заправо „онај који једе”. Наша реч зуб по својој етимологији значи колчић. Визуелна сличност је врло очигледна. Све су реченице, затим, у живом говору натопљене афективношћу, која се постиже понављањима, претеривањем итд. Усмена поезија искористила је управо то својство језика и на понављањима изградила свој песнички језик. Касније, с развојем човечанства, научници су уочили и описали ту појаву – да се језик служи типизираним средствима језичке изражајности.

Староиндијска поетика та је средства назвала аламкара и кодификовала их је у веома великом броју. За европске књижевности и теорију књижевности од важности је једино старогрчка књижевна теорија и пракса. Она је у почетку прилично строго разликовала књижевне родове у стиху од некњижевне прозе. Родови у стиху били су строго одређени својим стилем и на тај начин били разграничени једни од других. С прозом је било другачије. На средства језичке изражајности у прозном изразу упозорило је старогрчко говорништво. Чувени је био ретор Горгија из Леонтина, на Сицилији, где су се у богатим грчким колонијама развиле прве школе говорништва.

Он је Атињане задивљивом вештином своје говорничке прозе свесно се и обилато користећи језичким обртима. Одвајање од природног изражавања у прози стари су Грци звали соленизам, а Горгијини су соленизми добили посебно име – горгијанске фигуре. Горгија је изградио тип уметничке прозе која је, како се говорило, на слушаоачеву душу деловала као лекарско средство на људско тело. Најизразитије фигуре чије му откриће приписује Диодор јесу антитеза, хомојотелеутон и парисоса, назване заједно горгијанске фигуре. Њима Горгија постиже аптитетичност делова реченице, појединих реченица и броја слогова, сазвучје слогова на почетку и на крају реченице, и најзад, римоване завршетке реченица. То је и прва појава риме у европској књижевности – хомојотелеутон, гласовно подударане два слога или више њих. Касније је тај термин почео да означава све сврсте гласовног подударанја на крају речи (скупине речи). Рима и асопаса само су посебни случајеви хомојотелеутона. Пример би био: Даница је чекала мјесеца. Супротан му је хомојарктон.

гласовно подударане на почетку речи, и алитерација као његов посебан случај. Пример хомојарк-тона био би: Пале патке у слано море.

Није дакако Горгија сам измислио стилске фигуре, он се тек послужио изражајним могућностима самог језика, али јесте их примењивао на упадљив начин. И у делима у стиху песнички језик антике служио се стилским фигурама, а Горгија је само претопио изражајне обрте стиха у прозу. Грчка је теоријска мисао у оквиру своје реторике богато развила науку о стилским фигурама и њу су преузели, систематизовали и популарисали Римљани предајући је средњовековним и хуманистичким теоретичарима. На том је подручју сачувана дистинкција која је била оправдана само у антици. Грчка и латинска антика подвукле су строге границе између поетике и реторике. Поетика се бавила миметичким песничким родовима који су у основи имали фикцију, док је истраживање, описивање и кодификавање изражајних средстава језика био искључиво предмет реторике. Због тога су фигуре и добиле име језичке фигуре, што се гдекад сачувало и данас, иако је реторика с пропашћу антике изгубила значај какав је имала раније.

Као и староиндијски, грчки и римски теоретичари такође деле фигуре у групе. Најпознатија подела разликује фигуре и тропе. Термин троп (од грчког израза у значењу обрт) одређивао је језички обрт који је име речи у обичној употреби замењивао другим именом. Стари су у тропе убрајали: метафору, метонимију, синекдоху, емфазу, хиперболу, антономазију, иронију, литоту и перифразу. Античка је теорија учила да поред замене једне речи другом, постоје још три начина на које се језички израз може променити како би деловао јаче. То су: умножавање, или додавање, затим одузимање и премештање. Обрти говорништва и књижевности засниваши на овим језичким поступацима звали су се фигуре.

Оне су се даље делиле на граматичке и реторичке, али је важнија од те поделе била подела на језичке фигуре и мисаоне фигуре. У прву врсту убрајале су се обрти везани за облик и звук речи, док су се под другу групу подводили они који су се односили на значење речи. Античка је теорија развила науку о тропима и фигурама врло темељно стварајући, поред основних врста, и низ подврста. Та је наука велико дело грчког духа, дело трајне вредности, коме – како каже Зденко Шкроб – нововековна теорија није додала много новог.

Као свесно појачавање језичког израза новим изражајним могућностима, стилске фигуре мењају основно значење речи: оне одступају од уобичајеног начина изражавања и тако појачавају изражајност говора. Основна, примарна значења речи, наиме, непосредно упућују на представе предмета, појава, особина и процеса. Померањем значења поједних речи језик се експресивно и емоционално боји, постаје лепши, сликовитији, богатији, али и економичнији.

Дошавши до економичности језика, треба рећи да су стилске фигуре као средство уметничког израза извор нашле у самим механизмима језика, а ови су опет, у тесној вези с принципима мишљења. Многе стилске фигуре припадају самом начину на који размишљамо, на који себи организујемо и објашњавамо стварност. Прешавши из сфере мишљења у сферу језика, феномени које зовемо стилским фигурама најпре служе да ту исту стварност именују. Као изражајна средства, она су тек трећи степен употребе језика. Когнитивни аспект, онај везан за принципе мишљења, и њена номинациона вредност, везана за механизме језика, омогућују стилској фигури често и висок степен сазнајних могућности.

Одступајући од примарног значења речи, оне указују на нека скривена својства појмова, на не увек лако уочљиве везе и односе међу њима, на њихове потиснуте значењске слојеве и потенцијале. Оне спајају сличне и блиске појмове и њихове особине, али и доводе у везу и оне који су удаљени, превode их из равни једне чулне или духовне сфере на раван друге. Оне, другим речима, свode апстракцију на блиско и познато, али и залазе у просторе изван рационалног ми-

шљења. Такви поступци доприносе значењској вишеслојности књижевног дела, што је и једна од његових битних претпоставки. Управо стилске фигуре најчешће омогућују писцу да оствари посебни свет књижевног дела. У томе је и њихова велика вредност – да на нов начин изразе већ познато и да одшкрину врата неких другачијих светова.

Стилске фигуре се заснивају на креативном односу према мишљењу, али и према језику. Оне истражују могућности језика. Његови су изражајни потенцијали много већи од оних који су нам, већ примењени, познати. Те нове могућности не огледају се само у стварању нових речи, већ и у контекстуалној примени – у успостављању нових веза и односа међу њима. Песнички језик мора бити инвентиван и креативан, мора и у језику откривати облик, звук, смисао, који су у њему били присутни као потенција, али нису били уочени и употребљени. Стилске фигуре су, дакле, даљи степен надградње језика. Оне су средство богаћења језика.

Подела фигура. – Најчешћа подела, која води порекло из античке реторике, разликује фигуре у ужем смислу и тропе. Фигуре настају посебним, необичним спреговима речи, а тропи променом основног значења речи. Честа је и подела на: звучне фигуре (фигуре дикције, изговора), на фигуре речи (тропе), фигуре мисли и фигуре конструкције (фигуре реченице, исказа, синтаксичке фигуре). Ту су још и фигуре понављања и интонационе фигуре, које се најчешће прикључују синтаксичким фигурама и одређују као синтаксичко-интонационе фигуре. Уз фигуре понављања, могу се навести и фигуре набрајања и градијације.

стилске фигуре – свесно појачавање језичког израза новим изражајним могућностима

језик се служи типизираним средствима језичке изражајности:

- | | |
|--------------|---|
| а) опозиција | в) афективност (претеривања, понављања) |
| б) сличност | |

настанак и развој:

- | | |
|------------------|------------|
| а) античка Грчка | б) Горгија |
|------------------|------------|

слојеви стилске фигуре:

- | | |
|---------------------|---------------------|
| а) принципи мишљења | в) стилска употреба |
| б) механизми језика | |

функције стилске фигуре:

- | | |
|-------------------------|---------------------|
| а) конгнитивни аспект | в) стилска вредност |
| б) номинациона вредност | |

креативан однос:

- | | |
|------------------|-----------------|
| а) према мишљењу | б) према језику |
|------------------|-----------------|

подела:

- | | |
|------------------|------------------------|
| а) звучне фигуре | в) фигуре мисли |
| б) фигуре речи | д) фигуре конструкције |

ВЕЖБА:

Размишљати о начину употребе речи у стилским фигурама и о њиховој сазнајној вредности на примеру конкретног књижевног дела по избору.

ЗВУЧНЕ ФИГУРЕ (алитерација, асонанца, алонжман, имитација, ономатопеја) + синестезија

Звучне фигуре, или гласовне фигуре / фигуре дикције, заснивају се на истичању и понављању гласова. Могу се понављати самогласници и сугласници, али исто тако могу се подражавати и звуци и шумови у природи. У звучне фигуре убрајају се: алитерација, асонанца, затим алонжман и имитација, па ономатопеја, понекад и рима, као и фигуре понављања (анафора, епифора, симплока, палилогија).

Асонанца је у версификацији понављање акцентованих или постацентованих вокала у стиху, реченици или на крају стихова, уз мање или веће неподударање сугласника иза њих. Неки од тих низова су се римовали, али рима се као систем појавила тек с потпуним подударањем и гласова иза акцентованог вокала. У новијој поезији асонанца је почела да се супротставља рими, да је ослобађа. Кад се укључује у риму, зове се нечистом или неправом римом. У усменој поезији, која не познаје риму, асонаца је уобичајена појава, као буди-љуби, или росуља-кошуља. У звучној организацији стиха асонанца је понављање једног вокала унутар истог реда, то јест стиха, чиме се појачава његова звучна компонента, а самим тим и експресивност песничког језика.

примери: из усмене књижевности: Болан Јово по гори ходио; Не карај ме, моја стара мајко; Све језеро, све зелено.

Алитерација је стилски поступак који понавља исте сугласнике или сугласничке групе у реченици или у стиху, нарочито у иницијалном, то јест почетном положају у речи.

примери: из усмене књижевности: Ој девојко, драга душо моја; Војску купи Кулин Капетане; Сва чију слушај, а своју сматрај.

У неким језицима, углавном у старијим епохама, алитерација је била фактор ритмичке организације стиха. Алитерација је најизраженија у акцентованим слоговима на почетку речи, па се тако јавила и као један од фактора метричке организације стиха. Познат је, на пример, старогермански стих са системом алитерације, а зове се управо алитеративни стих. Како је на неки начин замена риме, Енглези је називају и *head-ryme*, почетна рима, и у енглеској је поезији и данас врло заступљена. Пошто алитерација подвлачи звучну изражајност језика, писци, стилистичари и аналитичари поновљеним сугласницима често придају одређени смисао.

Врло су ефектна укрштања алитерације и асонанце, а обе су фигуре, у поезији за децу – за коју је звучни аспект песме веома важан – изузетно чести стилски поступци. Будући да истичу звучност језика, и алитерација и асонанца су чести поступци у прози и слободном стиху.

Алонжман и имитација јесу врло честе стилска фигуре, поготово у децем говору и књижевности за децу. Алонжман је фонолошко средство изражавања које настаје продужавањем гласова током изговора.

примери: из *Злајиноџ руна* Борислава Пекића: „Стварно је несе-чу-вен! /.../ Ја мислим да за употребљивог мужа, нарочито у овим ратним временима, није довољно што је несе-ве-ро-ва-тан.”

Имитација је фоностилистички поступак којим се имитирају разноврсни процеси: органски, природни, тенхички... Посреди је понављање истих, истоврсних или сличних фонема чији је акустички ефекат приближно сродан самим тим процесима и њиховој природи, на пример оштрини и јачини.

примери: из *Злајиноџ руна* Борислава Пекића: „изокола, споррро рпрећи”; „Ехион рече да се већ прррибрррао”.

Јунак окарактерисан имитацијом јесте муцавац па стилска фигура подражава поремећај органског процеса произвођења гласа.

Ономатопеја је стилска фигура која се дефинише као подражавање звукова из природе: МУ, ГА, КРЕ, ФИЈУ итд. О њој се може говорити на два начина, као о стилској фигури и као о језичкој појави. У најширем смислу, посреди је преношење или опонашање првенствено акустичких осета. Оно треба да код слушаоца или читалаца пробуди једнаке чулне представе. Могуће је и опонашање визуелних перцепција – на пример севати, сев, а било је и покушаја имитације тактилних и олфактичких перцепција. У случајевима опонашања неакустичких сензација, ономатопеја је блиска синестезији.

О ономатопеји у ужем смислу говоримо као о језичкој појави. Она је као језичка појава настала из потребе да се акустика стварности – звукови, крици, шумови – артикулишу. Неки лингвисти чак сматрају да је језик и настао подражавањем гласова у природи (тзв. динг-донг теорија / теорија опонашања). Ономатопеја је као језичка појава творба или употреба гласовних скупова којима се тежи репродуковати или бар имитирати неки природни звук дајући његов акустички еквивалент. Ако се ти скупови гласова конституишу у реч, говоримо о ономатопејској речи, као што су глагол кукрирати, или глаголска именица кукурикање, па фијукати, фијук, фијукање, па затим; јаукати, мумлати, шумети, трескати и тако даље. Ако се скупови гласова не конституишу у реч, говоримо о узвику и интерјекцији. Једна врста ономатопеје, дакле, настала је артикулацијом звукова у узвике, што је карактеристично и за говор деце, па ће се ова фигура често сретати у поезији за децу.

примери: *Међулушко блаџо* (одломци) Момчила Настасијевића

Имало мало голупче,	Аи, да смешне работе,
Гути ми гугило мало.	Бан ја, унук ми црв!
*	
Нина ми нина, спи, Бела!	Пст.
Дедаци, не знате зар.	Грица белу из утробе.
У сну се заметне плод!	То ти је, ћерко, кад 'ошећ да си дулов лист.
	Дођите на лору с јесени, биће свиле.
Љубио лептир јабуку,	
нина ми нина,	Нина ми, нина, спи Бела.
Излегли црва нанино.	Спи, не буди се, вребају

Синестезија је стилска фигура која доводи у везу чулне доживљаје, сензације из различитих чулних сфера. Примери би били: храпав или мек глас, оштар укус, слadak мирис, вриштеће боје, дречав кармин, топле или хладне боје (глас).

Култура говора

О њој се може говорити с аспекта медицине, лексикологије и књижевне стилистике. У психологији је то са-осет или секундарни осет који настаје дражењем једног чула, при чему се не изазива само одговарајући осет, већ и осет неке друге области. Као о неуролошком феномену о синестезији говоримо због тога што у мозгу постоји центар задужен за заједничке чулне доживљаје. Утврђено је да сви људи имају способност синестетичког доживљаја, али само мали број њих организовано и стално повезује одређене гласове и боје, или пак звукове и боје и тако даље (синестете и асинестете).

Лексиколози о синестезији говоре онда када се неки детерминатор, најчешће придев, понекад и глагол, којима се примарно одређују речи у вези с једним чулом, употребљавају да одреде речи у вези с другим чулима. На пример, када придевом који означава мирис, одређујемо именицу која означава боју. За лексикологију је синестезија занимљива као вид лексичке метафоре. Она је пример метафоричке дисперзије. Занимљиво је да за многе од наведених примера не бисмо могли да се сетимо других детерминатора те да готово и нема придева који стоји уз мирис, а да није добијен синестезијом.

Као о стилској фигури о синестезији говоримо као о врсти метафоричког замењивања појмова тако да долази до стапања две или више чулних области. Она настаје тако што се осети једног чула квалификују речима које означавају особине осета неког другог чула. Метафорична живописност таквог изражавања лежи у основи уметничке употребе синестезије. Њена основна стилска вередност састоји се у сликовитом изражавању неког квалитета или нијасне чулне перцепције. Синестезија је широко распрострањен облик метафоричког изражавања, који спрегом осета из различитих чулних области често постиже велику сликовитост и изнијансираност израза.

Будући да је модерној поезији отворила сасвим нов простор, синестезија нам може деловати као књижевни феномен новијег датума. Примере синестезије – како наводе истраживачи, међутим, налазимо врло рано, код Хомера: мједни глас (мјед је врста метала); у Библији: „И обзрех се да видим глас који говораше са мном“; у ренесансној поезији, код Цона Дона: гласни мириси. У неким је стилским формацијама синестезија карактеристично обележје једног доживљаја света и његове књижевне стилизације. У романтичарској поезији синестезија добија наглашенији стилски значај као израз романтичарског напора да се стандардни класицистички епитети замене сликовитијим представама. Примери: Брентано говори о миловању и сјају звукова, Шели о свежини зумбула као о музици, Хајне о речима слатким као месечина и нежним као мирис руже. У француском симболизму синестезија постаје елемент поетике. Тако у Боллеровим *Сађласјима* синестезија лежи у основи доживљаја природе и израза тог доживљаја. Ту су мириси „ко поља зелени“, „слатки ко обое“, а склад почива на синестезији. Сливају се боје, мириси и звуци. Иако је врхунце достигла у симболизму, ову фигуру налазимо и код новијих песника.

Пример: Артур Рембо и његова идеја о хроматској и симболичкој вредности гласова: А црно, Е бело, И црвено, О плаво, У зелено. Он говори о мирисној, а Д'Анунцио о плавој тишини. У песми *Глазба умирућег дана* Мирослав Крлежа описује тихи и зелени бол, који капље на брдо и дол.

понављање гласова

а) алитерација б) асонанца

продужавање гласова

а) алонжман б) имитација

подражавање звукова

ономатопеја

комбиновање сензација из различитих чулних сфера

синестезија

ВЕЖБА:

Анализирати звучне стилске фигуре у књижевном делу по избору.

ФИГУРЕ ПОНАВЉАЊА (анафора, епифора, симплоха, палилогија)

Фигуре понављању настају понављањем гласа, речи или групе речи на почетку или на крају реченице (стиха). Оне наглашавају значај поновљених појмова и могу имати ритмичку вредност. Често се убрајају и у звучне фигуре. У фигуре понављања спадају: анафора, епифора, симплоха или анепифора и анадиплоза или палилогија.

Анафора је фигура која се јавља као понављање исте речи на почетку узастопних реченица, реченичних делова или стихова.

примери: *Глухојте* (одломци), Момчило Настасијевић

И за кап само,	*
и за кап,	Лек си,
неизрече ово у реч.	а гњијем у срцу. /.../
	Лек си,
смаком потопило би створа,	болујем сам.
смаком твар.	

Епифора је понављање исте речи на крају узастопних реченица, реченичних делова или стихова.

пример: из народне песме *Жетигба* Душанова

Што ме царе за сватове пита,
нека купи колико му драго,
по ђевојку када њему драго.

Анадиплоза или палилогија јесте фигура понављања која се остварује понављањем последње речи, или групе речи на крају једне и на почетку следеће реченице (стиха).

пример: *Речи у камену* Момчила Настасијевића

Бога ли ради пристави враг,
врага ли Бог?

Комбиновање анафоре и анадиплозе није ретко, и то управо у народној књижевности. Ове фигуре су и мнемотехничко средство, пауза која певачу омогућује да предахне и да се сети како да настави даље.

Симплока или анепифора јесте фигура понављања која комбинује анафору и епифору. Она речи или групу речи понавља на почетку и на крају реченица, реченичних периода или стихова. Честа је у политичким харангама и судским говорима.

Култура говора

примери:

Пјесма над пјесмама

Лијепа ти си, драга моја, лијепа ти си.

Дјетињство, Добриша Цесарић

То сада гледа он,

То сада мисли он,

То сада сања он.

народна песма

Може бити да је љутит Марко,

Може бити да је пијан Марко.

Цицерон

Тко је творац тог закона? Рул. Тко је лишио већину римског народа права гласа?

Рул. Тко је председавао народној скупштини? Рул.

Самсон и Делила, Лаза Костић

У тамници је глава народа,

У тамници је снага народа,

У тамници је нада народа.

анафора: понављање речи или групе речи на почетку реченице,

реченичних делова или стиха

епифора: понављање речи или групе речи на крају реченице,

реченичних делова или стиха

анадиплоза (палилогија): понављање речи или групе речи на крају реченице,

реченичних делова или стиха па затим, и на почетку наредног сегмента

симплока (анепифора): понављање речи или групе речи на почетку

и на крају реченице, реченичних делова или стиха

ВЕЖБА:

Наћи примере фигура понављања у делима народне књижевности.

ФИГУРЕ РЕЧИ (ТРОПИ)

Фигуре речи се заснивају на промени значења речи. Израз је латинског порекла и значио је обрт, окрет. До промене долази тако што се основно значење речи мења у пренесено значење, а њега одређује контекст. У групу фигура речи, или тропе, спадају фигуре метафорике и фигуре метонимике. Фигуре метафорике биле би: метафора, персонификација, алегорија и епитет. Фигуре метонимике су: метонимија и синегдоха, а њима се придружују и еуфемизам и симбол. У књизи *Теорија књижевности* енглески теоретичари Рене Велек и Остин Ворен песничке тропе деле на фигуре суседности и фигуре сличности. Традиционалне фигуре суседности јесу метонимија и синегдоха. Односи које они изражавају рашчлањиви су логички или квантитативно: узрок замењује последицу, или обрнуто; садржалац је замена за садржано и обрнуто, приложак за предмет. У синегдохи односи између фигура и онога на шта она упућује јесу унутрашњи.

Пружа нам се узорак нечега, део који треба да замени целину, врста која представља род, материја која назначује своју форму и функцију.

Метафора се дефинише као стилска фигура која се остварује тако што својства једног појма преноси на неки други. Она је пренос имена на основу аналогije, то јест сличности. Метафора је, међутим слојевит појам, везан за менталне процесе, за механизме језика и, у књижевности, за његову стилску употребу. У том смислу она може бити: појмовна метафора, лексичка метафора и стилска фигура. Појмовна метафора је механизам мишљења. Она је сазнајни механизам мишљења у сликама помоћу кога разумевамо апстрактне појаве свodeћи их на конкретне. Треба рећи да мишљење у сликама припада фундаментима људског сазнања и да је карактеристичан за децу. Лексичка метафора настаје из самог језичког механизма. Стилска фигура припада уметности и, најједноставније речено, настаје из потребе да се оригинално и живописно изражавамо. Лексичка метафора пак настаје из нужде.

Лексичка метафора. – Када треба да именујемо неку ствар или појаву за коју у језику не постоји име, служимо се лексичком метафором. Примери су: нога столице, крило авиона, корито реке, грлић флаше. Лексичка метафора није скраћено поређење, већ преношење имена, дакле својства, с једног предмета и појаве на другу. Она је продуктиван језички механизам и служи да именује предмете. Она функционише по принципу сличности тако што се један појам у синтагми употребљава у дословном значењу одређујући значење појма који се употребљава у пренесеном значењу. Реч употребљена у примарном значењу одређује се као семантички детерминатор и уколико изостаје, значење се разумева посредством контекста. Метафора преноси: изглед, функцију, место, однос конкретног и апстрактног. Метафоризација је један од основних начина на који језик уопште врши функцију именовања, а поготово на који се прилагођава новим ситуацијама.

Као стилска фигура, метафора је у почетку је била назив за сваку врсту тропа. Аристотел објашњава да се њена суштина састоји у томе да се ствари надене име које припада нечем другом.

При том се пренос врши било с рода на врсту, или с врсте на род, било с врсте на врсту, било по аналогiji. Први и други случај данас се одређују као метонимија, трећи као синегдоха, а само је четврти, пренос по аналогiji, метафора у данашњем смислу те речи. Већ је латински теоретичари дефинишу као скраћено поређење, које замењује поредбене корелате. Други је називају још и имплицитним или крњим поређењем и држе да се свака метафора може допунити и развити у праву компарацију.

Најпознатију поделу извршио је Квинтилијан. Он метафору разврстава према томе врши ли се пренос са живог на живо (лисица – лукав човек), или с неживог на живо (пустињска лађа – камила), с неживог на неживо (рукавац – део реке), или са живог на неживо (срце града – центар града, данас ћете у медијима често срести жила куцавица – за неку важну градску саобраћајницу). Подела се може извршити и на основу типа подударности. Ако се сличност између елемената метафоре заснива на једној тачки, говоримо о једноставној метафори. Ако је подударност свеобухватнија, говоримо о сложеној.

Метафора повезује различите појмове и омогућава нам да проникнемо у скривени однос између њих. Због тога она има сазнајну функцију, на коју је упућивао још Аристотел. Он у *Реторици* каже да ћемо помоћу ње најлакше научити нешто ново. У креативној књижевности највише врсте, став је новије нау-

ке, метафора је говото начин поимања. Њена улога у остварењу стилске изражајности исказа, било говорног било писаног, није нимало занемарљива. Метафора језик чини сликовитијим, конкретнијим, изражајно богатијим и зато се често каже да је „најпесничкије” изражајно средство мишљења.

примери *Фасцикла 1999-2000* Стевана Раичковића не срећемо само у поезији: У песми *Торзо*, која пева о бомбардовању НАТО-а, каже се: „Циљају ме из свих небеских буцака”. У трећем *Торзу* каже да пси лају на псе рата. У петој *Тиси* каже да се полудела дивљач приближава воденом рубу „као својој последњој чаши”. У последњем стиху исте песме песник ће за своју поезију рећи да је конјаминирана – управо је преузела својство стварног света. Песма се, иначе, гради око теме великог помора рибе у Тиси 2000. године, до чега је дошло због изливања отпадних вода из једног рудника у Румунији.

Епитет је реч или ређе група речи које се додају главној речи да би се неки појам конкретније означио, да би истакао темељну вредност или идеално квалитативно обележје појма. Граматички посматрано, епитет је најчешће придев који се додаје именици или прилог који се додаје глаголу. Понекад је то именица (генитивни атрибут или апозиција). Иако се у старијој реторици говорило да је епитет украсни придев, треба га разликовати од придева јер је придев граматичка категорија и представља врсту речи. Треба га разликовати и од атрибута, који је такође граматичка категорија и односи се на службу речи у реченици. За разлику од придева и атрибута, епитет је стилска фигура и припада феноменима песничког језика, специфичној употреби речи у књижевном тексту, и тада им даје стилску изражајност и могућу нову димензију значења. Ова фигура доприноси живости, сликовитости и снази израза.

Епитет је карактеристика која се може и не мора дати, као израз пишчеве слободе. Он увек исказује ауторов став према предмету који описује, његов лични однос или емоцију. Желимо ли проверити да ли је епитет украсни или нужни придев (срчани мишић, плави камен), препоручивали су стари реторичари, можемо пробати да га изоставимо из реченице. Без украсног придева, реченица ће остати потпуна, само ће њен израз бити стилски ослабљен. Без нужног придева, реченица неће остати потпуна, а може и изменити смисао.

У модерној поезији запажа се тзв. ретки епитет. Он путем метафоре или синестезије повезује представе из врло удаљених области. Његова је специфичност, уопштено говорећи, да истакне карактеристичну особину, што упућује и на његову сазнајну функцију. Зато свака распричаност, свако гомилање речи, делује против природе епитета и његове функције да истакне карактеристику. Вредност епитету даје велика концентрација карактерисања, сажимање целог описа у само једну реч. Ту тежњу епитета ка сажимању описа као да потврђује и појава сложеница у улози епитета: многошумно море, громогласни Зевс, танковрха јела, златокрила утва, златожичан сунчаних зрака вез. Таквим сложеницама и кованицама песници као да теже што већој обухватности епитета.

Стајаћи или стални епитет (епитетон перпетуулус) јесте придев, понекад и именица, који се увек додају истом појму као његово нераздвајно обележје. То обележје постаје фиксно, а израз је формулни јер употреба стајаћег епитета није одређена контекстом. Љуба је, на пример, увек верна, чак и када је тема песме неверна жена. У Хомеровим спевовима, на пример, зора је увек ружопрста, а Ахилеј је стално брзоноги. Стални епитет је изразито чест у нашој усменој поезији: верни слуга, светло оружје, ситна књига, бели двори, црвена чоха. У усменој поезији стајаћи епитет има и мнемотехничку улогу, али у зависности од списке композиције, својом сталном употребом може се подићи и до афективног значења. Стални епитети присутни су и у свакодневном говору, на пример приликом поздрављања: добар дан, лаку ноћ.

Примери из књиге *Фасцикла 1999-2000* Стевана Раичковића: подумртви телефон, громогласне дотонације, непробојни елементи мојих очаја, ојађени тренуци; Релефније него ли икад, сећам се у овом злосутном сумраку (однекуд лаких и насмејаних!) ликова наших песника Миљковића и Пањина... мојих давно *мртвих* пријатеља..." (једино мртви није епитет, иако је придев).

Персонификација је, као и називи других стилских фигура, термин античке реторике. Посреди је фигура тропа која неживе ствари или апстрактне појмове уводи у текст као живе особе. То је, дакле, стилска фигура која апстрактним појмовима, предметима, биљкама и животињама придаје људске особине.

Пример из приповетке *Албус краљ* Владимира Назора: Он не виђе у ноћи, али осјети како она лагано крочи морем и пјеском према њему /.../ она се нечујно и полагао попе на високу кулу. Стане и покри лаганим тамним крилима град, море и острва.

На персонификацији се заснива велики део метафора и алегорија. Будући да функционише као преношење са живог на неживо, и она је присутна у разговорном језику: време лети, мршав берићет, гладна година, мраз штипа. Најједноставнији пример њене алегориске функције јесте басна. У књижевности за децу персонификација је подигнута до нивоа поетичког поступка јер је анимизам један вид дечје свакодневице. Знамо да она у игри оживљавају све око себе и да је игра начин њиховог постојања, упознавања себе и света, па је персонификација као поетички поступак, као начин да се моделује свет, израз свести писца о свом малом читаоцу и његовим потребама. Парадигма персонификације као темељног принципа модела света у књижевности за децу јесте песма *Виљушка* Душана Радовића:

Хтела је да види шта је доле,
нагла се преко стола и пала.
Ко?
Једна виљушка радознала.

Алегорија је стилска фигура чије је изворно грчко значење пренесен говор. Она једно казује, а друго мисли развијајући не идеју, као иронија, већ цео један појмовни систем. Уместо онога што се заправо мисли рећи, казује се нешто друго, нешто опипљивије, али тако да се ипак може разумети шта је то друго. Алегорија је разумљива захваљујући логичним паралелама између дословног значења на које се упућује и слике, дакле пренесеног значења. Иако је прави смисао алегорије скривен, он мора да буде јасан, што се постиже везом која се између две сфере успоставља по принципу сличности. Зато су стари реторичари за алегорију говорили и да је проширена метафора. Ако се, међутим, текст може тумачити тако да се значење његових реченица у целини и у свим појединостима свесно преноси на сасвим различит низ појава о којима у самом тексту нема ни помена, а управо се у том пренесеном значењу види његов смисао, алегорија је добила много шире значење од метафоре.

Суштина алегорије састоји се у томе да све појединости текста и његовог појмовног система, и свака за себе и у целини, тачно одговарају свом појмовном адеквату, правом смислу текста. Ако збивање текста само у целини, али не и у појединостима, упућује на неко друго збивање које се налази изван њега, такав текст зовемо параболом.

Посреди је посебан књижевни жанр који се јавља и у стиху и у прози и посредством кратке, измишљене и алегоријске приче доноси углавном дидактичко-моралистички садржај. Док је алегорија фигура и поступак, параболо је књижевна врста. Унутрашња структура параболо јесте поређење каквог животног збивања с неком истином коју аутор жели конкретно представити. С басном је везује поступак који од измишљеног креће ка поучности. За разлику од басне, чији је садржај везан за свакидашњи живот, параболо се креће ка узвишеним моралним сферама и апстрактнијег је карактера. Басна рачуна с разумом, параболо је окренута осећању. У басни је мисао често јасна сама по себи, у параболу је сложенија и може да захтева објашњење. И стил параболо је узвишен, пун реторичких средстава. У новије се време параболо не везује толико за дидактички садржај, већ конкретност упућује на идејност. Пример традиционалне параболо чест је у Библији, на пример параболо о расипном сину, о Јову... Пример новијег вида овог жанра јесте драма апсурда.

пример алегорије: народна песма *Ројсџиво Јанковић Сјојана*. После деветогодишњег ропства, Јанковић Стојан се враћа кући и затиче сватове. Његова „верна љуба“ дуго је одолевала просцима, а попустила је управо кад јој је муж био пред кућним прагом. Он тада открива свој идентитет:

Вила гњздо тица ластавица,	Долете јој сив зелен соколе
Вила га је за девет година,	Од столице цара честитога,
А јутрос га поче да развија;	Па јој не да гњздо да развија.

Алегорија је средство сатиричара, који осмишљавајући један појмовни систем, посредно упућују на конкретне људе и прилике из свог времена. Поема *Подвизи дружине „Пет и Петлића“* Александра Вуча може се читати и као политичка сатира заснована на алегорији и аргументација која би доказала такво тумачење не би била неумесна. Можда су најпознатије алегорије у нашој књижевности приповетка *Вођа* Радоја Домановића и песма *Долај* Милана Ракића.

Метонимија се сврстава у другу групу фугра речи, ону за коју су Велек и Ворен рекли да се остварује на принципу суседности убројавиши у њу метонимију и синегдоху. Под метонимијом се у лингвистици подразумева пренос имена с једног појма на други на основу логичке везе. Као стилска фигура, метонимија се заснива на пренесеном значењу, које се постиже успостављањем логичке везе и логичке зависности између појмова. Метонимија настаје онда када се неки појам или предмет изражава неким другим појмом или предметом, који је с претходним у логичкој вези. Метонимија је, као и метафора, слојевит појам, који се односи на когнитивне принципе, на механизме језика и на стилску фигуру. Тако говоримо о сазнајној метонимији, знаковној метонимији и о стилској фигури. Примери: ври лонче, кад устане кука и мотика, поједи бар кашичицу, купила сам нову кухињу, ручају пасуљ... Мозак брже детектује метонимију од метафоре јер она припада базичном, логичном принципу мишљења. Дете не учи шта је метонимија и увек ће је препознати, док метафору мора да усваја, премда само размишља у сликама.

Метафора је пренос имена и својстава на основу сличности, а метонимија на основу логичке везе. Док су код метафоре два појма која стоје у вези потпуно различита, метонимија се гради на метонимијској формули. Она се заснива на једној заједничкој тематској групи, која се зове лексичко-семантичка група. Тај се појам дефинише као скуп речи које имају заједничку тзв. архисему. Метонимија која важи за једног члана групе, важи и за све остале. Једна би група била, на пример, воће – воћни сок (попила са, јабуку, крушку, кајсију...). По истом

принципу постојања заједничке лексичко-семантичке групе функционише и хипербола, или најједноставније речено: претеривање (гутљај вина, или буре вина; лексичко-семантичка група у овом контексту јесте посуда, то јест количина која у њу може да стане).

Метонимија функционише тако што долази до мутације, или замене, примарног и секундарног значења речи. Узмимо пример реченице *Цео град сјава*. Метонимија је остварена захваљујући лексичко-семантичкој групи град. Примарно значење те лексеме јесте велико насељено место, административни центар итд. Секундарно значење јесте: становници тог места. У наведеном примеру секундарно значење лексеме град – становници – постаје примарно, а примарно значење – насељено место – постаје секундарно. Да је у наведеном примеру употребљена метонимија, закључићемо захваљујући детерминатору, а то је у овом контексту глагол спавати. Он нам омогућава да схватимо како веза између појмова није аналогија – као код метафоре, већ метонимијска, што ће рећи: логичка.

Примери: за тематску групу посуде: скувала је лонац супе, попио је чашу млека; за насељено место: село се побунило, цела улица је била на ногама; тематска група установе односи се на зграду, али и на људе у њој. Тако, кад првостепено значење заменимо другостепеним, можемо да кажемо: цело позориште је скандирало, или: наша школа се не слаже.

Метонимија може бити: временска, просторна и узрочно-последична, то јест каузална, што су и три најчешће категорије помоћу којих сазнајемо свет и себи организујемо стварност. Пример просторне везе јесте лексичко-семантичка група насељеног места. Све остале примере можемо објаснити каузалном везом – посуда: садржај посуде; просторија: намештај у просторији. Пример временске везе био би: Предраг мајци до коња дорасте, / И до коња и до бојна копља. Предраг, дакле, није порастао толико да је растом достигао коња, већ је сазрео толико да га може, као мушкарац и војник, узjahати. Уместо времена које се збива – каже Хатица Крњевић – наводи се само то збивање. Оно је посуда у коју је стао садржај, мера унутар које се одвијао раст.

Три основне логичке матрице: простор, време и каузалитет, затим, могу се даље готово бесконачно гранати. Појам средства којим се врши нека радња узима се као сама та радња: Храни мајка два нејака сина /.../ На преслицу и десницу руку. Конкретна именица може заменити апстрактну тако да се значење једне речи преноси на цео комплекс значења неког другог појма, а значење конкретног предмета на значење апстрактног појма. Пример је: Мили Боже, љепоте свирале! / Баш канда је грло моје Маре. Исто тако и апстрактни појам може стајати уместо конкретног предмета: Гдје си драги, жива жељо моја, / Живом сам те жељом пожелела. Узрок и последица могу да замене места: У вину их санак преварио – није их преварио сан па су се зато напили, већ су се напили па заспали. Последица може стајати уместо узрока: Ако мене браћо послушате, / Биће доста меса и гавраном – у наведеном се примеру не казује узрок, то јест смрт, већ само њена последица: лешеви за гавране.

Као и метафора, и метонимија оживљава и освежава језик јер открива увек нове могућности логичке зависности и повезаности појмова. Она исто тако има и сазнајну функцију јер на постојеће везе упућује, а омогућава нам и да стварност коју познајемо сагледамо у некој новој димензији.

Сингедоха је још једна слојевита појава која се везује за сазнајне, језичке и стилске феномене, а Велкек и Ворен је подводе под групу фигура метонимије.

Култура говора

Синегдоха је пренос имена с једног појма на други на основу односа дела и целине.

Примери: кров над главом; Н. Н. лице је извршило злочин; глупа главо; ти си моја крв; хранио је седам гладних уста; дала ми је своју руку; сео је за волан прошле године; четворточкаш; двоточкаш.

Сви примери показују како делови могу да замене целину. Обрнутих примера је мање и општије значење се при том сужава: Земља као планета, као копно и као држава. Пример: ставила је лисицу око врата – не целу, него само један њен део. Кажемо: Здраво војско! чак и кад видимо само једног војника. Замену дела целином можемо препознати и употребом множине уместо једнине, као у управо наведеном примеру.

За разлику од метонимије, она не функционише помоћу заједничке лексичко-семантичке групе која би се односила на све њене чланове. Синегдоха се често удружује с метафором и метонимијом. Она, међутим, омогућује и деривацију. Тада се назива ситуационом синегдоном и не упућује на појам или предмет већ на процес / стање. Пример: гладна уста. Везујући се за процес, именица лакат може да значи амбициозног и бескрупулозног човека, па настају именица лакташ и глагол лактати се.

Као стилска фигура, синегдоха такође подразумева међусобни однос, корелацију. Она се дефинише као стилска фигура која се заснива на замени две речи по количини и обиму њиховог значења. Књижевна стилистика тако разликује а) замену дела целином – тотум про парте: тако је на пример, описана Златка из песме *Женидба Јанковић Стојана*: Једне ноге, двоје сандал-гаће, / Око ногу кунном постављене; б) замену целине делом, парс про тото: Зато кујем коња од мејдана, / Не би л' могле ноге алатове. / Достигнути Златине сватове. У овом је примеру у првом стиху дошло до замене дела целином јер не поткива се коњ већ копито; у другом стиху пак примењена је замена целине делом јер, наравно, коњ је тај који треба да стигне сватове; в) замена по количини: једнина уместо множине: По ливади цвијет расцватио; г) замена по количини; множина уместо једнине: она паде мору у дубине.

Симбол је сложен феномен који се везује за филозофију и начине спознаје, па унутар њих и за естетски доживљај, а затим и за књижевну стилистику. У оквиру потоње, симбол везујемо за фигуре тропа и механизме преношења значења. Симбол пренос врши заменом имена на основу асоцијације.

Симбол се најчешће објашњава помоћу поређења с алегоријом. Док она има једнодимензионално значење, симбол је семантички слојевит. Дистинкцију између алегорије и симбола поставио је и Гадамер. Алегоријом и симболом, каже Гадамер, означава се нешто чији смисао не лежи у његовој појавности, облику, дакле у његовим речима, него у значењу које се налази изван њега. По Гадамеровим речима, алегорија и симбол стоје у односу опреке. У алегорији појавни свет упућује на идејни и везан је с њим конвенцијом и догматском фиксацијом, док је у симболу сама појавност по себи већ израз идејности. Симбол естетски делује тако што својом појавношћу упућује на велика подручја човековог идејног света. Песнички симбол је, каже Гастон Башлар, слика створена речју. Та слика не значи оно што је непосредно представљено, него је асоцијативни процеси изводе до вишег значења и дају јој нејасну дубину. Битно је рећи да у умет-

ничком делу симбол не мора представљати само реч, већ и комплексније нивое његове структуре (ликове, пејзаже, поједине предмете / митове, колико и фабулу и у композицију).

Поједине стилске формације своју поетику заснивале су на схватању симбола (симболизам). Бодлер је написао ону чувену песму преведену између осталог и као *Сидласја*, која је и његова програмска песма, израз његове поетике. Он у њој од уметника захтева да стиховима одгонета „шуму симбола“, да у предметности света открива дубинске аналогije јер оне могу најбоље изразити суштину људи и ствари. Верлен је такође програмском песмом *Песничка уметност* показао како се музика и реч спајају у обојени звук, али тај звук исказује дубоко емотивно треперење, чији се смисао може и осетити и логички перципирати. Рембо иде и даље па заговара алогизам, разлареност чула и алхемију речи, што ће створити нове светове и нове цвстове.

Маларме контрастира песничке слике и на принципима контрапункта настоји да реч претвори у пластичну слику, у израз неке мисли, у дрхтај неког осећања и симбол неке филозофије. За руског симболисту Александра Блока, уметникова је дужност да показује, а не да доказује. Симболизам је тражење и откривање нових светова, избегавање површинског и вулгарног, пут ка подвигу, самоудубљивање или свети разговор с бескрајношћу неба и свеколиког пространства. Ова се мишљења у пракси реализују темељећи се на симболима. Наведена схватања симболизма у бити су схватања симбола и на основу њих могуће је појмити какве све значењске размере може да поприми један једини предмет, у песничком језику и песничком систему преображен у симбол.

Еуфемизам је стилска фигура која означава ублажавање речи или израза тако да се уместо речи с неугодном или опасном конотацијом, употреби реч пријатније, безопасније конотације, а исте денотације, дакле истог дословног, а пријатнијег посредованог значења. Ова стилска фигура почива на древном веровању у магијску моћ речи, по коме изговорено постаје стварно. Тако док избегавамо да непосредно именујемо неки појам или предмет за који не желимо да буде стваран, он неће таквим ни постати. Непоменица је, на пример, змија, а рогати – ђаво. Пример из народне песме: Да ја о вас не огрешим душе – то јест: да вас не убијем.

Еуфемизмом се замењују речи које чланови једне језичке заједнице избегавају зато што им улива магични страх, који потиче из празноверја, религиозних забрана или разних инхибиција, какве проучава психоанализа. Такве, табу речи, могу бити резултат и друштвених конвенција – на пример, забрана оних израза који означавају физиолошке потребе и функције тела. Школски пример је: лака жена уместо проститутка, и „тежег“ израза курва. Као еуфемизам често се употребљава туђица, па ћемо уместо ђаво, рећи Сатана.

фигуре речи:

метафора – пренос имена и својства на основу сличности (аналогije)

епитет – реч или ређе група речи које се додају главној речи да би се неки појам конкретније означио, да би истакао темељну вредност или идеално квалитативно обележје појма

персонификација – фигура тропа која неживе ствари или апстрактне појмове уводи у текст као живе особе (апстрактним појмовима, предметима, биљкама и животињама придаје људске особине)

алегорија – стилска фигура која се остварује тако што једно казује, а друго мисли развијајући цео један појмовни систем; уместо онога што се заправо мисли рећи, казује се нешто друго, нешто опипљивије, али тако да се ипак може

разумети шта је то друго захваљујући логичним паралелама између дословног значења на које се упућује и слике, дакле пренесеног значења
метонимија – пренос имена с једног појма на други на основу логичке везе
синегдоха – пренос имена с једног појма на други на основу односа дела и цели-

не
симбол – пренос имена с једног појма на други на основу асоцијативне везе
еуфемизам – стилска фигура која означава ублажавање речи или израза

ВЕЖБА:

Наћи примере за фигуре речи у свакодневном животу.

Видети како је примењена синегдоха на примеру песме *Гласак* Стевана Рачковића. Гласак је сам песник, његово друго ја, то јест његов стваралачки алтер его. Пренос имена извршен је на основу замене целине и дела:

Као да поново однекуда чујем
 Онај усамљени (хијероглифски) гласак

Који ми је и до сада
 Понекад
 Нејасно шапутао:

„Хвала ти што си рекао
 Оно што сам и ја разумео... Јер да нисам
 И ја то исто тако замишљао:
 Не бих те ни ја
 До краја
 Увек
 Могао схватити...”

Само
 Овога пута
 Као да разазнајем
 И неке знаке
 Које раније
 Нисам познавао:

„Једно те само молим: немој
 Да извлачиш закључке
 Нити икакве поруке... из онога
 Што будеш описао... Јер их ни ја више немам
 У својим мислима... Како се не би
 Ни у томе разликовали... Бар нас двојица
 Који смо још једини преостали...”

Објаснити схватање симбола на примеру песме *Сугласја* Шарла Бодлера.

Сугласја (превод Анте Јурић)

Сва природа храм је гдје ступови живи
 Нејасне нам уму ријечи зборит воле,
 Пут човјека води кроз саме симболе
 што мотре га присно, а дух му се диви.

Као што се дуги, далеки одзвучи
 У склад дубок, таман стапају и споје,
 – Склад простран ко ноћ и ко свјетлост што је –
 Сливају се боје, мириси и звуци.

Мириси су једни ко пут дјечја свјежи,
 Ко поља зелени, слатки ко обое,
 А други пак бујни, разблудни и тежи,

По ширењу слични свем што бескрајно је:
 Тамјан, мошус, амбра опојством се јаве,
 Уските нам духа и ћутила славе.

Узајамности (превод Бранимира Живојиновића)

Каткад стубови живи у Природиним храму
 струје речима мутним, а пуним навештења:
 корача човек туда по прашуми знамења,
 која га присно мотре док пролази кроз таму.

Мириси, боје, звуци, све се то одазива
 једно другоме, као што се у вир целине,
 простране попут ноћи свемирске светлине,
 отегнут далек одјек с другим одјеком слива.

Има мириса свезих ко дечја кожа, рујних
 ко над ливадом зора, и милих ко обоа
 – и других, расточених, победничких и бујних,

који се шире попут свих неомеђености:
 таквих су амбра, мошус, измирна и бензоа,
 што славе занос духа и чулне свечаности.

Објаснити алегорију на примеру песме *Долап* Милана Ракића

Ја знам један долап. Црн, гломазан, труо.
Стоји као спомен из прастарих дана.
Његову сам шкрипу као дете чуо.
Стара груба справа давно ми је знана.

Један мали вранац окреће га тромо,
малаксао давно од тешкога труда.
Вуче бесно кљусе сипљиво и ромо,
Бич га бије, улар стеже, жуљи руда.

Вранче, ти си био пун снаге и воље,
И долап си стари окретао живо.
Тешила те нада да ће бити боље;
Млад и снажан, ти си слатке снове снив'о.

Ал' је прешло време преко твоје главе,
Изнемогло тело, малаксале моћи;
Познао си живот и невоље праве,
И јулијске жеге и студене ноћи.

О, како те жалим! – гле, сузе ме гуше,
Оличена судбо свих живота редом,
Тебе, браћу људе и све живе душе,
Једнаке пред општом неминовном бедом.

Подне. Ти би воде. Ко ће ти је дати?
Ту крај твојих ногу жуборећи тече.

Али бич фијукне... напред, немој стати,
Док не падне најзад судбоносно вече.

Подне, ти си гладан. Ти би траве хтео;
Свуда око тебе буја трава густа,
И мирисе њене ђув доноси врео.
Али бич фијукне. Збогом, надо пуста!

Ти си, као и ја, од младости ране
Осетио општу судбу што нас гази,
И гладан и жедан проводио дане
Све у истом кругу, све на истој стази.

Ти си као и ја, на јулијској жези,
Док жубори вода крај тебе у виру.
Сањао о срећи, награди, и нези,
Сањао о добром, заслуженом миру.

О, ко змија љута кошуљицу своју,
Оставити беду, несрећу и злобу,
И ударце бича стечене у зноју,
И свемоћну подлост и општу гнусобу.

Пусти снови! Напред, вранче, немој стати,
Не мириши траву, не осећај вир:
Награду за труде небо ће ти дати:
Мрачну, добру раку, и вечити мир!

ФИГУРЕ МИСЛИ (поређење, антитеза, парадокс, оксиморон, иронија, литота, хипербола и градација)

Стилска изражајна средства одређена као фигуре мисли проширују значење појма или предмета које именују. Иако су сличне фигурама речи / тропима, разликоваћемо их по томе што стилску функцију остварују проширивањем, а не као тропи, променом непосредног значења речи. У фигуре мисли убрајају се: поређење, антитеза, парадокс, оксиморон, иронија, литота, хипербола и градација.

Поређење, или компарација, јесте је једно од најчешћих и најједноставнијих стилских изражајних средстава. Том се фигуром неко својство, стање, деловање, објашњава, чини ближим, стилски истиче и афективно појачава тако што се доводи у везу с неким другим, читаоцу познатијим својством, стањем, деловањем. Нослац поређења јесте то својство, стање, деловање, и назива се терцијум компарационис. Упоредени појмови називају се корелати. Појам који се пореди јесте примум компарационис, а онај с којим се доводи у везу секундум компарационис. Упоредени појмови често се везују везницима и придевима: попут, као, налик, сличан. Ти се изрази зову копула.

Компарација се дефинише као зближавање, довођење две појаве у суоднос на темељу сличности или подударанја у једној или више особина. При том се једна *Култура љовора*

од тих појава сликовито приказује, објашњава, афективно појачава тако што се пореди с другом. За поређење је важно да појаве које се доводе у везу припадају различитим световима тако да се мотив из једне сфере понавља у другој. Тада се асоцијације с једног поредбеног корелата преносе на други. Често се поређењем нешто непознато или удаљено приближава тако што се објашњава посредством нечег познатијег, што је и један од основних сазнајних процеса. Функција поређења, међутим, може да буде и модификација. Оно може донекле да преиспитује смисао, да ублажи или појача основни тон или расположење које изазива неки предмет или појава. Померајући својства и смисао, оно може да има и сазнајну вредност јер може да укаже на неоткривена значења.

Посебан облик компарације јесте словенска антитеза, премда ту фигуру неки подводе и под антитезу. Та је врста поређења омиљена у народној књижевности словенских, премда се среће и у књижевности других народа, као што су Грци. Њен састав је трочлан и развија се на основу шеме: А није А него Б. Она у облику питања или непосредне констатације набраја неколико предмета или појава, од којих свако има нешто слично с предметом или појавом који се пореде. Сви се ти предмети и појаве затим набрајају истим редом, али у облику одричног одговора. На крају се изричито исказује појава која се пореди. Словенска антитеза увек стоји на почетку песме, уводи у радњу и има задатак да појача читаочево интересовање и напетост. Она је и један од фиксираних фромулних поступака усмене књижевности.

пример: *Хасанаџиница*

Шта се бјели у гори зеленој?	Лабудови већ би одлетјели;
Ал' је снџег, ал' су лабудови?	Нит је снџег, нит су лабудови,
Да је снџег, већ би окопнио,	Него шатор аге Хасан-аге.

Антитеза је још један сложен појам, који се везује и за филозофију и за лингвистику и за реторику. Најједноставније је можемо дефинисати као поређење по супротности. У филозофији се појам везује за Хегела. У његовој дијалектици тврдњи, или тези, супротстављена је противтврдња, или антитеза. Она негира тезу, а обе се сједињују и разрешавају у синтези. Будући да појаве и појмове сазнајемо по себи, али и у односу на друге, антитеза је и један од сазнајних принципа. У лингвистици, она се објашњава као један од основних семантичких принципа. Скуп значења свих речи неког језика чини систем у коме је значење сваке поједине речи одређено антитезом, опреком према значењу свих осталих речи тог језика. Значење се уопште не може успоставити све док не постоји бар једна двочлана, или бинарна, опозиција. Да бисмо, на пример, говорили о падежима у неком језику, он их мора имати бар два. Зато је антитеза темељни принцип на коме је изграђен људски језик.

Када говоримо о стилским фигурама, антитеза супротставља две или више речи или појмова чија су значења супротна или уочљиво различита. Може се јавити у различитим облицима и издвојимо три типа.

- а) Антитеза појединачних речи или појмова. – Опрека међу њима може бити логичка, ако су то контрарни или контрадикторни, дакле супротни или супотстављени појмови. За њу кажемо и да је стварна, ако између предмета или појава које означавају речи у антитези постоји нека опрека и у реалном свету – на пример: пас и мачка, вук и овца. Таква стварна опрека поготово

је добра подлога антитезе ако се алудира на какве историјске појаве, као што су то за Јужне Словене били Турци.

- б) Антитеза групе речи и делова реченица. – Пример за такав вид опреке јесте контраст, супротстављање истоврсног у његовој различитости, на пример, народна пословица: „Боље је добар глас него златан пас.”
- в) Антитеза реченица, које могу бити распоређене у паралелизму: Жути жутују, а црвени путују: народна пословица; у хијазму: Бучни су анђели туге /.../ Ал' анђели радосни шуте: Владимир Назор.

Уколико говоримо о контрасту као о подврсти антитезе, онда можемо појам проширити и на све елементе структуре књижевног дела. Могу се контрастирати, на пример, различите групе гласова (предњонепчани / палатални са задњонепчаним / веларима; отворени и затворени вокали; вокали предњег и вокали задњег реда). Контраст је и једно од основних средстава књижевног изражавања и може бити темељни принцип његове структуре. Он допушта писцу да самим обликом дела сугерише оно што њиме жели саопштити. Писац контрастира ликове и на тај начин унапред одређује ефекат који они постижу. Може их контрастирати појавом, говором и другим одликама, као и начином на који реагују. Контраст је основно начело композиције песничког дела чим својим опсегом пређе границу од неколико реченица.

Парадокс повезује појмове који противрече једни другима у сувислој реченици. Појмови у оксиморону и иронији јесу чисте супротности, док су у парадоксу пре нескладни. Они откривају дубљи смисао и значење, неочекивани однос или димензију света. Зато је парадокс често присутан у афоризму.

У Кафкиној је заоставштини нађено доста афоризама, који садрже школске примере парадокса: „Прави пут иде преко ужета које није рапачето у зраку, него непосредно над тлом. Чини се да је више удешено за то да се спотичемо о њега него да ходамо по њему.” Ситуација је парадоксална и заснива се на метафори која у правом путу види уже. Коначни је закључак да правог пута ни нема. Ево још једне Кафкине мозгалице: „Признање и лаж исто су. Да би човек могао признати, лаже. То што човек јест, не може изразити јер то управо он јест; саопштити може човек само оно што није, дакле лаже. Тек у збору могло би бити неке истине.”

Оксиморон је стилска фигура која повезује две или више језичких јединица супротног или уочљиво различитог значења, најчешће у облику именице и придева. Спајање противречних појмова даје ново, неочекивано значење. Употребљава се да изрази комплексна, ирационална, готово неизрецива стања. Оксиморон је зато чест у средњовековној, поготово у мистичкој религијској књижевности, а близак је и савременом сензибилитету. Облик психолошког оксиморона јесте и синестезија. У свакодневном говору, то би били изрази попут речите тишине или живог леша. Познат је и наслов романа Владана Деснице *Зимско љећовање*.

пример из Коларовог дела *Два срца*: Над свим тим се у позадини уздизала Мајка Божја лурдска од алабастра као да бдије над том скромном раскоши.

примери из Момчила Настасијевића: гојазна глад; Воњи на мирис, / мирису на воњ (*Речи у камену*).

Објаснићемо још један сродан појам, који није стилска фигура, али се често среће у савременој књижевности за децу, као и у једноставним облицима народне књижевности. Посреди је апсурд, термин који нам долази из логике. Пореклом латински израз, означавао је бесмислицу. То је појава која се противи здравом разуму и разборитом мишљењу. У логици је апсурд скуп појмова или тврдњи који су смислено неодрживи, несувисли, противречни и противни логичким законима.

Култура говора

Иронија је стилска фигура која одређује духовит и подсмешљив став каквим се означава супротно од онога што речима казује.

И иронија је један од сложених појмова који се везују за више научних дисциплина. О њој се може говорити као о књижевној појави уопште, везаној за структуру дела (драма) или историјску поетику (романтизам). У психологији се сматра да настаје из неколико разлога: или је израз немоћи која се компензује потребом за критиком, или потиче из осећања генијалне надмоћи које води духовитом поигравању. У филозофији се иронија одређује као формални метод испитивања и сазнања с педагошком сврхом. Тако је иронија став човека који се прави безначајнијим него што јесте да би обмануо саговорника, а затим и мање или више фина, прикривена поруга на нечији рачун. У антици се иронија везивала за Сократово име. Он је, наиме, саговорнику постављао питања полазећи од става да сам ништа не зна: „Ја знам да ништа не знам.” Затим је саговорникове одговоре побијао и на тај начин долазио до неке тврдње, то јест до истине. Сократ је тако виђен као препредена личност која подругљивим држањем, глумљеним самопотцењивањем и незнањем лукаво збуњује саговорника и подсмева му се.

Еволуција значења и употребе самог термина у реторици не обухвата све врсте ироније у књижевности. Тако већ код трагичара Софокла и Еурипида важну улогу у драматургији има преокрет у радњи, који се назива трагичка иронија јер се, неочекивано за главног јунака, али у складу са судбинском предодређеношћу, радња развија према трагичком завршетку. Трагичка иронија, драмска иронија, или иронија судбине – што би били синонимни термини, заправо представља контрадикцију искуству које претходи преокрету јер главни јунак доживљава катастрофу кад је већ изгледало да му не прети најгора опасност. Зато његова трагедија гледаоцу делује још трагичније. У том случају говори се и о објективној иронији.

Њој насупрот стоји субјективна иронија, најчешћа код романтичара који су се јавили после Шлегела. Зове се још и романтичарска иронија. Њена је основна особина мешавина самосажаљења, самопотцењивања и подсмеха самоме себи, што извире из надмоћног животног става романтичара. За романтичарске песнике иронија је претпоставка суверене слободе стварања, снага која разара облик и материју. У делима реалиста она је значајна компонента непристрасне слике света. Код модернијих писаца, по речима Бодлера, иронија постаје основна особина књижевности, пресудан елемент лирског стила и конструкције књижевног дела.

Иронија се често прелиће са гротеском, искривљеном сликом стварност која не изазива комична већ застрашујућа осећања. Значењски потенцијал ироније, међутим има велики опсег па будући да садржи и елемент комичног односа према свету и људима, повезује се и с хумором. Како садржи и елемент поруге и критике, може се удружити и са сатиром. Посебне ефект иронија има у додиру с фантастиком и утопизмом. На основу свега реченог, јасно је да је познавање контекста битно за разумевање ироније будући да је већ њен значењски потенцијал веома велики. У тексту се иронија може обележити знацима навода, а у говору је обавезно праћена невербалним изражајним средствима.

Иронију можемо срести у свакодневном говору, на пример: Леп си ми ти пријатељ. Контекст који омогућава разумевање овог појма, наравно, зависи од околности. Пример из *Горског вијенца* пак можемо објаснити. Поп Мићо је написао писмо које се није могло разумети. Кнез Јанко, који гледа писмо, каже: Дивна писма, јади га убили! / Красно ли је на карту сложено, / Ка да су га кокошке чепале. Видимо тако да иронија садржи два члана. Први је иронична употреба речи, које значе нешто супротно од онога што у примарном значењу казу-

ју: дивно писмо и красно ли је на карту сложено. Ти искази овако издвојени делују као да су дословно речени јер они значење и немају по себи, већ је значење детерминисано контекстом. Други члан исказа, онај који детерминише дословност првог, уноси неки супротстављени моменат. То су говорни обрт јади га убили и поређење ка да су га кокошке чепале. Управо због постојања та два члана, првог, привидно дословног, и другог, који контекстом детерминише први и уноси прекорет у значење, иронија и има помињани велики значењски потенцијал. Зато се и може јавити у више видова, од благе шале до заједљивог сарказма.

Сарказам је најоштрији вид испољавања ироније. По себи, он је стилска фигура која изражава горку и немилосрдну поругу или заједљив и злонамеран прекор с подсмехом. Сарказам је увек заснован на неком парадоксу, на нескладу између значења изречених речи и њиховог значења у контексту, што доводи до изразито пакосне поруге. Пример из *Илијаде* је: Да сам, Мерионе, тебе погодио, ако и јеси / Плесач, ал' моје би копље умирило за вазда тебе. У нашој народној књижевности има окуртне шале, па чак и свирепост, нарочито у клетвама и осветама. Казна у епској поезији по окуртности често није примерена кривици. Пример је из песме *Сејпра Леке кајетана*. Краљевих Марко, војвода Милош и Реља Крилатица просе Росанду, сестру Леке капетана. Она је сву тројицу исмејала па јој је Марко одсекао руку и ископао очи. Сарказам његових речи, рекло би се, бруталнији је и од саме казне: Бирај саде, Росандо ђевојко! / Бирај саде, кога теби драго.

Градација је термин који, наравно, потиче из античке реторике. Његово првобитно значење јесте појачавање. И данас се употребљава на два начина. а) Градација је једно од најважнијих начела композиције књижевног дела, које треба да стално појачавајући естетске дојмове, задржи напетом пажњу читаоца. б) Градација је стилска фигура која понавља исте речи и на тај их начин појачава и истиче.

пример: кратка лазаричка песма од три стиха:

Игличе венче над воду цвета,
Над воду цвета, над воду вене,
над воду вене, над воду спада.

Градација се данас употребљава и за сваку фигуру поступног појачавања изразица, али тако да се изрази не морају понављати. Поступак градације иде од на слабијег ка најјачем појму, или обрнуто, од најзнатнијег до најбезначајнијег. Први се поступак одређује као климакс, а други као антиклимакс. И градација се додирује с принципима мишљења будући да је својствена процесу сазнања, који се често одвија управо упоређујући неки појам, или групу појмова, у следу од мањег ка већем – и обрнуто, од познатог ка непознатом – и обрнуто. Градација у књижевном делу зато има и сазнајну вредност па је срећемо и у књижевности за децу. Будући већ елемент принципа мишљења, градација се среће и у свакодневном говору.

пример: *Сузе сина размејнога*, Иван Гундулић

Каже ропство, крије веригу,	Сниг на сунцу, сунце у ноћи.
Иште здравље у помоћи,	Вјеру и љубав ткогод сцијени
Ками у цвитју, цвит на снигу,	У некрепкој наћи жени

Литота је стилска фигура која истиче неки појам негирајући њему супротни, то јест наглашава појачану афирмацију поричући супротну тврдњу. Уместо, на пример, да кажемо како је нешто добро, рећи ћемо да није лоше. Литота је свако

намерно слабљење, ублажавање израза са сврхом да постигне обрнут, појачан ефекат. Неки је зову и „претеривање према доле”. Литота није ретка у колоквијалном, неформалном говору, а често се употребљава да би изазвала иронични ефекат.

Литота је по поступку слична еуфемизму, али се од њега разликује ефектом који треба да постигне. Еуфемизам ослабљује израз, а литота га умањује само привидно, док суштински тежи управо супротном дејству – појачавању. Неки литоту подводе под иронију, али не мора увек имати иронијску компоненту.

пример: из *Слутње* Добрише Цесарића:

У страху за љубав испитујем срце.
Што има за њу? Има, има доста.

Као што може имати иронијску, литота може имати и хуморну компоненту као пропратну појаву.

Хипербола је појам супротан литоти. Посреди је фигура преувеличавања особина предмета или појаве, или пак интензитета радње. Она је појачавање израза до екстрема. Хипербола је по пореклу механизам језика. Објашњавајући метонимију, поменули смо да на исти начин, захваљујући заједничкој лексичко-семантичкој групи, чији принцип делује на све њене чланове, функционише и хипербола: попио буре вина или гутљај вина. Хипербола је једно од основних средстава изражавања афективности у језику: полудећу од буке, црћи ћу од беса, сто пута сам ти рекао, чекам те читаву вечност. Хипербола је битан стилски елемент патоса па је због тога често срећемо у делима родољубиве тематике.

пример: *Моја ојтаџина*. Ђуре Јакшића:

Дрзнеш ли даље, чушећ громове,
Како тишину земље слободне
Са грмљавином страшном кидају.

Она, најзад, може бити и елемент комике и карикатуре – јер свако одступање од уобичајеног, па и претеривање, има хуморне ефекте.

Хипербола је честа у усменој књижевности и то не само кад треба описати неки предмет или појаву. Она је елемент структуре мишљења јер је израз митског поимања стварности и зато се уграђује у чудесни свет народне књижевности. Овом фигуром обилује бајка, која се гради на неодређености, па је и логично да други пол уклањања реалних и одредивих координата света буде управо претеривање. Кад јунак неке бајке, на пример, треба да пређе седам гора и седам мора, бајка хиперболом изражава своју просторну и временску индетерминисаност. Палимпсестни слојеви који чине развој усмене књижевности подразумевају да ће се неки старији, митолошки слој заменити конкретним појединостама неког времена. Основна матрица ће остати иста, само ће се променити имена ликова. Зато су епски јунаци претерано јаки – јер су настали прекривајући претходни митолошки слој и његовог јунака – то јест божанско или натприродно биће. Хипербола је и део децјег света па ћете је зато често срести и у књижевности за децу.

фигуре мисли:

поређење – стилска фигура којом се одређује зближавање, довођење две појаве у суоднос на темељу њихове сличности или подударанја у једној или више особина

антитеза – поређење по супротности; супротстављање две или више речи или појмова чија су значења супротна или уочљиво различита

парадокс – повезивање појмова који противрече једни другима у сувислој реченици

оксиморон – стилска фигура која повезује две или више језичких јединица супротног или уочљиво различитог значења, најчешће у облику именице и придева

иронија – стилска фигура која одређује духовит и подсмешљив став што означава супротно од онога што речима казује

градација – стилска фигура која одређује поступно појачавање израза

литота – стилска фигура која означава истицање, наглашавање неког појма негирајући њему супротни, то јест наглашава појачану афирмацију негирањем супротне тврдње

хипербола – фигура преувеличавања особина предмета или појаве, или пак интензитета радње

ВЕЖБА:

Santa Maria della Salute (одломак) Лаза Костић

Све ће се жеље ту да пробуде,
душине жице све да прогуде,
завиђемо светске колуте,
богове силне, камоли људе:
звездама ћемо померит путе,
сунцима засут сељенске студе,
да у све куте зоре заруде,
да од милине дуси полуде,
– *Santa Maria della Salute*.

Осим што градира, Лаза Костић мало и претерује, што и приличи његовим романтичарски патетичним осећањима и пружа нам леп пример за више појмова о којима смо говорили. Пронаћи остале стилске фигуре.

На примерима конкретних књижевних дела тражити и објашњавати стилске фигуре.

ФИГУРЕ КОНСТРУКЦИЈЕ (инверзија, реторичко питање, елипса, акумулација, асиндет, полисиндет и апостфора)

Фигуре конструкције, или синтаксичке фигуре, објашњавају се као посебни, неуобичајени ред речи у реченици. Оне су увек намерна конструкција, интонација, низање реченичних делова у неуобичајеном редоследу, поступци који имају стилску валентност и изражајну, афективну вредност, какву уобичајене реченичне конструкције не испољавају. У фигуре конструкције убрајају се: инверзија, реторичко питање, елипса, акумулација, асиндет, полисиндет и апостфора.

Иневрзија је појам који се односи и на синтаксу и на реторику. У оквиру синтаксе, она се објашњава као одступање од уобичајене реченичне конструкције. Ред речи померен је у односу на познати образац па се субјекат, предикат, или елементи који чине њихове синтагме могу наћи на месту које не очекујемо. Реченица на тај начин постаје стилски маркирана, добија другу интонацију и ритам, а промена реда речи истиче неку нијансу значења или емоције. На тај се начин издваја реч или реченица коју писац жели посебно да истакне. Кад говоримо о стилским фигурама, израз инверзија потиснуо је данас све сродне термине античке реторике и постао општи назив за сваку промену уобичајеног реда речи или реченице. Инверзија је типична за језик лирске поезије, која је традиционално израз узбуђеног духовног стања и снажне емоционалности, а она у необичном реду речи долазе до већег изражаја.

пример инверзије је формулни израз наше народне књижевности: мој по богу брате, а у њему обе функције инверзије долазе до пуног изражаја. Кад би израз гласио: мој брате по богу, био би осетно мање ритмичан, а сам божански, виши смисао побратимства не би био тако наглашен. Инверзија је, из метричких разлога, веома фреквентна у нашој народној књижевности: Књигу пише Вукашине краљу. Исказ: Вукашин краљ пише књигу нарушио би асиметрични јамбски десетерац с цезуром после четвртог слога.

пример: *Морска врба*, Јован Дучић

И ту шуми с њима, дајући полако,
Мору коју грану, ветру листак који:
И, ко срце, себе кидајући тако,
Тужно шуми живот. – Сама врба стоји...

Реторичко питање јесте такође типично средство античког беседништва, а и данас је изразит поступак поменуте вештине. Под њом се подразумева питање на које се не очекује одговор. Оно у себи садржи одговор, или га подразумева, а поставља се да би се постигао неки реторички ефекат.

Пример: *Горски вијенац*, Његош

Бог вас клео, погани изроди!
Што ће турска вјера међу вама?
Куда ћете с клетвом праћедовском?

Привидност је сасвим логична јер беседа није дијалог и не подразумева реплику већ само стилски обрт. Посреди је привидно питање, а у бити се ради о афективно набијеној категоричкој тврдњи која се формулише у упитној форми да би се постигла јача уверљивост, да би говор био живљи, да би се слушалац навео на размишљање, да би говорник изразио осећање или став.

Реторичко питање можемо поделити на два основна облика. Први је такав да је његов смисао подразумева само одричан одговор. То је заправо само одрична реченица преформулисана у упитну. Други тип изражава неки став или осећање говорника и стога се подразумева да на њега нема правог одговора. То је само питање уместо зависне реченице пред којом би стајао неки израз типа „зар је могуће да...”

Реторичко питање садржи јак елемент сугестивности и може да има снажно психолошко дејство на слушаоце. Оно их тако може потпуно збунити и навести их да механички реагују наметнутим или изазваним нелогичним и бесмисленим

одговором, или пак да потврде управо супротно од онога што мисле да потврђују. Ова говорна фигура оставља утисак комуникације између говорника и аудиторијума, што такође није лишено психолошког ефекта. Можемо га, најзад, препознати и у свакодневном говору. Најједноставније речено, то је она формулација „зар не?“, коју тако често изговарамо.

Елипса је стилска фигура која изоставља делове реченице премда су они, по синтаксичким правилима, нужни. Изостављање мора бити такво да оно што није изречено можемо разумети из контекста. Она постиже велику језгровитост израза, због чега је омиљено средство једноставних усмених облика, а посебно пословице: Отето – проклето; Младост – лудост; Ми о вуку, а вук на врата. Елипси је склона и поезија, која је заснована на лапидарности израза као на једном од својих основних принципа. На елипси је Момчило Настасијевић поставио своју поетику:

Лове,
а уловљени.
С вечери, туго,
ко коме плен?

Заснована на језгровитости, елипса је карактеристична за афористички и пословички стил: Крсти вука, вук под гору.

Свакако да једно овако ритмички ефектно и економично стилско средство није лишено и афективне функције, а немали део његове вредности, поред ритмичких ефеката, лежи у неочекиваности и загонетности елиптичног израза. Треба рећи да је економична елипса честа у свакодневном говору, посебно када се језиком служимо у његовој комуникативној функцији: „Што пре [нешто урадиш], то боље [за тебе].”

пример: *Глухоће*, VIII, Момчило Настасијевић

Лек си,
дубље тим лека ми не.

И лепота ли
мук ова расточења,
крхотини твојој врело,

тајније из мутње ме то
над бистрину те
забистри тама,

на рођај опело.

Акумулација је поступак низања више појмова сличног или сродног значења. Она појачава афективност израза и обогаћује скалу осећања. Акумулација настоји да најпре импресионира навођењем великог броја чињеница и података, а формално постиже изузетну прецизност и разноликост у дескрипцији. Постепеним појачавањем израза и њихових значења долази се до својеврсног климакса. Пажљивим посматрањем и опширним описивањем предмета и појава с различитих тачака гледишта, подробним приказивањем другачијих, нових виђења, ређањем атрибута, поређења, контраста и синонима гради се посебна психолошка градација, која продубљује смисао, богати и појачава значење исказа. Акумулација

Култура говора

ција може да има и хуморне ефекте. Огледни пример акумулације јесте песма *Плави зец* Душана Радовића.

примери из *Златног руна* Борислава Пскића

„Одавде Царски Син, Цинцар Москопољац, шаље европским чаршијама, базарима и арастама, своје мајсторе и пратомајсторе, *славне жричаре, дунђере, кујунџије, резбаре, клесаре, ђашиџије, сребраре и срмаџије, балсамаре и траваре, абације или шавце и терзије, ђамаџије, ђурџије, чизмаре, џеџаре, мачаре или спадаријусе, вретенаре и сукнаре, ћилимаре и чадориџије, ножаре, крзнаре, бојаџије и сапуџије...*”.

„*Куће, ђасе, кондири, вазе, амфоре, звонолики и волуџасџи крајџери, леџиџи и леџиџи, арабали, луџирофери, хидрије, канџароси, џиксиде, алабасџери, џаџири, барџаџи...* И, разуме се, она два готова крчага.”

У поступке акумулације убрајају се асидент и полисиндет, и они између осталог, имају задатак да, у зависности од контекста, убрзају или успоре ритам израза.

Полисиндет је термин из античке реторике и одређује стилску фигуру која се остварује понављањем истог везника или различитих везника између неколико речи и реченица:

пример: *Госпођици*, Алеска Шантић

Некада сам и вас на кољену цупко,
И доносио вам слатке шећерлеме,
И љубио дуго ваше плаво тјеме,
И чело и лице невино и љупко.

Полисиндет је опробано средство ритма прозе: *На Дрини Ђуџирија*, Иво Андрић

„Човјек је на њој као на чаробној љуљашци: и земљу прелази, и, водом плови, и простором лети, и, опет је чврсто и сигурно везан за касабу и своју белу кућу.”

Више него у наративној прози, полисиндет се среће у ритмичкој прози и песми у прози, а карактеристичан је за библијски стил.

пример: *Туга у камену*, Момчило Настасијевић

1
Ни реч, ни стих, ни звук
тугу моју не каза;
а дуге свесудиљ неке

небо и земљу
спаја и спаја лук.

2
И кренем, и родна коб
све дубље ме корени.

И крикнем,
и у срце као пож
рођени зарије се крик.

3
И крвљу ту па ту
матером у круг.

А свићем са зорама,
а с вечери сетно
нестаје ме за горама.

4
И немо из твари тугом
објави се друг.

И тугом зацвркуће тица
и зазелени луг.

5
И секира кад љуто
засече дуб;

И јагње и вук, – кости кад млави зуб;
немо свему тугом
верни остане друг.

6
Слобода робу, – одбегнем далеко,
а све дубље ту.

И благослов што гробу
колебаци проклетство неко, –
одужити дуг.

7
Све зове, –
остајем.

Кореном у камену
тузи затварам круг.

8
Патнику из тиха срца
то чудно пукне зора пик.

И чудно,
на рамену себи,
светли свој сагледа лик.

9
Ни реч, ни стих, ни звук
тугу моју не каза.

А дуге свеудиљ неке
небо и земљу
спаја и спаја лук.

Асиндет или асиндетска паратакса, или стил без везника, према истом извору, јесте такође термин из античке реторике за фигуру низања израза при чему су везници изостављени. Античка реторика разликовала је два типа асиндента: по врстама речи: (низање именица, глагола и тако даље) и по броју речи у појединим члановима низа, с обзиром на то да ли се један члан састоји од једне или више речи. Ова је фигура била омиљена међу грчким и латинским, а нарочито барокним песницима. Изузетно је фреквентна у модерном песништву. Асиндет је нарочито карактеристичан за нашу народну поезију јер су се везници изостављали из метричких разлога.

пример: народна песма

Мисли млада, нико је не чује,
Слушало је момче чобанине,
Стријели јој у скуту јабуку.

пример: *Самсон и Делила*, Лаза Костић

У Делили се тако кренула
срамота, понос, гроза, љубав, страх.

пример: *Речи у камену*, V, Момчило Настасијевић

Закти, намерниче,
нест окрвави,
бравама овим по краву ружу.

Негостопримљу
крвљу нек' запечати рђу
сустали Бог.

Широко небо умору,
даљина блага сканању,
топла ли земља мајка.

Писци понекад асиндет и полисиндеткористе упоредо.

пример: *Часови*, Алекса Шантић:

Продиру кроз камен, кроз земљу, тмине рјечне,
Плијене и посе, и ниште, и бију.
[кроз камен (на) кроз земљу (и) тмине рјечне]

Апострофа је термин из грчке реторике за фигуру у којој говорник или писац изненада престаје да се „обраћа” непосредно публици и „окреће се” од свог природног саговорника да ослови неку личност, богове, предмете или појаве о којима говори. Ова фигура оживљава говор, а личности или предмети који се апострофирају на тај се начин психолошки приближавају и пажња се скреће на главни предмет говора. Апострофа је увек у вокативу и у фигуре конструкције убраја се зато што је носилац логичког акцента.

Култура говора

пример: Корачница сна. Оскар Давичо

Падни, месече, на кров страћаре
и звизни на прсте, жут оцачаре.
дигни их из сна, да мутни ударе

Пробуди другаре, рударе, лаћаре,
на наше дане – помијаре.

Писац или говорник се не обраћају само људима, већ и појавама изван њиховог круга – боговима и апстракцијама. Апострофа се тада додирује с персонификацијом и указује на идејну сферу која учествује у грађењу модела света тог дела, тј. сферу из које се говорник обраћа. Понекад је цело дело писано као апострофа (Петар Кочић, *Слобода*). Ова је фигура нарочито честа у епици. Хомер, као и наш народни певач, сваки час зазива бога или неког јунака, што има и психолошку функцију, али и указује на значај онога ко се зазива. Много наших народних песама почиње управо са: Боже мили. У епици је апострофа често на почетку дела и тада најнедвосмисленије истиче идејну сферу у оквиру које се оно креће.

фигуре конструкције:

инверзија – одступање од уобичајене реченичне конструкције; ред речи у реченици померен је у односу на познати образац

реторичко питање – питање на које се не очекује одговор; оно у себи садржи одговор, или га подразумева

елипса – стилска фигура која изоставља делове реченице премда су они, по синтаксичким правилима градње реченице, нужни

аккумуляција – поступак нагомилавања речи истог или сличног значења

асиндет – стилска фигура која се остварује изостављањем везника

полисиндет – стилска фигура која се остварује понављањем истог везника или различитих везника између неколико речи и реченица

апострофа – непоредно ословљавање личности, богова, предмета или појава о којима се говори

ВЕЖБА:

Анализирати фигуре конструкције на конкретним примерима. Пронаћи у библиотеци *Слобода* Петра Кочића и објаснити поступак тог дела.

Пронаћи примере асиндета и полисиндета у Библији.

ГОВОРНИ ЖАНРОВИ

ГОВОРНИ ЖАНРОВИ – појам

Жанр је термин француског порекла и означава врсту, род или пол. Под термином говорни жанрови подразумевају се врсте говора одређене говорном ситуацијом и сврхом излагања. Садржину говора, избор стила, композицију, одређује сфера општења. Исказ је јединица говорне комуникације. Он није индивидуална конструкција, нити импровизација, већ говорни образац, устаљени говорни облик. Сваки говорни чин има свој утврђени облик.

Критеријуми поделе говорних жанрова јесу разнолики. Тип језичке комуникације може се одређивати и према врсти средстава којима се преноси порука, то јест према критеријуму форме. Исказе, или говорне жанрове, тако, разликујемо према критеријуму форме и с тог становишта они могу бити усмени и писани. Усмени облици обликују се усменим, говорним језиком. Њихово је средство изговорена реч, праћена гестом и мимиком. У усмене говорне врсте улазе разговори који се воде живом речи у најразличитијим ситуацијама (нпр. телефоном). Писани облици обликују се текстом, дакле исказом фиксираним писаном речју. Говорни жанрови се, затим, деле према структурном критеријуму, и то на примарне или просте и секундарне или сложене. Примарни говорни жанрови настају у условима непосредног говорног општења, пре свега усменог. Чине их: реплике у свакодневном дијалогу, дакле типови: фамилијарног, салонског, друштвено-политичког или филозофског дијалога. Секундарни говорни жанрови настају у условима сложенијег, културолошки развијенијег писаног и усменог споразумевања. Они су, историјски посматрано, појава новијег датума и чине их: књижевни, научни и публицистички жанрови. Природа сложенијих жанрова подразумева и апсорпцију примарних, дакле усвајање непосредног говорног општења. У таквом, промењеном говорном контексту, типови усменог исказа губе карактер непосредног општења са саговорником, мењају дакле, примарну функцију. Примера ради, дијалог је у непосредном разговору природан, примарни исказ, а у роману или драми постаје део уметничке структуре. Ова се подела може посматрати и са становишта фреквентности, претежности употребе неког жанра у комуникацији. Примарни жанрови су чешће у употреби, а секундарни су ређи.

Основни вид комуникације говором јесте дијалог. Из дијалога се издвојио монолог, као сложенија врста, па и он може бити примаран и секундаран, припадати форми усменог и форми писаног исказа. Сваки монолог је, у суштини, или реплика на нечији ранији исказ, или повод за очекивани одговор.

говорни жанрови:

а) исказ

б) дијалог

в) монолог

подела:

а) критеријум форме:

б) структурни критеријум:

1. усмени

1. примарни

2. писани

2. секундарни

ДИЈАЛОГ

Дијалог је термин настао од два грчка израза: два и говор. Посреди је, дакле, разговор између два лица. Термин који означава разговор између више особа је-сте полилог. Дијалог је, дакле, разговор између говорника и саговорника, који су у комуникативном погледу равноправни. Информације теку у оба смера и за-то се за дијалог каже да је интерактивни облик комуницирања. Улоге говорника и саговорника стално се смењују на принципу лингвистичке акције и реакције. Један говори, а други слуша, да би се већ у следећем тренутку улоге обрнуле. Малопређашњи говорник постаје саговорник, а саговорник постаје говорник.

Ланац комуникације говорник–канал–саговорник остварује се непосредно. Структура дијалога подразумева двосмерну комуникацију језиком, на релацији говорник↔саговорник. Јединице дијалога чине искази сваког говорника, или го-ворни чланови, а називају се реплике. Тај се термин односи на исказ једног го-ворника у дијалогу, одговор. Његово је порекло у француском језику, а израз дословно и значи одговор. Реплика је несамостални исказ и не може се разумети без контекста претходно реченог.

Говорни догађај се у сваком тренутку може прекинути и опет започети. По-четак, прекид и наставак општења битна је одлика дијалога. Само се по себи разуме да је дијалог динамичнији облик вербалне комуникације од монолога. Дијалог као примарни говор јесте најраспрострањенији и најразноврснији облик општења међу људима и прати готово све људске делатности. У педагошкој ко-муникацији, поготово с децом у вртићу, васпитаници се дијалогом активирају и на тај се начин подстиче њихов развој.

Особине дијалога најпре зависе од форме, дакле, од тога да ли су искази усмени или писани. Уопштено говорећи, усмени облик је свакодневни, природ-ни, непланирани говор. Писани се, насупрот њему, припрема. Усмени дијалог, који је жив и непосредан, прате дикцијски елементи и невербална средства ко-муникације. Карактеристични за усмени исказ, они не прате писани дијалог. За-то је, уосталом, промишљеност и неопходна писаном дијалогу.

Култура дијалога подразумева, пре свега, социјални аспект комуникације и очитује се као прилагођеност контексту. Спонтани, неприпремљени, слободни дијалог јесте импровизација, која се допушта у интимном, породичном или при-јатељском окружењу. Формалније околности усменом дијалогу ипак намећу захтеве, а они се очитују као утврђена формална обележја говора. Она се не од-носе само на тип исказа и његов садржај већ и на начин опхођења према саго-ворнику. Слушање је комуникацијски канал и стога је елементрана претпостав-ка дијалога, а не само израз лепог васпитања.

Занимљиво је да се у дијалогске форме могу увући елементи монолога: поје-диначна излагања у дискусији, дуги одговори наспрам кратких питања у интер-вјуу, а и у свакодневним разговорима јављају се неке врсте монолога.

дијалог:

- а) разговор између говорника и саговорника, који су у комуникативном погледу равноправни
 - б) примарни облик комуникације
- форма: усмени и писани
- одлике:
- а) интерактивни облик комуницирања
 - б) ланац комуникације остварује се непосредно
 - в) динамичност
 - г) прилагођеност контексту
- структура:
- а) двосмерна комуникацију језиком на релацији говорник↔саговорник
 - б) реплика (несамостални исказ)

МОНОЛОГ

Монолог је говорни жанр који се дефинише као исказ једне особе. Посреди је континуирано излагање упућено другим учесницима у комуникацији. Како се монолог може остварити у обе форме, писаној и усменој, учесници у комуникацији могу бити саговорници и читаоци. У монологу информације теку у једном смеру. Читав говорни догађај јесте непрекинути низ говорних чинова, саопштења, који шаље само један учесник у процесу комуникације. Други их само прима и не одговара језички на примљене поруке. Почетне улоге остају непромењене од почетка до краја излагања: један је све време само говорник, а други саговорник (читалац).

И монолог је, међутим, као вид комуникације тек једна карика у њеном ланцу, у највећем броју случајева условљена нечим што јој претходило. Зато се за монолог и каже да је проширена реплика. И монолог, другим речима, има дијалошку структуру, каква је неопходна у сваком процесу комуникације.

У једносмерном току информација, од говорника ка слушаоцу (читаоцу), говорник мора обратити посебну пажњу и на садржај и начин излагања. На усмену реч у монологу усмерена је сва пажња, а непрекидност и развијеност монолошког говора тражи сређену композицију – логичку организованост и повезаност делова говора у целину. Битни су и изграђен језик и упечатљив стил, добра дикција и култивисани гест. Значај организације садржаја и начина излагања битно одваја континуирано излагање једног лица пред скупом од спонтаног, обичног свакодневног говора, какви су разговор и дијалог. Зато је целовитост (кохерентност) важна одлика монолога.

Посреди је још један чест говорни жанр и среће се у свакодневном животу, у готово свим видовима постојања и готово свим областима човековог деловања. Вербална се комуникација може одвијати у „чистим” облицима, али и у монологу се могу уносити дијалошки елементи. Разговор с публиком, постављање питања и одговори пожељни су елементи јер донекле динамизују монолошку структуру. У настави – а предавање је монолошки жанр – предвиђен је и дијало-

шки метод као методички приступ, што упућује на важност двосмерног тока комуникације и за превасходно једносмеран процес какав подразумева монолог.

МОНОЛОГ:

а) излагање једног лица

б) карика у ланцу комуникације (проширена реплика)

форма: писани и усмени

одлике:

а) непрекинути низ говорних чинова

в) усмереност на композицију

б) једносмерни ток информација

г) целовитост

ВРСТЕ ДИЈАЛОГА

Најчешћи типови исказа у свакодневној говорној пракси јесу: разговор, конверзација, дискусија, полемика и интервју.

Разговор јесте основни и најчешћи облик комуникације. Води се између два или више лица у најразноврснијим свакодневним ситуацијама. Обухвата све области живота и све људске делатности. Његова форма јесте усмени говор. Усмени дијалог у свакодневном животу води се разговорним стилем. Спонтан и једноставан, разговор има жив и слободан израз због чега је експресиван и врло изражајан.

Овај говорни жанр предност даје општењу и саопштавању па је сва пажња усмерена на њих, а не на само средство – дакле на језик. Такав говорни контекст обухвата све нивое језика, од језичке норме и народних говора, до ненормираних облика, чак и арготизама и вулгаризама, а затим и формализоване изразе и клишетиране синтаксичке облике. Управо разговорни жанр прате дикцијски елементи, као и невербална комуникација. Он може да апсорбује различите жанрове, као што су пословица, анегдота, па и разне говорне обрте, попут фразема и псовке.

У књижевним делима, нарочито у остварењима из реалистичког периода, разговор може да има важну улогу. Разговорне деонице остављају утисак уверљивог приказивања људи и збивања. Оне могу да допринесу динамичности дела и увек су ефикасно средство карактеризације ликова. Поступак увођења живог говора у књижевни текст назива се техника сказа.

Конверзација се често поистовећује с разговором, премда је посредни ужи појам. Овај термин одређује само једну врсту разговора, облик дијалога који се може сматрати посебним, култивисанијим, сређенијим видом говора. Конверзација се дефинише као угодан, забаван и духовит разговор. Он се води у друштву и његов је циљ у самом себи, у ћаскању и дружењу. Језик конверзације има само улогу општења и зато је она умногоме условљен социјалним конвенцијама. И овај облик дијалога има усмену форму и води се разговорним стилем, али ипак је формализованији. Ако говоримо о салонској конверзацији као о виду дијалога и друштвеног општења, не треба сметнути с ума да је конверзација и метод у настави страних језика.

Дискусија је облик дијалошког говора којим се расправља или размењује мишљење. Она може имати и формални карактер и онда се често завршава усвајањем закључака. Посреди је тада вид службене одлуке и може је пратити и писани документ. Учесници треба да воде рачуна о систематичности, аргументованости и сажетости излагања. Стил је условљен наменом дискусије.

Овај вид усменог дијалога води се између више лица да би се дошло до истине и неког заједничког закључка, да би се тема дискусије расветлила, да би се приближила гледишта. Будући размена мишљења, њој се прибегава да би се ставови изнели и сучелили. Теме дискусије, за разлику од неформалних и спонтаних облика разговора и конверзације, припремају се унапред и у великој су мери одређене контекстом. Оне се најављују, дакле износе у јавност тзв. дневном редом. Важне теме, то јест тачке дневног реда, могу бити пропраћене и писаним материјалом, на пример документацијом, графиконима, табелама, како би се учесници могли упознати с излагањем, а и сами припремити да учествују у дискусији. На крају дискусије могу се доносити резиме, оцена или закључак. О дискусији се води записник, који захтева вештину сажетог формулисања.

Култура дискусије мора да се негује, тим пре што се везује за изразито социјално формализоване, јавне и пословне околности. Под њом се подразумева и ограничено време за излагање. Термин дискусија уобичајен је у друштвено-политичком животу и у науци. Термин дебата везује се за државне и међудржавне расправе. Дискусија између два учесника зове се тандем-дискусија, а она у којој учествује више дискусаната панел-дискусија.

Полемика је говорни жанр који се објашњава као оштра расправа о споровима у науци, уметности, књижевности, политици... Овај вид дијалога подразумева сучељавање опречних ставова. Може се водити у усменој и писаној форми, а припада и жанру дијалога и жанру монолога. Може се, затим, водити у јавности и у затвореном кругу. Његов је циљ да, у борби мишљења, наметне став. Противници се сукобљавају користећи чак и иронију и сатиру. Нису им стране ни говорничке вештине, а подразумева се субјективност у приступу и излагању. За полемику је битна и личност полемичара. Упркос свему томе, она мора да буде принципијелна и не сме да одступа од чињеничне тачности. Политичка и културна историја човечанства, праћена је полемиком, која ју је и обележила. У нашој је култури позната полемика Вука Карацића с противницима његових идеја, а она је кулминирала познатим списом Ђуре Даничића *Рат за српски језик и правопис*. Иако је полемика пратила готово све периоде наше књижевне историје, посебно је обележила међуратни период, када су поетичке новине које су продирале у нашу средину биле и најрадикалније. Занимљиво је да и многа књижевна дела настају као полемика. Пример: песма Душана Радовића *Да ли ми верујете* јесте прећутно оповргавање Змајеве песме *Кућање*. Спис *За слободни српски* Милоша Црњанског полемичког је карактера такође.

Интервју је дијалошка врста усменог или писаног говора, чест жанр публицистичког стила, а може се срести и као вид научног или уметничког деловања. У Речнику књижевних термина о интервјуу се каже да је један од облика доку-

ментарне књижевности. Сви знамо шта је интервју – разговор који новинар води с неком јавном личношћу за радио, телевизију или новине. Интервју је јавни разговор са значајном личношћу о важној теми, или јавни разговор с познатом личношћу. У првом случају, квалитет разговора јесте информативност, а у другом разонода.

Циљ интервјуа јесте информативност, али и могућност да се о предмету разговора формира мишљење и утиче на публику. Интервју је одраз у великој мери нараслог значаја специфичне функције савремених медија и њихове тенденције да јавно делују и обликују јавно мишљење. Његова је функција двострука – да саопшти нешто ново и да ту новину саговорник саопшти и протумачи из свог личног угла. Значај ове врсте дијалога јесте у његовој актуелности, али и аутентичности, коју фиксира сам медиј. Овај говорни жанр често прати важне догађаје па ставови саговорника о њима имају документарни карактер непосредног сведочанства.

Особа која води разговор има улогу медијатора, што је још једна особеност овог вида дијалога. Она не износи став другачије до избором личности, теме и питања. Уколико мислите да је то мало, ваља напоменути да стручна литература та три елемента наводи као најважније одлике интервјуа.

У књижевности је интервју присутан као начин да писац изложи и образложи своја поетичка схватања – да искаже своје виђење књижевности, да објасни и тумачи неке аспекте свог дела, да изнесе свој став о актуелним збивањима на књижевној сцени. У литератури се може срести и термин поетички интервју. Посебно је популаран последњих тридесетак година тако да имамо више десетина књига разговора с писацима.

врсте дијалога:

- | | | |
|-------------|-----------------|--------------|
| а) разгово | б) конверзација | в) дискусија |
| г) полемика | д) интервју | |

разговор: основни облик комуникације

форма: усмена стил: разговорни

функције језика: саопштавање и општење

одлике:

- | | |
|----------------|-------------------------|
| а) спонтан | в) експресиван |
| б) једноставан | г) жив и слободан израз |

конверзација: угодан, забаван и духовит разговор

- | | |
|--------------------------|---------------------------------|
| а) салонска | б) метод у учењу страних језика |
| форма: усмена | стил: разговорни |
| функција језика: општење | особеност: формализованост |

дискусија: размена мишљења

форма: усмена и писана

одлике:

- | | | |
|-------------------|--------------------|-------------|
| а) систематичност | б) аргументованост | в) сажетост |
|-------------------|--------------------|-------------|

полемика: сукоб мишљења

форма: усмена и писана

одлике:

а) принципијелност

б) чињенична тачност

особеност:

а) субјективност

б) значај личности говорника

интервју: разговор између новинара и јавне личности

форма: усмена и писана

стил:

а) публицистички

б) научни (научно-популарни)

циљ:

а) информативност

б) забава

в) утицај на јавно мњење

особине:

а) актуелност

б) аутентичност

медијатор:

а) избор личности

б) избор питања

особеност: одраз значаја савремених медија

ВЕЖБА

Еро и кадија (одломак), дијалог

„Честити ефендија! твоја крава убола моју краву.” – „Па ко је крив, море! је ли ко паћерао?” – „Није нико, него се поболе саме.” – „Е! вала, марви нема суда.” – Онда Еро: „Ама чујеш ли ти, ефендија! што ја кажем: моја крава убола твоју краву.” – „А, а! море! стани док погледам у ћитап;” па се сегне руком, да довати ћитап, а Еро те за руку. „Не ћеш, Бог и Божја вјера! Кад нијеси гледао мојој у ћитап, нећеш ни твојој.”

Еро с онога свијета (одломак), дијалог

„Помози бог кадо!” – „Бог ти помогао кмете! а одакле си ти кмете!” – „Ја сам, кадо! с онога свијета.” – „Је ли Бога ти! а нијеси ли виђео тамо мога Мују, који је умро прије неколико мјесеци?” – „О! како га не би виђео! он је мој први комшија.” – „Па како је, Бога ти! Како живи?” – „Вала Богу! здраво је, али се Бог ме доста мучи без ашлука: нема зашто да купи дувана, нити има чим да плати каву у друштву.” – „А оћеш ли ти опет натраг? не би ли му могао понијети, да му пошаљем мало ашлука?” „Би, зашто не би, ја идем сад управо тамо.”

Урош и Мрљавчевићи (одломак), реплика

„А мој бабо, Вукашине краљу!
„Мало л' ти је твоје краљевине?
„Мало л' ти је? Остала ти пуста!
„Већ с' о туђе отимате царство.
„А ти стриче, деспоте Угљеша!
„Мало л' ти је деспотсва твојега?
„Мало л' ти је? Остало ти пусто!
„Већ с' о туђе отимате царство.
„А ти стриче, војвода Гојко!
„Мало л' ти је војводства твојега?
„Мало л' ти је? Остало ти пусто!
„Већ с' о туђе отимате царство.
„Видите ли, Бог вас не видио!
„Књига каже, на Уроша царство,
„Од оца је остануло сину,
„Ћетету је од кољена царство.

„Њему царство царе наручио
„Па самрти, кад је починуо.” /.../
На Марка је врло жао краљу,
Те га љуто куле и проклиње:
„Сине марко, да те Бог убије!
„Ти немао гроба ни порода!
„И да би ти душа не испала,
„Док Турскога цара не дворио!”
Краљ га куле, цар га благосиља:
„Куме Марко, Бог ти помогао!
„Твоје лице св'јетло на дивану!
„Твоја сабља сјекла на мејдану!
„Нада те се не нашло јунака!
„Име ти се свуда спомињало,
„Док је сунца и док је мјесеца!”

Пролог, Милош Црњански, монолог

Ја видех Троју, и видех све.
Море, и обале где лотос зре,
и вратих се, блед, и сам.
На Итаки и ја бих да убијам,
ал кад се не сме,
бар да запевам
мало нове песме.
У кући ми је пијанка, и блуд,
а тужан је живот на свету, свуд –
изузе оптимисте!
Ја нисам певач проданих права,
ни ласкало отмених крава.
Ја певам тужнима:

да туга од свега ослобођава.
Нисам патриотска трибина.
Нит марим за славу Поетика.
Нећу да прескочим Крлежу, ни Ћурчина,
нити да будем народна дика.
Судбина ми је стара,
а стихови мало нови.
Али: или нам живот нешто ново носи,
а душа нам значи један степен више,
небу, што високо, звездано, мирише,
ил нек и нас, и песме, и Итаку, и све,
ђаво носи.

Роман о Лондону (одломак), Милош Црњански, монолог

Сећам те се, пане Тадија, како сте се смејали на то. Ређали сте победе Наполеонове. Да, да, пане Тадија, то је била младост његова, која је лепа у сваком човеку. Читао је Плутарха. Опљачкао Италију, да би очарао Жозефину, дрољу.

Морал се мења, кажете, пане Тадија? Морал се мења као што се и људи мењају? Могло би се, чак, за њу, рећи, да је била верна, кад је он постао цар?

А не, а не, пане Тадија, није морал, њен, у питању; његов је морал у питању. Тај велики човек употребљава, у своју корист, не само жене, него употребљава чак и заробљене непријатељске заставе за интриге, у Паризу. /.../

Па добро, али признаћете му, ваљда, сан о Александру? О царству! О Карлу Великом! Египат, – где га је, са пирамида, гледало три хиљаде година.

Да, да три хиљаде година, са пирамида, су га гледале, и кад је напустио своје војнике. Ни први, ни последњи пут. Ваља, међутим, признати да је имао, – као сви полтрони, – срећу. На њега није извршио атентат, нико, у Египту. Оставио је, за то, место себе. Клебера, кога је један фанатик египатски убио.

Вежбати дијалог из *Анџоложије српске драме за децу* Бранислава Крављана.

ПРИПОВЕДАЊЕ И ВРСТЕ НАРАЦИЈЕ

Приповедање, или наратија, јесте врста монологског, усменог или писаног говора. Посреди је излагање догађаја у њиховом, хронолошком следу или у специјално организованом уметничком облику. Као поступак, примењује се у свакодневном говору, али и у беседништву, науци и књижевности, и то у сва три њена рода. Да би било ефектно, излагање мора да буде веродостојно, прегледно, јасно и убедљиво.

Опис и приповедање можете вежбати с децом у вртићу. Те активности развијају њихове говорне способности, али и доприносе изоштравању перцепције. У том се смисли могу разликовати приповедање (причање) и препричавање. Приповедање би било излагање неког догађаја у коме смо учествовали или смо му непосредно сведочили. Препричавање подразумева посредовање па излажемо о нечему што смо читали или смо од другог чули.

Нарација је монолошки жанр који се највише приближава књижевности. Књижевна наративна један је од најважнијих поступака обликовања књижевног дела. На њој се темељи један књижевни род – епика. Њој припадају све епске форме, које неки истраживачи називају и наративном књижевношћу. Прешавши у уметничку структуру, догађај се обликује као радња. Аристотел је говорио да историографија приповеда догађаје који су се одиста догодили, а књижевност оне који су се могли догодити, и то на основу закона вероватности или нужности. То значи да се, осим у књижевности, приповедање може срести и у текстовима и исказима другачије провинијенције (научним, беседничким...). Док се они држе фактографске тачности, епска наративна организује имагинарне чињенице у складу с уметничким интенцијама писца, које више не морају бити само вероватност или нужност (фантастика). Данас је чест и термин фикција (књижевна фикција), који именује књижевна дела заснована на измишљеним догађајима, па и саму књижевност као такву.

За разлику од садашњег времена драме, време епске наративне је прошло, али понекад, ради живости приповедање или каквог другог уметничког наума, модално се употребљавају и друга глаголска времена. То време има и граматичку одредницу „приповедачки”, на пример аорист или презент. Нарација, затим, не мора почети од иницијалног догађаја. Уколико креће од неке тачке времена, посебно од краја, говоримо о методу ретроспекције. Приповедање се може излагати у првом и у трећем лицу и на основу тога класификујемо и типове приповедача, то јест наратива.

Одлике књижевне, или епске наративне јесу: свеобухватност, објективност, непристрасност, задржавање на појединостима или току радње који измиче основним збивањима, као начин да се изазове напетост читалаца. Ти се поступци зову дигресије и екскурзије. Дигресија јесте задржавање на појединостима, на пример на опису ратника. Екскурзија је скретање с основног тока радње. У *Одисеји* је то епизода с Наусикајом, која задржава Одисеја на повратку кући. У *Мађарећим љубавима* Бранка Ћопића то је епизода о љубавним догађајима, која је скренула пажњу с мотива црне књиге и одлажући расплет, повећава напетост приповедања.

Епска ширина спада у најважније одлике књижевне наративне, која тежи тоталној слици света, ако тако могу да кажем. Док се лирика гради на лапидарности, то јест језгровитости стила настојећи да, обрнутом следу, нагласи интензитет, и док се драма гради на драмском сукобу, који изазива напетост, и на разрешењу напетости, епски стил јесте свеобухватност. Школски пример били би реалистички романи, на пример онај опширни Толстој, или Балзакова вишетомна *Људска комедија*. Нису, међутим, сви епски жанрови такви. Кратке приповедне форме теже лапидарности, понегде се ближе лирској структури, па поступци задржавања радње нису за њих карактеристични.

Техника приповедња подразумева увод или експозицију, заплет, кулминацију, перипетију и расплет. Експозиција упознаје читаоце с оквиром радње. Заплетом зовем, каже Аристотел, све оно што се дешава од почетка па све до онога

дела који чини границу, одакле се врши прелажење из среће у несрећу или из несреће у срећу, а расплетом све оно што се дешава од почетка тога прелажења па до краја. Термин се и данас употребљава у смислу који му је дао Аристотел, премда има нешто шири оквир. Заплет је део радње у коме се успостављају значајни односи између догађаја, ликова, мотива и тема стварајући напетост и очекивања, која ће се разрешити у расплету. Заплет се може одредити и као увођење динамичког мотива у статичну ситуацију експозиције.

Кулминација или климакс врхунац је наратије, онај елемент радње који ликове, протагонисте и антагонисте, доводи бар наизглед, у позицију подједнаке моћи. То је тренутак кад вага још није превагнула на једну страну и кад се чини да су све могућности још увек отворене. Перипетија је наредна фаза у развоју радње и доноси нагли преокрет ситуације. Она се најчешће читује као пад једне личности, претежно главног јунака као носиоца радње. Он најчешће пада из благостања у несрећу. Аристотел је перипетију дефинисао као окретање радње противно од онога што се намерава. У драми се такав преокрет одређује као драмска иронија, или иронија субине. Посреди је композициони принцип и не треба га бркати с иронијом као стилском фигуром.

Расплет је завршни део радње у свим књижевним врстама у којима време сачињава основу композиције и структуре. Његова је основна функција да разреши темељне супротности и сукоб, које је обликовао заплет, али и да успостави коначне смисаоне односе између бројних догађаја и мотива, што су у заплету изазивали напетост и тражили разрешење. Напетост се ствара тако што се најчешће ретардирајући епски мотиви, дакле мотиви који задржавају радњу, смењују с наговештајима којима је унапред најављен крајњи циљ – то јест разрешење напетости. Наговештаји и правци расплета условљени су заплетом, премда понекад упућују читаоце на погрешне претпоставке. Примена такве технике има дубљи уметнички смисао, обично неке ироничне психолошке, друштвене или етичке импликације. Расплет није само коначно разрешење и заокружење радње, него је често и ново успостављање мисаоних, моралних и емотивних односа између појединих елемената дела. До нових смисаоних линија долази зато што расплет ствара перспективу у којој је могуће сагледати дело у целини и ретроспективно открити у њему другачија значења, богатства и неизвесности.

приповедање:

- а) врста монолошког, усменог или писаног говора
- б) излагање догађаја у њиховом, хронолошком следу
- или у специјално организованом уметничком облику

примењује се у:

- | | |
|------------------------|----------------|
| а) свакодневном говору | в) беседништву |
| б) науци | г) књижевности |

одлике књижевне наратије:

- | | |
|-------------------|--------------------------------|
| а) објективност | в) задржавање радње (напетост) |
| б) свеобухватност | |

техника приповедања:

а) експозиција

б) заплет

в) кулминација

г) перипетија

д) расплет

ОПИС

Опис или дескрипција јесте врста монолошког, усменог или писаног говора, такође. Посреди је поступак представљања физичког света, нарочито човека и природе. Она приказује све појаве и стања која се нуде чулном опажању тако што указује на њихове карактеристичне црте, појединости и особине. Опис дочарава више спољашњост него унутрашњост, више физички изглед него духовну конституцију, више појавност него суштину онога што приказује. Такав се одраз у књижевности, међутим, обично не зауставља на површини ствари и појава које се нуде чулном опажању и језичком уобличењу, него добија и неке посебне уметничке функције. Књижевни језик и слике у којима се неки опис конституише, као и асоцијације што их он у таквој конституцији буди, најчешће су снажно намагнетисане неким дубљим унутрашњим смислом најзначајући и одређени доживљај света. Та стилска магнетизација описа уметничким смислом присутна је у сваком естетички релевантном књижевном опису, било да је реч о дескриптивном приказу ратника и њихових сукоба, природе, града, човека...

Као и о нарави, и о опису можемо говорити као о научном методу. Он тада тежи прецизном и објективном изношењу чињеница и појединости о појави коју треба да представи. У дискурзивним књижевним формама, као што су есеј и расправа, по правилу нема описа. У драмским делима описи су секундарног и спорадичног значаја. Они су најчешће помоћно средство коме се прибегава само онда када техника непосредне драмске презентације закаже. Када је реч о лирици, функција дескрипције варира у зависности од жанра. У дескриптивној и рефлексивној поезији, као и у епским формама, дескрипција има значајно место. Тако је опис природе, често прожет сећањем и размишљањем, вероватно најуниверзалнија матрица дескриптивног и рефлексивног песничког изражавања. И епика велике уметничке домете често постиже управо у описима, посебно ратника, њихове одеће и појаве. У приповеци и роману опис природе, амбијента, средине, ликова, утемељују пишчев доживљај реалности у одређеном простору физичког света, или пак иду до потпуног исклизућа из њега. Они, затим, снажно проширују поље асоцијативног деловања уметничког дела па тако могу постати један од основних елемената његовог модела света и његове идејне равни.

У целини посматрано, опис је упућен на физички простор, што нужно не подразумева ни статичност ни механичност, него живу активност чула, било да је она непосредна или посредна. Ако је нарави заснована на догађајима који стоје у логичким, узрочно-последичним везама, опис се може отворити за ирационалне и иррационалне сфере човека и света. Може се отворити и за приказ, или симболички приказ унутрашњих стања лирског субјекта или неког књижевног јунака. Ма колико физички простор био у опису статички фиксиран, само

описивање његових појединачних делова јесте динамичан процес, који проистиче из одређеног контекста, надовезује се на њега, одвија се у различитим фазама, расте у кумулативним смерницама и грана се да би се на крају и завршио. Окончавајући се, он се обично отвара према неком догађају, акцији, медитацији или новом опису. Сваки физички простор може се описивати с мање или веће дистанце, из неке изабране перспективе, што веома често и одређује његово уметничко дејство и његов духовни смисао.

У књижевном опису, уопштено говорећи, физичка појавност предмета и појава разлаже се на низ појединости које се нуде чулном опажању. Репродукујући, бирајући и слободно комбинујући те појединости, писац им даје уметнички набој и смисао па оне постају посредници његових опажаја и њихових пренесених значења. Књижевник, тако, пројектује јединствени модел света књижевног дела, што је и начин на који његов доживљај добија своје природне обресе и утемељења.

опис: врста монолошког, усменог ил писаног говора

опис:

- а) објективан приказ спољашњег света
- б) субјективни доживљај спољашњег света
- в) приказ унутрашњег света човека
- г) пројекција психолошког стања или идеје у спољашњи свет
- д) темељ на коме писац гради своју визију

ИЗЛАГАЊЕ

Излагање је још једна врста монолошког говора која, за разлику од нарације и дескрипције, нема естетску структуру. Оно се зато карактерише као дискурзивни говор, заснован на мисаоном поступку, на логици и аргументацији – образлагању и доказивању чињеница. Његова је форма и усмена и писана, а најчешћи жанрови јесу предавање, извештај и реферат.

Предавање је врло чест вид монолошког говора, обавезно усмене форме. Оно се дефинише као стручно излагање. Израз се често изједначава с едукативним предавањима (настава). Она имају посебну методику за сваку област. Предавања могу бити и научно-популарна. Њих на некој јавној трибини држе стручњаци. Она се одржавају пред публиком различитог интелектуалног састава па су јој својим научно-популарним стилом и прилагођена. Аутор мора да влада материјом и да је излаже убедљиво, аргументовано, композиционо сређено, занимљивом и живом речју. Његов је циљ да о одређеној теми саопшти неке нове податке, да их сагледа из неког новог угла, да употпуни знање слушаца. Неки стручњаци значај за реализацију предавања придају и невербалним средствима споразумевања.

Извештај је облик монолошког излагања који припада областима публицистике и администрације. Везује се за писану форму, па чак и кад је изложен усмено, он подразумева и писану варијанту. Публицистички извештај пишу новинари, док су административни и пословни део радних обавеза. По себи се

разуме да им је примерен публицистички или административни стил. Аутор у извештају износи податке (о свом раду, о раду неког тела, колектива, о неким догађајима...). Излагање треба да је прегледно и концизно, објективно и једноставно, засновано на чињеницама и једнозначном језику, који избегава фигуративност.

Административни извештај се подноси на званичном састанку и најављује као тачка дневног реда. О њему се дискутује па он може и да се усваја тако да се све уноси у записник. Извештај тако постаје службени документ. Излагање се може поткрепити табелама, списковима, прегледима, анализама, статистичким подацима и сличним показатељима.

Реферат је најсложенији вид монолошког говора и дефинише се као стручно излагање, углавном у писаној, премда се подноси и у усменој форми. У реферату аутор сажето и јасно саопштава своје запажања о теми, а његов је задатак да предочи неке нове чињенице, али и да потакне дискусију. Референт тежи да излагање усмери ка неком циљу ограничавајући тему на један корпус проблема. Иако се труди да привуче пажњу слушалаца, он мора водити рачуна о намени излагања, која захтева углавном научни (научно-популарни), ређе административни или публицистички стил. Зато треба да избегава повишени тон или фигуративни израз.

Реферати се подnose на скуповима: научним, политичким, стручним и сл. Научни реферати излажу се на научним скуповима, сипмозијумима, округлим столовима, што су видови јавних окупљања на којима стручњаци из одређене области излажу резултате својих истраживања. Њих организују научне институције – институти и универзитети, а затим и културне установе. Научни реферати се излажу усмено, а после излагања предвиђена је и дискусија. Већ према пригоди, реферат одликује аналитички приступ, административни, публицистички или научни стил. Његова композиција треба да има уводни део, који упознаје с темом и методом истраживања. Средишњи, аналитички део излаже резултате испитивања. Познат нам је и као разрада. Завршни део, или закључак, јесте синтетички осврт на истраживачке резултате. Уколико организатор предвиди – што је најчешће и случај – да се реферати штампају, сам текст треба да садржи неке додатне елементе. То је обично резиме – кратак извод најважнијих теза и резултата рада. Резиме може бити на матерњем језику, а често се преводи и на један од великих светских језика.

Понекад реферат треба да садржи и даље елементе сажимања, апстракт и кључне речи. Апстракт је најсажетија информација о реферату, а кључне речи издвајају најважније појмове из тог рада. Кључне речи уџбеника из културе говора, примера ради, биле би: култура говора, језик и говор, књижевни језик и народни говори, комуникација, психофизиологија споразумевања, патологија говора, акустика говора, прозодија, дикција, стих и проза, стилистика, стилске фигуре, говорни жанрови, реторика и беседништво. Апстракт и кључне речи могу се такође превести на страни језик. Да ли ће се ти посебни делови реферата захтевати или не, да ли ће се преводити или не, зависи од ранга који скуп има

у нашој и страној стручној јавности. Реферати с научних скупова штампају се у посебним књигама, које се зову зборници.

излагање:

- | | | |
|------------------------------------|--|------------|
| а) предавање | б) извештај | в) реферат |
| <u>предавање:</u> стручно излагање | | |
| а) едукативно предавање | б) научно-популарно предавање | |
| жанр: монолошки | форма: усмена | |
| стил: научно-популарни | циљ: нове информације | |
| одлике: | | |
| а) владање материјом | б) убедљивост и аргументованост излагања | |
| в) композициона сређеност | г) занимљивост | |

извештај:

- | | | |
|---------------------------|--------------------|----------------------|
| а) публицистички | б) административни | |
| жанр: монолог | форма: писана | |
| стил: | | |
| а) административни | б) публицистички | |
| циљ: предочавање података | | |
| одлике: | | |
| а) прегледност | б) концизност | в) објективност |
| г) једноставност | д) чињеничност | ђ) једнозначни језик |

особеност: визулени показатељи

реферат: стручно излагање

- | | |
|---------------------|---------------|
| жанр: монолог | форма: писана |
| стил: | |
| а) административни | б) научни |
| циљ: | |
| а) нове информације | б) дискусија |

ВЕЖБА

Велики век Дубровника (одломак), Радован Самарџић, историјска нарација

Шпанци су заиста учинили рђаву услугу својим приврженицима. Крај 1617. и готово цела 1618. година прошле су у правој млетачкој опсади Дубровника. Безбројни бродови дуждове армаде крстарили су осионо дубровачким водама и доносили свуда страх и насиље. Посаде су упадале у села и чиниле што су хтеле. /.../ Француски резидент у Дубровнику Никола Бурден изражавао је неверицу да се тако безобзирно и с тако очевидно лажним разлозима могу прогонити поданици једне слободне републике.

Као и увек, Дубровчани су и овога пута знали да могу бити стрпљиви све док се непријатељ не појави пред капијама њиховог града; за тај тренутак предвиђала се борба до последњег. Ретко је кад у историји овог града већи број наоружаних људи блео над његовим зидинама. Влада је издала наредбу да сва властела и сви грађани од осамнаест до четрдесет година подлежу војној обавези и да, на позив добоша, морају бити на својим местима. У јесен 1618, кад је опасност од Млетачке достигла врхунац, говорило се у суседству Дубровника „да три хиљаде људи стоји на белемима поред топова и ратне спреме и чека напад Млетачана”.

Двосируки излеђи, Стеван Раичковић, књижевна нарација

Одмакли смо из града с намером да на овој приступачној заравни у близини пута поседимо који час, без тежих разговора на које смо у последње време били навикли: да се само нагледамо неба и надишемо ваздуха.

220

Душица Пошић

Али, реч по реч, разговор крену, и то један од оних најтежих, а изнад заравни на којој смо се дели и лежали подиже се облак дуванског дима, као да смо запалили мокро дрво.

У неко доба, искрао сам се са заравни, а да ни сам нисам знао како и зашто.

Пошао сам уз стрму падину пуну храстова, запуштених стаза и неких разнобојних стена, које су као крњи, никотински зуби, тек помало вириле из земље. Хватао сам се у ходу за ове каменове, као за остатке неких древних гелендера, а кад сам у једном тренутку осетио на длану нешто оштрију рапавост једног крњетка, који ми је чак засекао и кожу, тек сам тада приметно да сам одавно напустио зараван.

Како је мало било потребно да заборавим онај *судбоносни разговор* на њој, за који сам доскора мислио да је наш једини живот, а како сам га се с напором, тек преко ране која је крварила, поново сетио.

Зашто у људи није шабан раван? – народна легендарна прича, књижевна нарација

Кад су ђаволи отпали од Бога и утеки на земљу, онда су и сунце одијели са собом, па га ђаволски цар набио на копље и носио на рамену. Кад већ земља протужа Богу, да оће сва да изгори од сунца, онда Бог пошље светог Аранђела, да гледа како да узме сунце од ђавола. Кад сиђе свети Аранђел на земљу, а он се удружи с ђаволским царем; али се ђаволски цар осјети, шта он оће, па се добро узме у памет. Одајући тако по земљи њи двојица заједно, дођу на море и стану да се купају; а ђаво удари копље са сунцем у земљу. Пошто се мало прокупају; онда рече свети Аранђел: „Де да ронимо, да гледамо који може дубље.“ А ђаво му одговори: „Ајде де.“ Онда свети Аранђел зарони и изнесе у зубима пијеска морскога. Сад треба и ђаво да зарони, али се боји да му св. Аранђел међу тим не однесе сунце. У том му падне на ум, те плуње на земљу, и од његове плуванке постане сврака, да му чува сунце, док он зарони и изнесе у зубима морскога пијеска. Кад ђаво зарони, а св. Аранђел прекрсти руком море, те на њему постане лед од девет аришина дебео; па онда спопадне сунце и побјегне к Богу, а свраке стане крека. Кад ђаво чује сврачиј глас, онда већ види шта је; па се брже боље врати натраг. Кад горе, али се море заледило, не може на поље! Онда се брже боље врати онет на дно мора, те узме камен и њим пробије лед, па онда потени за св. Аранђелом! Онај бјежи, а овај за њим! Таман кад св. Аранђел корачи једном ногом к Богу на небо, онда ђаво стигне, те му ноштима из табана у друге ноге ишчупа велики комад меса. Кад св. Аранђел дође са сунцем онако рањен пред Бога, онда заплаче: „Што ћу, Боже, овако грдан?“ А Бог му рече: „Ћути, не бој се; ја ћу наредити, да сви људи имају тако на табану као малу долину.“ И тако Бог уреди, те у свију људи постане на табанима у обадвије ноге као мала долина. И тако остане и до данас.

Велики век Дубровника (одломак), Радован Самарџић, научни опис

Фрањо Бобаљевић био је властелин осредње памети, скромног образовања, јако конзервативан и припросто побожан, један од оних ретких дубровачких госпара 17. века који нису напустили трговину и који су добар део године проводили надгледајући своје имање. Имао је кућу пуну челади, мајку, жену, десторо деце, неколико слушкиња и слугу и безброј родбине која се окупљала око њега. У оваквим околностима, Бобаљевић је давао утисак човека више простог него складно упрошћеног, више растргнутог него заузетог пословима, више изгубљеног у народу него свесно народски стилизованог – чест пример дубровачког властелина који, и поред сасвим повлашћеног положаја који је уживао његов сталеж, није успео да се аристократизује.

Елџенор, Иван В. Јалић, опис

Он лежао је мору на домаку,
Разбијен као лутка, изнепађен
Блеском празнине у наглом помаку,
Прекорно згрчен; тако је и пађен.
Крчаг из којег ветри мирис жеђи,
Још влажан испод пробијене глеђи;
Он лежао је прерачунат, срушен,

Бунар исцрпљен срком нагле суше.
Прилазили смо, а био је даље
На сваки корак, у ћутању жаљен,
Већ јављао се измењен у речи.
Крај мора бенне чвор око празнине,
Сломљене кости. Мрак је био већи.
А звезде ближе за меру горчине.

РЕТОРИКА И БЕСЕДНИШТВО

РЕТОРИКА И БЕСЕДНИШТВО – појам и развој

Реторика је теоријска дисциплина која се бави вештином доброг бесеђења. По Сретену Петровићу, посреди је дисциплина која се пита о смислу праксе, налази њена правила и принципе, утврђује крајње претпоставке. Реторика је, према томе, скуп правила о лепом говору, о беседништву. Беседништво, говорништво или ораторство, јесте практична вештина, говорна пракса. Настанак и развој реторике и беседништва, дакле теорије и технике беседништва, везује се за стару Грчку. Беседе су се развиле у време када је требало доказивати право на власништво. Потреба за реториком била је условљена типом јавног живота у грчким градовима државама, нарочито атинском демократијом. У Хелади је жива реч деловала непосредно и била је неопходно партијско и лично оружје у политичком животу, у правној расправи и на свечаним скуповима. Већ почетком 5. в. п. н. е. на Сицилији састављен је први теоријски приручник. Кључна личност за развој реторике био је Сицилијанац **Горгија**, који је то ново, теоријски засновано беседништво пренео у друге делове Хеладе.

Горгија га је назвао „творцем уверења“ и „мајстором убеђивања“, што само сведочи о његовој прагматичној димезији. Од Горгије вероватно и потиче подела целокупног беседништва на три врсте: политичко-саветодавно, судско и парадно или похвално. Он се нарочито бавио овим потоњим и сматра се оцем хеленске уметничке прозе, коју је утемељио тако да се по дејству може мерити с поезијом. Он се залагао за примену многих техничких средстава у беседи: мисаоно-антите-тичких елемената и структурално симетричних реченица, песничке дикције и стилских фишура. Започео је и теорију реторских фигура, због чега је једна скупина и добила назив „горгијанске фигуре“.

Следећа степенница у развоју реторике и беседништва оличена је софистима. Механичка примена језичких украса и формалистичких правила композиције, софистичко релативизовање истине и позивање на вероватне, а не на истините аргументе, као и извођење варљивих закључака и деловање на афекте, а не на разум слушаца, изазвали с Платонову оштру критику система и праксе софистичког беседништва. Потом, у расправи око утицаја на образовање омладине реторика је однела победу над филозофијом већ с наредном реторском школом, Исократовом. Он је живео у 4. и 3. в. п. н. е. И његова је беседа, усмерена понајвише на политичко беседништво, захтевала пре свега површинске и формалне квалитете израза, али је препоручивала занимање за значајнију тематику и заступала је став о нужности ширег образовања беседника.

Уз мноштво практично-техничких приручника, **Аристотел** је написао књигу *Реторика*, коју одликује дубљи филозофски и психолошки приступ. Она, међутим није имала ништа већи утицај на прагматични и формалистички беседнички дух свога времена. Практично-технички уџбеници састављали су се све до краја антике, а читали и прерађивали и у средњем и у новом веку – тј. времену од просветитељства и превођења културе с духовне на световну раван. Од свих је тих списа до данас остала једино Аристотелова *Реторика*, која се узима као један од темеља ове научне дисциплине.

Аристотелов ученик Теофраст развио је теорију о три врсте стила, која је била популарна чак и у 19. веку, и то под утицајем класицизма – нарочито у школству. Његова троделна шема, на коју се ослања старија књижевна критика, разликује: ниску или једноставну стилску врсту, средњу или цветну врсту и узвишену или високу врсту. Ниска стилска врста подражава обичан говор и служи саопштењу и поуци. Средња стилска врста, за коју се говорило још и цветна, или углађен стил, служи се неким реторским фигурама. Она хоће да оствари не само јасан већ и пријатан израз, чија

је дужност да угоди. Узвишена врста стила примењује се за крупне и патетичне теме и служи се свим расположивим реторским украсима како би потресла слушаоца.

С хеленистичким периодом утицајна средишта реторике постају Пергамон и острво Родос. У то су време теорија и пракса умногоме одређени сукобом између такозваног азијанистичког и атицистичког правца. Азијанизам негује кићеност, па и извештачену префињеност израза, док атицизам тежи да обнови стилске узорне класичног 5. и 4. века: **Тукитида**, **Лисија**, **Демостена**. Школска реторика све више поприма вид крутог система правила, по чему је познат Хермагора са Терма, из 2. в.п. н. е. У оквирима те круте школске реторике ипак се понекад с финим разумевањем расправљају и сложенија естетичка питања. Из тог је корпуса дела најпознатији спис *О узвишеном*, чији је аутор **Псеудо-Лонгин**. Спис је настао око 40. године н. е.

Хеленистички ретори – дакле не они из старе Хеладе него из хеленистичког периода – учили су беседничкој вештини и старе **Римљане**. О значају који је придаван беседи сведочи податак да су и римски владари имали беседничко образовање. Тако се, на пример, зна да је Цезара подучавао Аполодор из Пергамона, а цара Тиберија Теодор из Гадаре. У доба републике римска је реторика – попут хеленске у доба атинске демократије – служила као оружје у политичкој борби. У доба царства римска се реторика – као и хеленистичка, повукла из политичке борбе и затворила у школе.

Државник и политичар Цицерон, који је живео у 1. веку п. н. е., у својим је реторским списима поново заступао исократски идеал морално одговорног, не само формално-технички већ и филозофски-свестрано образованог беседника. **Квинтилијан**, други велики ретор римског периода, био је такође близак властима и познат је као први плаћени професор латинске реторике у Риму. Он се за исти, исократски идеал идеал залагао и својим утицајним делом *О образовању говорника*, из 95. године н. е. У исто је време историчар Тацит писао о пропадању беседништва у условима монархије, нака оно цвета и у латинској и у грчкој школи. Хермоген из Тарса око 1700. године на грчком језику саставља кодификацију реторичких упутстава, која ће бити меродавна за позну антику.

У античким приручницима, поред поделе на три врсте беседа – она Горгијина подела, и поделе на три стилске врсте – Теофрастова подела, дата су правила и за пет основних беседничких поступака: а) инвенција, изналажење доказа и сакупљање материјала – не заборавите да је реторика била прагматична дисциплина и да је била присутна у суду; б) диспозиција или колокација, распоређивање и ранчлањивање доказа; в) елокуција, уметнички израз и стилско убличавање; г) меморија, учење беседе наизуст; д) пронаунација или акција, држање говора, што је обухватало и мимику и гестове.

Практични рад у грчко-латинској реторској школи царског доба састојао се у увежбавању – ексерцитација – писање или скрибендо, читање или легендо, и беседење или дицендо. У то су се време разликовале саветодавна, судска, парадна и пригодна беседа. Усмене вежбе звале су се декламације и на њима су се увежбавале саветодавна и судска беседа, свазорија и контроверзија. Сећате ли се да је и фигура парадокс настала из судске праксе. Елем, те су две врсте беседа тражиле патетичну садржину, као што су чедоморство, тровање тирана, гусарска отмица девојке. Пуне ситничарских домишљања, што сведочи о брижљивости с којом су се беседе у то време састављале, свазорија и контроверзија се често везују за личности из историје или легенде и тако се још више удаљавају од беседа које се држе у стварности, а не за вежбу. Најпознатији жанрови парадне и пригодне беседе: хвала, или лаус, поређење или компарација, опис или дескрипција.

Обичаје Римског царства прихватиле су његове покрајине: Галија, Шпанија, Африка и друге. Распрострањеност беседничке праксе један је од најважнијих разлога што се у свеколикој прози и поезији позније антике јављају позитивна и негативна обележја смишљеног и прописаног реторског израза: хијатус, суфонија, ритмована клаузула, обиље фигура, трагање за ефектима, патетиком. Традиционалне теме паганске декламације задржале су се и у хришћанском школству, а декламаторски стилски поступак усвојили су и многи латински **апологети хришћанства**.

Позноантичка реторика стала је на становиште да се цео низ песничких предмета може обрадити у беседничкој прози. Религиозну и филозофску химнику настављају беседе у високом стилу. Позанте су Јулијанове химне боговима. Слично грчким жанровима, епиграму, анакреонтици и

љубавној лирици познијег доба, беседе у „цветном“ стилу славе лепоте природе и љубав. Хеленске сватовске песме, химнеј и епиталамиј, замењује реторска похвала у стиху или прози (похвала је жанр такође). Прозна тужбалица старих, позната као трѣнос, стални је елемент еротско-љубавног романа, чији стилски тип антички теоретичари стављају на границу између прозе и поезије. У поезију они чак понекад убрајају и реторизовану историографију, као пандан епике.

Брисање границе између прозе и поезије, удружено са шематизацијом целокупног језичког израза у школско реторици, оставило је дубоке трагове у развоју европског књижевног израза све до 19. века. За античку религијско-филозофску химну у стиху и ритмованој прози везују се на пример химне Ламартина, Виктора Игоа, Ломоносова, Његоша. Мешавина елемената из епске и лирске поезије пренетих у реторску прозу обележје је „цветне“ стилизације израза у античком и позноантичком љубавно-авантуристичком и пасторалном, као и витешком и дворском роману, све до барока, па чак и до 19. века.

Трајни утицај на књижевни израз обезбедило је реторичкој вештини место које је она, поред граматике и дијалектике, имала у средњовековној елементарној настави, познатој као тривијум, па затим и у школству од времена препорода све до у 19. век. Нарочито је значајна њена улога у латинском песништву, па затим у периоду ренесансе и хуманизма, барока, класицизма и просвећености. Од 18. века, када се поезија почиње схватати као израз субјективног осећања и доживљаја, утицај реторике почиње да се ограничава. Она је делотворна у црквеном и јавном беседништву, а учи се још у школи класично-хуманистичког правца.

Реторика је тако изгубила власт над свеколиком облашћу књижевног израза, коју је освојила у антици, пре свега као носилац упутстава за општу стилистику. Њено повлачење у уске границе, истовремено, условило је готово потпуни раскид с књижевном критиком заснованом на реторици. Тек у новије доба, пошто је одбачен романтичарски идеал потпуне личне оригиналности, који је служио и као мерило у књижевној критици, значај реторике почиње поново да расте.

Као дисциплина која је извршила велики утицај како на говорништво, тако и на књижевност, теорију књижевности и стилистику, реторика је имала одјека и код нас. Прву нашу реторику, *Упутстава за словенско краснорјечје* написао је **Аврам Мразовић**, класициста, преводилац Овидија и писац наше прве граматике (1794). Настала под утицајем Цицероних и Квинтилијанових ставова, књига је штампана у Будиму 1821. „Предисловије“, у коме се аутор обраћа јуности и своме роду, писао је у родном Сомбору 1820. године. На крају књиге пописани су „пренумеранти“. Први претиплатник је гласовити архимандрит и митрополит карловачки Стефан Стратимировић, затим краљевски саветник Сава Текелија, па карловачка и новосадска гимназија... Дело је било у употреби као уџбеник у богословијама и гимназијама.

Друга књига овога типа јесте *Реторика Јована Стерије Поповића*. Написана 1844, објављена је тек 1884. у *Зборнику за Историју књижевности* Српске академије наука. Реторика се, по њему, заснива на логици (умословију) и граматички (језикословију), а додирује с естетиком као граничном облашћу. Као што је сврха (цел): „сваког усменог разговора или докучивање, или саопштавање што знамо и чувствујемо, тако и писмени разговор може бити поучителан или забаван. Прво пада више у реторику, друго више у поезију.“

Трећа књига, *Реторика Ђорђа Малетића*, штампана је 1858. у књигопечатњи Књажевства српског. У тим књигама, како каже Јелена Косановић, можемо пратити еволуцију нашег језика од црквено-словенског и славеносрпског до српског језика. Оне су поставиле прву теоријску традицију и изградиле терминологију научних дисциплина које проучавају уметност, а обухватиле су и општу стилистику утврђујући основне облике изражавања и дајући правила за градњу стилских фигура.

Реторику је 1933. написао и **Бранислав Нушић**, који је једно време и предавао тај предмет на Војној академији Краљевине Србије. Прву модерну реторику објавио је **Сретен Петровић** 1975. Од осталих научника 20. века можемо поменути Љубомира Талића, Обрада Станојевића, Симу Аврамовића, Радомира Животића, а од млађих теоретичара Добривоја Станојевића.

реторика: теоријска дисциплина

беседништво: практична вештина

утицај на:

а) на књижевност

б) теорију књижевности

в) стилистику

Грчка: Горгија:

а) теоријски темељ

б) прва подела на врсте

Аристотел, *Реторика*

Теофраст – теорија о три врсте стила

Демостен – беседник

Рим:

Цицерон

Квинтилијан, *О образовању говорника*

верско и хришћанско беседништво: верске вође:

Гаутама Буда

Заратустра

Христ

Јован Златоусти

Свети Сава

Николај Велимировић

Србија:

Аврам Мразовић, *Учудиства за словенско краснорјечје*

Јован Стерија Поповић, *Реторика*

Ђорђе Малетић, *Реторика*

Бранислав Нушић, *Реторика*

Сретен Петровић, *Реторика*

ВРСТЕ БЕСЕДНИШТВА

Узимајући у обзир предмет и циљ беседе, беседништво се може поделити на тематско и пригодно. За прву групу данас је нешто чешћи назив говори, а за другу беседе. Разликујемо, тако, тематске говоре и пригодне беседе. У прву групу убрајају се: судски, политички, војнички или ратни, научно-стручни и религиозни говор. У другу групу сврставају се: похвални, поздравни и посмртни говор. Строге границе између беседничких типова, ипак, не могу се успоставити јер они се нужно укрштају. Ако, на пример, умре политичар, посмртни говор има и карактер политичког, а тек војни говор без политичких акцената као да и не може.

подела беседништва:

а) говори / тематски говори

б) беседе / пригодне беседе:

1. судски говор

1. похвални говор

2. политички говор

2. поздравни говор

3. војнички или ратни говор

3. посмртни говор

4. научно-стручни говор

5. религиозни говор

БЕСЕДА – појам, одлике, склоп

Беседништво чине три чиноца: беседа, говорник и аудиторијум. Беседа је усмени монолошки говорни жанр. Речник књижевних термина беседу дефинише као вид говорничке вештине. Њено је порекло у антици, када су је кодификовали Аристотел, Цицерон, Квинтилијан и други беседници и реторичари. Друго значење овог тремина односи се на словенски назив византијског књижевног рода који је познат као хомилија (омилија) или дијалог. Тако се овај израз употребљава и као стручни израз за православно проповедништво у значењу црквене проповеди на одређену библијску тему, која тумачи библијску причу и њену поуку. Значење израза беседа у проповедничком смислу понекад се проширује на сваку тематску проповед.

Одлике беседе. – Циљ беседе јесте да убеди слушаоце у неки став или да их наговори на акцију. По старима, циљ беседе јесте истина. Њена је сврха, дакле, практична – зато је реторика прагматична дисциплина. Смисао ове говорне врсте, међутим, не исцрпљује се у њеном практичном циљу. Беседа је хибридни говорни жанр. Она се заснива на рационалном дискурсу и емотивно-естетском деловању. Такво њено двојако својство условило је и њене одлике: логичност, афективност и поетичност. Логичност обухвата: јасноћу, дословност, омеђеност појмова и теме говора те добру организација целине. Афективност или темпераментност одлика је беседе која подразумева спонтаност. Пожељно је да страст говорника не прерасте у патетику. Афективност је особина која се не учи, она је природни дар. Поетичност омогућава говорнику да нема на уму само просту комуникацију с аудиторијумом већ и стваралачки, уметнички чин. Можемо, стога, закључити да беседништво садржи и елементе вештине, али и елементе уметничког исказа. Зато за беседу често кажемо да није само вештна. Она је више од вештине – умеће између вештине и уметности, што је битна одредница која је у основи и одређује.

Склоп беседе. – И говор има своју композициону шему с основним фазама. То су: увод, разрада и закључак. Уводом говорник тежи да стекне наклоност публике и најављује тему. Он ће зато почети тако да скрене пажњу аудиторијума делујући на његове емоције – нпр. неким сликовитим примером, мудрој максимом, духовитом досетком – и назначиће тему беседе. Разрада се састоји од три композициона елемента: излагања, доказивања и побијања и сваки део има посебну функцију. У том сегменту беседник најпре кратко износи садржај теме и истиче главне тачке о којима ће говорити. Он затим излаже чињенице и наводи доказе заокружујући фазу доказивања. Последња степеница, побијање, настоји да порекне противнички став, да обори доказе који јој не иду у прилог па да и тако својим аргументима да додатну снагу. Циљ закључног дела јесте да сведе чињенице и рекапитулира изнете тврдње те да коначно убеди слушаоце у своја схватања или да их приволи на деловање. Закључак у највећој мери садржи елементе који делују афективно и покрећу емоције аудиторијума. Беседа се стога често завршава такозваним страсним, или патетичним делом, који треба најснажније да утиче на аудиторијум.

беседа:

- а) усмени монологички говорни жанр
- б) вид говорничке вештине
- в) црквена проповед

одлике:

- а) логичност
 - 1. јасноћа
 - 2. дословност
- б) афективност
- в) поетичност
- 3. омеђеност појмова и теме говора
- 4. добра организација целине говора

склоп:

- а) увод:
 - 1. скретање пажње аудиторијума
 - 2. најава теме
- б) разрада:
 - 1. излагање
 - 2. доказивање
 - 3. побијање
- в) закључак:
 - 1. рекапитулација
 - 2. страсни (патетични) део

ВЕЖБА: СТРУКТУРА БЕСЕДЕ

СКЛОП БЕСЕДЕ ПО БРАНИСЛАВУ НУШИЋУ

ПРВИ ДЕО: УВОД, EXORDIUM

наклоност / carpitatio benevolentiae: говорник правда себе или се препоручује пажњи слушалаца
заобијање пажње / narratio facti: говорник скреће пажњу на важност предмета о коме ће се говорити

Упознавање / propositio: говорник поставља тему о којој ће говорити и, евентуално, означава своје гледиште према њој

ДРУГИ ДЕО: ИЗЛАГАЊЕ, FRACSTATIO

излагање теме / expositio: говорник излаже и развија своју мисао старајући се да је што јасније представи и прикаже

доказивање / argumentatio (disputatio): говорник износи аргументе (доказе) који ту мисао поткрепљују ако је брани, или је обарају ако је напада

ТРЕЋИ ДЕО: ЗАКЉУЧАК, CONCLUSIO

рекапитулација / recapitulatio: кратак и језгровит резиме свега изложенога подвлачењем главне мисли и смера

патетични део / peroratio: страсни апел на машту и осећање слушалаца ради подвлачења главне мисли и смера

завршетак: снажна завршна реченица

ВРСТЕ БЕСЕДНИШТВА

Тематски говори (судски говор, политички говор, војнички или ратни говор, научно-стручни говор, религиозни говор) . – Судски говор је расправа у којој тужилац оптужује оптуженог и доказује његову кривицу, а бранилац га брани доказујући његову невиност. Према обрасцу који је осмислио Аристотел, за судску је беседу важно да се обликује око теме праведно или неправедно доказујући или побијајући супротне ставове. У судским расправама, као и у војничком и политичком говору, доминира јачина гласа као знак повишене емоционалности. Врсте судских говора су: оптужница, одбрана, реплика и пледоаје. Оптужницу чита тужилац. Одбрана је браниочев говор на претресу. Реплика је интервенција

Култура говора

браниоца или тужиоца после говора супротне стране. Пледоаје је обично одбрамбени, закључни говор браниоца. Судско беседништво спада у најстарије беседничке врсте. Оно је значај задржало све до данашњих дана, пре свега у такозваном поротном суђењу, где је и настало. За разлику од хеленског судства, које је очекивало беседу и од оптуженог, модерни суд је тражи само од представника закона. Занимљиво је поменути да су сви значајнији антички беседници почињали као судски беседници-браниоци, да би се потом истакли и као политички говорници.

Политички говор је још један плод атинске демократије. У то време се о јавним и општим пословима расправљало на градским скупштинама. Сврха политичког беседништва, каже Аристотел, јесте корисно и штетно. Онај ко подстиче, он и саветује шта је боље, а онај ко му одвраћа, тај одвраћа од нечег горег. Ова беседничка врста треба да скицира политички програм, да изрази једно убеђење, да наговори и приволи слушаоце на делање, или да их одврати од неког наума. Убеђивање слушаца у поруку која им се саопштава, а нарочито наговор, конститутивни су елементи политичког говора. Он утиче аргументима, али и афективним деловањем на слушаоце. Зато за њега посебну важност има прилаз публици. Политичари морају много водити рачуна о прилици и аудиторијуму.

Политичко говорништво је веома разноврсно. Оно обухвата разне врсте парламентарних, агитационих, државничких и других врста говора. Државнички говор мора бити миран и одмерен, а парламентарни и агитациони говори су темпераментнији. Њихов је циљ да покрену и убеде слушаоце. Политички говори се не читају, они се казују слободно. Они често подразумевају непосредни контакт с публиком и видно се ослањају на невербална средства комуникације. Бројни су примери чувених говорника и њихових политичких говора: Демостенов оштри говори против Филипа Македонског, познати као филипике; Цицеронов говори против Каталине и Марка Антонија; говори Мартина Лутера, оснивача протестантске цркве; Мирабоови и Дантонови говори током Француске револуције; говори Лењина и Лава Троцког током Октобарске револуције... На речима је био вешт и Јосип Броз Тито, а од актуелних политичара, стручњаци посебно издвајају Војислава Шешеља и Зорана Ђинђића.

Војнички или ратни говор јесте беседа која настаје у условима везаним за рат – пред почетак рата или током њега, када људе треба убедити у неопходност војног сукоба или им улити храброст за време борби. Ова је врста беседе изразито афективна, толико да понекад чак иде и у патетику. У нашој је традицији чувен говор који је мајор Драгутин Гавриловић одржао браниоцима Београда 1915. године.

Научно-стручни говор обухвата најпре научна излагања: предавања, реферате и слично, који се излажу на научним скуповима као резултат научних истраживања. У њих спадају и стручна излагања у образовним установама и на јавним, научно-популарним предавањима. Научна беседа тражи од говорника поуздано знање о предмету говора и смирено држање.

Религиозни говор јесте стара беседничка врста. Према Библији, првосвештеник Арон Леви био је изрстан говорник и тумач идеја свог брата Мојсија. Библијски пророци, попут Илије, Исаије, Јеремије, Језекиља, били су добри и верски, али и политички – родољубни беседници. Иранац Заратустра творац је староперсијске религије, а његове верске проповеди представљају изврсне примере беседништва старог света. На Далеком истоку као оснивач вере и говорник прославио се Гаутама Буда. Треба знати да су старе цивилизације опстајале око религијске идеје, али и да су, без обзира на постојање писма, ипак фуннкионисале и као усмене културе.

Говори хришћана знатно су допринели развоју говорништва уопште, посебно религиозног и црквеног. Проповед, односно католичка проповед, основна је врста црквеног беседништва. Она се казује на неки празник, на венчању, а начин излагања прилагођава се прилици и слушаоцима. Прве проповеди јесу Христове беседе присталицама, на пример његове *Беседе на џори*. Проповед доживљава процват у доба ширења хришћанства. Златни век хришћанског беседништва јесте 4. век н. е., а највећи проповедник тог периода јесте Јован Хризостом, који је зато и добио надимак Златоуст. Први трагови српског беседништва везују се за верска питања, за говор Стефана Немање против богумилске јереси и за говоре Светог Саве о правој вери. Српско духовно беседништво достигло је врхунац почетком 20. века говорима охридског епископа Николаја Велимировића.

Пригодне беседе (похвални говор, поздравни говор, посмртни говор). – Пригодна беседа припада старој говорничкој врсти, која се развија још у Хелади. Она поздравља и прославља какав значајан догађај или прилику – да не кажемо пригледу. Ова врста беседе пажњу усмерава на стил и припада сликовитим и емоционалним говорима, али је изузетно одређена и околностима. Аристотел је пригодно беседништво именовао као свечано беседништво. Садржина свечаног беседништва, каже Аристотел, који је волео рашчлањивања, јесте похвала или покуда, а сврха оних који хвале или куде јесте част или срамота. Најчешће врсте пригодних беседа јесу: похвални, поздравни и посмртни говор. Похвални говор или панегирик, врста је која потиче још из антике. Ова беседа велича славна дела предака и моћ народа, врлине и успехе владара и значајних личности. Чувен је *Панегирик* Плинија Млађег цару Трајану и вековима је био узор и модел похвалне беседе. И ова беседничка врста делује пре свега афективношћу.

Поздравни говор држи се у различитим пригодама: приликом свечаних сусрета, отварања састанака, јубилеја, додела награда и свакојаким свечаностима у приватном и јавном животу. За ову свечану беседу важан је пре свега стил, па затим и дикција, а занимљиво је поменути да он може имати и одређени шаблон, који би подразумевао уводни поздрав личности или скупа и завршницу, која зависи од прилике, било да је добродошлица, честитка или захвалност. Поздравном говору слична је здравица, краћи говор упућен домаћину, госту, славленику. Она потиче из наше традиције, која се везивала за култове и њихове празнике, а обилује заиста лепим примерима песама.

Посмртни говор је најстарији облик пригодног беседништва и потиче од древних веровања у загробни живот. Чувен је Периклов говор Атињанима погинулим у првој години Пелопонеског рата, па Демостенов војницима страдалим у Херонеји. У нашој традицији познате су тужбалице и изговарале су их најчешће жене – нарикаче. Посмртни говор се држи поред покојниковог одра и излаже његов живот и заслуге. Он захтева вештог говорника, који ће с пуном озбиљношћу и одмереношћу успети да делује и афективно.

ВЕЖБА: примери беседа

Перашке почашнице – поздравна беседа

Какоме паметном човјеку

Златни кове и сребрни, да л'јепо ти сјаш!
Да наш Ст'јепо домаћине, да много ти знаш!
У сенату Млетачкоме велик ти је глас;
Више ваља, домаћине, твој поштени глас,
Нег' за пасом златни ножи
и свилени пас.

И око и чело

Све вам, браћо, весело!

Кад се устаје у славу – похвална беседа, народна песма

Ко пије вино за славе Божје,
Помоз' му, Боже, и славо Божја!
А шта је љепше од славе Божје,
И од вечере с правдом стечене?

Паштровско нарицање за мртвима – посмртна беседа

Над мртвацем у кући

Добро јутро за сва јутра!
Јеси л', бане, поручио
По свем збору Паштровскоме!?

По милијех пријатељах,

По б'јелијех манастирах,

По црковну ту господу?

Е те жеља обузела

На банове, на ђедове,

На те мудре родитеље.

И на вељу својту твоју:

На синове, на стричеве,

И на милу браћу твоју,

На банице, миле сестре?

Све си добро учинио,

Ма си само сагресио,

Учинио веље јаде.

Што остави муку твоју:

Све остале миле твоје;

Ко ће шњима управљати?

Ко ли ће их свјетовати?

Ко ли мудру р'јеч изрећи

Пред господом изабраном?

Ти си мудра глава био.

Буда: Мноштво и мањина, говор који је одржао ученицима (монасима) у 6. веку п. н. е.

Као што на земљи, монаси, има мало пријатних вртова и пријатних шума и пријатних долина и пријатних лотосних бара, а много више јалове и разривене земље, непрелазних вода, жбуњем и кедровом обрасле утрине, непроходних планина; тако има мање бића, о монаси, која живе на земљи, а много више у води;

Тако има, монаси, мање бића рођених за људски живот, а много више за нељудски;

Тако има, монаси, мање бића разумних, која нису луда, глува и нема, свх способна да разумеју и схвате мисао доброг и злог говора, а много више неразумних, лудих, глувих и немих, неспособних да разумеју смисао доброг или злог говора;

Тако има, монаси, мање људи обдарених оком мудрости, а много више у незнању огрезлих;

Тако има мање бића, монаси, који учење схватају и смисао његов испитују, а много више који схватају, али смисао не испитују;

Тако има, монаси, мање оних које потресени потреса, а много више које не потреса...

Зато се, монаси, морате вежбати овако мислећи: „Укус најбољега, укус учења, укус спасења, желимо да постигнемо.”

Коров уништава усеве, а мржња уништава људе. Само нежни дар скромности припрема велику награду.

Коров уништава усеве, а сујета уништава људе. Само нежни дар смртности припрема велику награду.

Коров уништава поља, а разврат уништава људе. Само блажени дар чедности и чистоте воде блаженом крају.

О, како смо срећни ми који живимо без мржње према онима који нас мрзе, како смо срећни ми кад међу онима који нас мрзе живимо.

О, како смо срећни ми који не знамо за похлепу кад живимо међу похлепницима. Међу људима које гризе похлепа, ми живимо слободно.

О, како смо срећни ми који ништа не називамо својим. Светлом богу смо слични испуњени овом светињом.

Лао Це: Начело Таоа (6. век п. н. е.)

Онај који стоји на врховима прстију, не стоји чврсто.

Онај који газе крупним кораком не хода добро.

Онај који себе открива не светли.

Онај који себе правда није познат на далеко.

Онај који себе слави неће се дуго задржати.

У очима Таоа то су испљувци и тумори врлине, и они су гадни.

Стога онај у коме је Тао неће да их следи.

Демостен: Трећа филипика

Атињани!

Готово у свакој скупштини говори се много о неправдама што их Филип, од како је мир закључио, чини не само вама, већ и осталим Јелинима и сви кажу и ако то и не извршују, да треба и говорити и радити на томе, како би он престао бити охол и како би кажњен био. Ја већ видим да се наш положај толико погоршао и да је толико изгубљено, да се бојим није ли то истина и ако је тугаљиво рећи. Тада су се сви говорници заклели да предлажу а ви да закључујете оно услед чега ће наш положај све јаднији постати; мислим, ипак не би могао бити гори него што је сад. Много је што шта, дабоме, томе криво и није са једнога или два узрока дотле дошло. Ако будете добро испитивали увидеће да су највише криви они који више воле угађати маси, но предложити оно што је најбоље. Од ових, Атињани, једни се, чувајући свој сјајни положај и свој утицај, ништа за будућност не брину, а други, оптужујући и оцрњујући оне којима је до општег добра стало, ништа друго не чине већ доводе државу у положај да сама себе казни, бавећи се само око тога, а Филипу даке могућност да говори и ради што год му је воља. На тако државништво ви сте навикли, али је оно уједно и узрок несреће.

Ја вас, Атињани, молим да се не љутите на мене ако истину слободно изречем. Јер помислите ово: ви држите да слобода говора треба да је свима у држави тако општа да је странцима и робовима дајете, те човек код вас може видети, где слуге с већом слободом говоре оно што хоће него грађани у другим гдекојим градовима, а ту сте слободну из ваших саветовања сасвим изагнали. Отуда је и дошло до тога да радо слушате, само кад вам се у скупштини угађа и ласка, што је државне интересе и довело до крајњих опасности. Ако ви то сада желите, ја онда немам шта да ван говорим, а ако сте вољни чути без ласкања шта је по вас корисно, ја сам готов да говорим. Јер и ако наше ствари врло рђаво стоје и ако је много изгубљено, ипак је могућно све то још повратити ако сте само вољни да своју дужност вршите.

Кад бисмо дакле сви били сложни у томе да Филип с градом нашим води рат и да руши мир, не би онај, који овде беседи, имао што друго излагати и саветвати до то како ће се најпоузданије и најлакше бранити од њега. Но има међу вама и таквих који – и ако Филип заузима градове и ако је наше земље посео и ако чини велике неправде – ипак мирно слушају како се у скупштинама подмеће појединцима да подстичу рат. Стога треба бити опрезан те ићи правим путем, јер се ваља бојати да на онога ко предложи и препоручи како ћемо се бранити, не падне кривица да је подстицао на рат. Стога ја пре свега и постављам питање о томе: да ли је у нашој власти саветовање о томе, хоћемо ли мировати или ратовати?

Ако у држави, да одатле почнем, стоји до воље да мирује и ако је то у нашој власти, ја први од своје стране изјављујем да треба мировати и позивам онога, који је тога мишљења да поднесе о томе предлог, и о извршењу његовом се стара. Али, ако она друга страна, имајући у рукама оружје, и силну војску, реч „мир“ једнако истиче а у ствари ратује, шта друго преостаје него одупрети се? Хоћете ли дакле и ви да говорите о миру тако као онај; ако хоћете, ја против тога ништа немам. Али мислим да није разуман онај ко сматра за мир стање које ће нашем непријатељу дати

Кулиџура Ђовора

могућности да нам све земље поузима, јер он говори о миру који ви држите према њему али не и он према вама. То је оно што Филип купује за благо које троши код нас; да он против нас ратује а ви против њега не.

Догод се лађа каква било велика или мала, држи још на води, дотле треба и лађар и крмар, и сваки други без разлике, да живо ради и пази да нико ни хотимице ни нехотице не искрене; јер кад једном потоне, онда је залудан свима труд. Тако, дакле и ми Атињани, док још постојимо, док још имамо највећи град и најлепши глас, запитаће можда радо неко што ту седи: шта треба да радимо? Ја ћу то, тако ми Зевса, рећи и изнети вам предлог који би као своју одлуку могао изрећи. Пре свега, предлажем да се сами бранимо пошто претходно набавимо лађе, новаца и војника, јер баш ако сви остали и пристају на ропство, ми ваља да се боримо за слободу. Када све то што рекох спремимо, и то на очиглед Јелинима, онда тек позовимо остале и разашлићемо посланике на све стране у Пелопонез, на Родос, на Хиос, персијском краљу, јер и за њега је корисно да не допусти да овај човек све покори. Посланици ће их наши обавестити те бисмо у њима, ако их склопимо, имали савезнике који ће, ако треба, делити са нама и опасности и трошкове а ако не устреба, ми бисмо бар добили времена за рад. Јер, пошто је рат противу једног човека а не противу моћи неке уређене државе, све то није без користи... Али, ако свако буде седео, радећи оно што само на што има вољу или гледајући а не радећи, прво и прво тешко ћемо наћи оне који ће радити, а друго, бојим се да једном не будемо принуђени радити оно, што не желимо.

Ето, то ја саветујем, то предлажем и, буде ли тако мислим да се наш положај може поправити. Ако ко има од овога што боље рећи и саветовати, нека то и учини. И штогод будете ви одлучили нека изиђе на добро, о свеколики богови!

Исус Христос: Беседа на Гори (Нови Завјет, Јеванђеље по Матеју, 5–6)

- Пазите да правду своју не чините **PRED** људима, да вас они виде; иначе плате немате од Оца својега који је на небесима.
2. Кад дакле дајеш милостињу, не труби пред собом, као што чине лицемјери по зборницима и по улицама да их хвале људи. Заиста вам кажем: примили сте плату своју.
3. А ти кад чиниш милостињу, да не зна љевака твоја што чини десница твоја.
4. Тако да буде милостиња твоја тајна; и Отац твој, који види тајно платиће теби јавно.
5. И кад се молиш Богу, не буди као лицемјери, који радо по зборницама и на раскршићу стоје и моле се да их виде људи. Заиста вам кажем: да су примили плату своју.
6. А ти кад се молиш, уђи у клијет своју, и затворивши врата своја, помоли се оцу својему који је у тајности; и отац твој који види тајно, платиће теби јавно.

7. А кад се молите, не говорите много, као незнабошци; јер они мисле да ће за многе ријечи своје бити услышени.
8. Ви дакле не будите као они; јер зна отац ваш шта вама треба прије молитве ваше;
9. Овако дакле молите се ви: Оче наш који си на небесима, да се свети име твоје;
10. Да дође царство твоје; да буде воља твоја и на земљи као на небу;
11. Хљеб потребни дај нам данас;
12. И опрости нам дугове наше као и ми што опраштамо дужницима својим;
13. И не наведи нас у напаст; но избави нас од зла. Јер је твоје царство, и сила, и слава ва вијек. Амин.

Петар Велики: Војничка беседа код Полтаве (1709)

Пре битке
Војници!

Најзад је дошао час који ће решити судбину Отаџбине. Не мислите у овом часу да се ви борите за Петра, већ за државу Петру Богом поверену; за род свој, за домовину, за православну веру нашу и цркву. Нека вас не буну слава непријатељева по којој је он непобедив, ту обману сте ви својим победама над њим не једанпут разорили. Нека вам у борби лебди пред очима Правда и Бог који вас штити. А Петру, знајте, није скуп живот, само нека живи Русија у блаженству и слави а ради нашег благостања!

После битке

Здраво да сте, синци отаџбине, чеда моја драга! Знојем труда свога створио сам вас јер без вас држави, као телу без душе, нема живота. Пуни љубави према Богу, према вери православној, према отаџбини и мени, ви нисте штедели животе своје и храбро сте по хиљаду пута погледали смрт у очи. Дела ваше храбрости потомство неће заборавити!

Јована (Ивана) Томова: Опроштај са сином Његошем

Браћо Његуши, соколови Црногорци!

Није то лијепо што чините, што кукате и плачете за владиком. Нијесам ја њега родила нит за кукање, нит за плакање, већ сам га родила о добру имена вашег и српскога.

Престаните са плачем јер плач не могу слушати.

Вазда сам била и сад сам најсрећнија мајка, кад ми је Бог даривао Тебе, мој вазда најмилији сине. Био си најљепши међу најљепшима не само тијелом нео и душом. А за ваистину божју ја, твоја мајка, за тобом никада нећу заплакати, јер кад бих то учинила, ја не бих била твоја права мајка.

Требају да плачу мајке које рађају издајнике и погани људске, а не ја.

Проста ти, сине, материнска рана, просто ти српско млијеко којим сам те подојила. Слава Богу који ми те таквога лијепога даривао и тако лијепог и младог узео, барем ће и он, сине мој, од тебе имати шта да види.

Томо Марков Петровић на сахрани свога сина

Помага Бог браћо Црногорци! Бог дао и Света Тројица да смрт мојега сина, а вашег господара, буде срећна за све нас и за ову малу витешку земљу.

Велики сине, дико моја, радости млађијех дана. Снаго и крепости старости моје, зар доживјех и таквога да те видим. Но смрт је лијепа, а за истину божју све ти пристаје, па и смрт. Пољубио бих те у образ, али си у владичинској одори па не могу. Владике се само у руке љубе.

Све ти просто било, мој вазда најмилији сине.

Николај Велимировић: Беседа о великом имену

Моје одело, господо, казује вам већ каква је моја проповед. Прастарог је кроја моје одело, прастара је и проповед моја. У једној речи изражена је сва моја проповед. То је општепозната реч, у свима временима историје, у свима крајевима, у свима срцима, на свима језицима.

Кад Кинези гледају у разорану земљу како из ње клија и једра један бујан, нов живот, они погледају један другог и са страхопоштовањем изговарају реч: Тао.

Кад Индуси крај Ганга посматре раскош у броју и облику и боји живота испред себе и око себе, кад виде дебели Ганг и прозачну атмосферу изнад њега, они се погледају и са умиљеношћу изговарају реч: Брами.

Кад Арабљани путују ноћу са својим караванима по пешчаним пустињама и виде над својим главама златну звездану прашину, расејану по кадићеном небеском тепиху, они се згледају и са одушевљењем изговарају реч: Алах.

Кад Египћани гледају у сунце, које се сваког јутра огледа у Нилу, они се згледају и изговарају реч: Пта.

Кад Грци гледају на тело човечје, они се задиве лепоти његовој, и погледавши се изговарају реч: Зевс.

Кад стари Словени осматре црне облаке, испресецане црвеним муњама и наоружане силним громовима, они у страху изговарају реч: Перун.

Кад ми Хришћани посматрамо све то, кад видимо плодну разорану земљу, која се почиње одевати зеленилом, и кад видимо раскош земаљских производа и звезде над собом у ноћи и тело човечје у лепоти његовој и гром у страхоти његовој, ми се згледамо и с љубављу изговарамо реч: Бог.

мајор Драгутин Гавриловић: говор одржан браниоцима Београда 1915. године.

У одбрану Београда

Јунаци! Тачно у три часа непријатеље треба разбити вашим силним јунаштвом, разнети вашим бомбама и бајонетима. Образ Београда, наше престонице, мора да буде светао. Војници! Јунаци! Врховна команда избрисала је наш пук из бројног стања, наш пук је жртвован за част Београда и отаџбине. Ви немате, дакле, да се бринете за животе ваше, они више не постоје. Зато напред у славу! За краља и отаџбину! Живео краљ! Живео Београд!

ОСОБЕНОСТИ ЈАВНОГ ГОВОРА, ОДНОС ГОВОРНИКА И АУДИТОРИЈУМА

Беседа је мултимедијални говор јер поред језичких знакова, обухвата још и људски глас, гест, мимику, понашање говорника и саговорника. Она је организована пре свега за просторни канал јер се преко њега реализује пренос информација од једног до другог човека, или до аудиторијума, у истом, реалном времену. Другим речима, оно што говорник осећа и хоће да постигне, практично захвата и испуњава и саговорника. Зато је јавно говорење и посебан начин и облик говорења јер га дефинише одговорност за јавну реч. Под аудиторијумом се подразумевају не само слушаоци, већ и место одржавања беседе и прилике које је условљавају.

С психолошког аспекта, сваки је говор усмерен само на један циљ – да задобије поверење саговорника и да га убеди у оно што говорник износи. Тај однос делује у обрнутом правцу када је реч о саговорнику. Он се, наиме, добровољно определио да слуша и да учествује. Оправдана је, зато, претпоставка да ће ова интеракција остварити најважнији задатак – успоставити повратну спрегу, дакле фидбек. На сличан се начин може објаснити и однос беседника и аудиторијума, с тим што треба имати у виду да аудиторијум није један саговорник и да не мора бити хомоген. Да ли ће се током говора успоставити потребан контакт, зато, зависи од говорника, од околности, али и од састава аудиторијума. Управо је састав аудиторијума услов који литература посебно издваја. Беседник, тако, мора да познаје психологију масе, али треба и да се обавести о публици пред коју ће да изађе, да прикупи податке о полу, старости, социјалном профилу, што су све чиниоци који утичу на састав беседе.

Место одржавања говора може бити различито и говорник мора о њему водити рачуна и прилагодити му беседу. Она ће бити другачија у цркви, у учионици, судници... Најприродније је говорити непосредно пред слушаоцима, који могу да виде и чују говорника, а и он њих. Наше време, међутим, намеће и неке посебности. Често се говори пред микрофоном, а и говор који је предвиђен за медије више није реткост. Повод или прилика чинилац је коме говорник мора да посвети посебну пажњу. Свест о поводу мора да води беседника приликом састављања говора како би његово излагање било примерено и прикладно. Прилика, међутим, може да утиче и на структуру целине. Беседама као што су војничка, надгробна или поздравна нису неопходни сви структурни делови које је предвидела класична реторика, а понајмање доказивање. Сам повод већ припрема слушаоце на околности и они су их и сами већ проживели па беседа може да

има само патетични део који, као што се сећамо, припада закључку. Прибраност или темпераментност, одмереност или страст, тон беседника умногоме зависе управо од прилике.

Комуникативна фаза говора обухвата саму реализацију, конкретно излагање беседника. Поред излагања, додатни елементи овог аспекта беседе могу бити одговори на питања, дискусија и евентуална полемика у вези њом. За овај аспект беседе битни су а) излагање говора и б) повратна спрега.

а) Излагање говора мора да има у виду психолошку садашњост (презентност), брзину, ритам говора, трајање и друштвено време. Психолошка садашњост – презентност односи се на време реализације беседе и за њу је од пресудне важности одмеравање дужине реченице према слушаоцима. Слабо одмеравање дужине реченице, предуге или прекратке реченице, стварају препреке пријему беседе. Трајање говора такође је његов битан чинилац јер прекратка беседа не оставља жељени утисак, а предуга замара. Друштвено време говора односи се пре свега на компенације једног тренутка на бонтон који он прописује.

б) Повратна спрега може да обухвати одговоре на питања и евентуалну дискусију или полемику. Техника постављања питања вештина је коју говорник треба да савладава и да ту могућност комуницирања прихвати као природну. Дискусија и полемика воде се према елементима посебних говорних жанрова. Битно је да говорник буде увек спреман на могућност непосредне комуникације с аудиторијумом.

аудиторијум:

- | | | |
|-----------------------|----------|------------|
| а) састав саговорника | б) место | в) прилика |
|-----------------------|----------|------------|

комуникативна фаза говора:

- | | |
|-------------------------------------|-----------------------|
| а) излагање говора или презентност: | б) повратна спрега: |
| 1. брзина говора | 1. одговори на питања |
| 2. ритам говора | 2. дискусија |
| 3. трајање говора | 3. полемика |
| 4. друштвено време | |

ГОВОРНИК

Говорник (беседник, оратор, ретор) творац је и најчешће казивач беседе пред одређеним аудиторијумом. Он је пошиљалац информације и у комуникацији користи глас. Са становишта реторике, његова битна својства су: физичка, интелектуална и морална.

Физичка својства говорника, тврдила је класична реторика, предуслов су успешног деловања беседе. Под њима се подразумевају глас, техника дисања и говорења, став и поглед, изглед и држање тела, гестови и мимика.

Глас. – Природа је човека обдарила гласом, који се формира као резултат урођених својстава (наликује гласу родитеља), начина живота, стечених оштећења или болести говорних органа, али делом и под утицајем људи које желимо да имитирамо. Глас је увек и резултат психе, етике и естетике, свести говорника, али и технике фонирања, то јест школовања гласа. Од унутрашњих фактора који битно доприносе јачини гласа, треба издвојити поставку гласа у односу на

Култура говора

садржину беседе. Другачије се говори, на пример, родољубива беседа од неког начуног, објективног говора. Поред тога, глас зависи и од личних својстава човека. Према гласу можемо препознати старост, пол, здравствено стање беседника. У глас су унете и неке социолошке особине говорника, као што су степен образовања, врста занимања, територијано порекло, припадност друштвеној групи.

За овај аспект говора бити су: боја и јачина гласа, тон и брзина говора, пауза. Јачина гласа зависи од спољашњих, али и од унутрашњих фактора. У спољашње факторе спадају простор у коме се реализује беседа, понашање слушалаца и намера беседника да нешто посебно истакне. Говорник подешава и јачину гласа – на пример, уколико аудиторијум галами, он несвесно појачава глас у намери да га надјача. Нека истраживања указују на однос између јаког и умереног гласа. Први може да значи: бес, пркос, немир, а други: одмор, забаву, пријатност, складан однос с аудиторијумом. Јачина гласа може битно да поремети комуникацију – и превише гласан и превише тих говор могу да онемогуће чујност. Снага гласа подешава се и у односу на говорни контекст – молитву, на пример, изговарамо тихо, а наређујемо гласно.

Брзина говорења пре свега је условљена садржајем беседе. Уколико она има више динамичких мотива, говорићемо брже и обрнуто – више статичних мотива намеће спорији говор. Техника дисања и говорења веома је битна за образовање и правилно изговарање гласова. Вештина говорника умногоме лежи у техници дисања. Она је условљена дужином и саставом реченице. Основно правило технике дисања гласи: за време беседе треба дисати мирно. Тако при сваком удисају уносимо у плућа што више ваздуха како бисмо имали што веће резерве за дужи и сложеније реченице. За технику дисања велики значај има пауза, посебно респираторна.

Став и поглед говорника имају велику важност јер захваљујући њима, говорник делује на аудиторијум. Они умногоме зависе од карактера говора. Другачији ће бити на пословном састанку и на политичком митингу. Увек је боље да говорник стоји јер тако боље прати реакцију саговорника. Он не треба да стоји круто, војнички, већ опуштено. Беседников поглед не треба да лута, већ да буде усмерен право на очи саговорника. Уколико се наступа пред већим аудиторијумом, начин гледања може с њим да успостави и специфичну комуникацију. Поглед и став тела треба да прате садржину излагања дајући подршку самој беседи. У том се смислу и став тела и поглед узајамно допуњују. Помоћу њих говорник испољава сигурност, или несигурност, што увек утиче на циљ – прихватање беседе. Сигурност говора, јасан став и поглед битно доприносе да говорник придобије саговорнике и убеди их своју идеју. Беседник може и погледом олати да једно говори, а друго мисли. Крити поглед, лутати очима, непримерено је, непријатно и опасно по говорника јер може битно да поремети све оно што излаже и за шта се залаже.

Изглед и држање тела битни су јер се на тај начин представља, остварује први утисак. Поред уредности и хигијене, као обавезних пратилаца овог аспекта беседе, може се скренути пажња и на утисак који жели да остави својим изгле-

дом – на пример неупадљивим држањем или ексцентричним наступом. Држање по правилу треба да буде мирно и сталожено и треба да поштује правила лепог понашања. Недопустиво је, на пример, да беседник држи руке у џеповима или да налегне на говорницу.

Гестови и мимика имају изузетну улогу у беседи јер као невербални елементи битно утичу на садржину и циљ говора будући да већ сами по себи преносе информацију и успостављају комуникацију. За говорника је од пресудне важности да их до краја контролише и да их усагласи са својим ставом и поруком. Говорник који током излагања не чини никакве покрете – уколико је то уопште могуће – не делује уверљиво. Он треба да савлада крутост и обамрлост, које ометају комуникацију, али мора и да се чува претеране гестикулације. Гест и мимика могу да поткрепе изговорену реч, да утемеље неки став. Ако је гест неприродан, неумесан, намештен, може да делује и супротно. Беседник, тако, треба да проучава и увежбава гест и мимику, али и да развија осећај за тренутак у коме су они потребни.

За гестикулацију су важни покрети и став руку. Њих ваља прилагодити темпу говора. Климањем главе говорник може да потврди свој став или да искаже неслагање. Лице је огледало расположења и осећања беседника. Израз лица често је несвестан и говорник не може увек да га контролише до краја, што може да допринесе успеху, односно неуспеху његовог наума. Уопштено говорећи, целокупно понашање беседника има веома важну улогу јер представља додатну сигнализацију, која се никада не може до краја изразити речима. Сама реч, ма колико убојита, остаје бледа и недоречена ако је не прати целовитост сигнализације, која обухвата невербална и дикцијска средства. Добар говорник увек ће имати на уму ту чињеницу и умеће да је употреби.

У духовна својства говорника спадају: интелигенција, меморија, образовање, имагинација и елоквенција. Интелигенција се дефинише као способност разумевања, учења, уочавања веза и односа међу појавама и чињеницама. Она је стога и један од предуслова говорништва како у погледу осмишљавања беседе, тако и у погледу прилагођавања аудиторијуму. По себи се разуме да ће интелигентнији човек дубље проникнути у феномен о коме жели да говори, као и да ће говор осмислити и повезати логички доследније него мање интелигентан човек. Самим тим и његов ће наступ бити бољи и успешнији. Меморија је способност памћења, а она је такође нужна добром говорнику, и то из два разлога. Он најпре мора да запамти сопствени говор. Класична реторика држала је до усмености, док модерна у том погледу није превише строга. Данас је дозвољен и подсетник, што стари, који су беседништво довели до савршенства, нису могли ни да замисле. Подсетник се, штавише, и препоручује. Добро памћење, затим, услов је и образовања, као још једне пожељне особине беседника. Што веће образовање, то је добра беседа извеснија. Оно не омогућује само понављање великог броја запамћених чињеница или општу културу, већ у великој мери доприноси и познавању језика, богатству речника и култури говора. Под образовање бисмо могли подвести и познавање струке, реторике, а као посебно непоходан услов успешног говора – и познавање материје којој је посвећена беседа.

Имагинација је, наравно, способност замишљања. Стручњаци кажу да добре беседе нема без метафоре, а метафоре нема без маштовитости. Сликавитост изражавања не доприноси само живости и занимљивости говора, већ омогућује и лакше поимање, брже разумевање и сигурније усвајање беседе. Елоквенција или речитост, јесте способност усменог излагања мисли. Под тиме се, свакако, не подразумева само она елементарна способност да их изговоримо, већ и умеће да их искажемо тако да делујемо на срце и разум аудиторијума. Најнужнији захтев, течна, јасна и гласна ариткулација, прате и додатни. То би били језичко и стилско обликовање говорне материје, сналажљивост, духовитост, смисао за импровизацију. Сви се ти услови удружују у прикладан избор речи, у повезивање реченица у мисоане целине, у добру композицију излагања, па свакако и у примену потребног функционалног стила и стилских фигура.

Поред физичких и духовних, за говорника су битна и морална својства. Одвајкада се саветовало – говори искрено и поштено да би деловао убедљиво. Стари су утврдили три практична циља беседе: да износи истину, да говори о добру и да пружи ужитак, тј. да постигне доживљај лепог. Однос говорника према истини и добру био је битан критеријум за одређивање да ли је говорништво корисно или не. Квинтилијан је највише истицао моралну обавезу говорника. По њему, само честити и добар човек може бити добар говорник, а истинито и праведно може говорити само човек који има знања и смелости да говори искрено и поштено.

Навођење одлика и примера води нас до чињенице које су људи били свесни од памтивека – говором можемо људе да наводимо на зло. Можемо да их придобијемо како бисмо извукли неку личну корист, да их обмањујемо. Манипулишући и беседништвом и аудиторијумом, злоупотрбљавајући и човека и реч, говорник неће остварити дугорочни успех. Несклад између речи и дела није само неморалан, већ и одличан начин да се изгуби поверење. Данашње време, свакако, негује друге вредности, па је и морал подвргнут том специјалном третману. Било како било, у условима масовне и медијске културе, говорник мора још више да ради на утиску који жели да остави. Теоретичари нашег времена пак неће пропустити прилику да укажу на једну древну нужност говорника – а то је љубав према аудиторијуму. Без истинске жеље, кажу они, да се равноправно разговара, да се и публика уважи као саговорник, нема ни дијалога.

својства говорника:

а) физичка својства:

- 1) глас (јачина, брзина)
- 2) техника дисања и говорења
- 3) став и поглед
- 4) изглед и држање тела
- 5) гестови и мимика

в) морална својства

б) интелектуална својства:

- 1) интелигенција
- 2) меморија
- 3) образовање
- 4) имагинација
- 5) елоквенција

ВЕЖБА: студент треба да састави беседу којом ће поздравити нову генерацију у вртићу и да је одржи на часу вежбања; изражајно говорити беседу Николаја Велимировића по избору.

ДОДАТАК

ОРГАНИЗАЦИЈА ВЕЋЕГ МОНОЛОГА

НАУЧНА АПАРАТУРА

Организација већег монолога. – Веће излагање (тј. монолог) за говорну реализацију (на пример предавање) или већи писани рад (нпр. домаћи дипломски рад) треба да буду организовано. Иако постоје специфичне разлике између усменог излагања и писаног текста, они ипак имају и заједничке особине. У оба случаја најпре формулишемо тему, а затим утврђујемо њен основни циљ. После тражимо информације о литератури. Ако о предмету немамо довољно јасну или потпуну представу, оријентације ради може да помогне и општа литература.

Може се говорити (писати) и на основу личног искуства и знања, што зависи од врсте теме и нивоа обраде. Било како било, неопходна су дужа размишљања о концепцији теме. Упутно је записати идеје јер се могу лако заборавити. Тако стварамо концепцију теме или општи план (замисао). Она намеће и облик (структуру) и стил (опис, наратив, расправа) већег излагања.

Потом долази фаза прикупљања и сређивања материјала. Грађа се скупља на основу општег плана. Може се чувати на листићима (фишама) или друкчије. Постоје приручници о техници научног рада и увек се могу консултовати. Прикупљене чињенице, изводе из литературе, забележене запажања, размишљања и аргументацију, као и све што може да послужи за обраду теме, распоређујемо према замисљеном развијању теме, то јест према фазама обраде (уводни, приступни део; разрада; завршни део). На крају долази коначно сређивање материјала у виду ширег плана обраде.

У тој фази водимо рачуна о три начела: а) начело јединства теме; б) начело прогресије; в) начело складности. а) Начело јединства теме заухтева да се држимо основне теме, да се од ње не удаљавамо и не уводимо друге. б) Начело прогресије односи се на постепено развијање теме и доказивање основне тезе. Није добро непрестано понављати исте тезе исте мисли. Тему треба осмислити и поједине њене елементе у потпуности обрадити у једном сегменту. Нема потребе после поново их обрађивати. в) Начело склада подразумева равномеран однос три целине монолошког излагања. Увод, свакако, не треба да буде већи од разраде. Пажњу, затим, треба обратити на важност чињеница па више простора посветити значајнијим, а мање другостепеним подацима.

У литератури се уместо израза тема могу срести термини хипотеза или претпоставка. У том случају говоримо о унапред постављеној тези, која се током разраде доказује и потврђује.

Научна апаратура. – Под научном апаратом подразумевају се они делови рада који прате сам текст, али нису његов део. То су понајпре фусноте и литература, уколико већ нема додатних делова: резимеа, апстракта, кључних речи, табела, статистика и слично. Фусноте су напомене које се у књигама налазе на дну стране, а у радовима који се предају наставнику или у штампу, оне су искуцане посебно, иза основног текста рада. Фусноте (напомене) обележавају се малим подигнутим бројем у дну стране, то јест после основног текста, а увек иза знака интерпункције, осим ако се не односе управо на реч пред сам знак интерпункције. Исти такав број треба да стоји и у самом тексту, уз појам или мисао на које се напомена односи. У напомену се наводи податак о цитату, који треба да се подудара с подацима о литератури. Фуснота може садржати и нека додатна објашњења о појму или мисли, уколико та додатна објашњења сматрате важним, а превазилазе саму тему. Она могу да садрже и неки ваш став по том питању, неслагање с цитираном литературом, као и упућивање на неки део текста, или неку другу напомену, где се дотични појам такође објашњава. Фусноте садрже и неке формулне изразе у пуном облику или као скраћенице: наведено дело, исто, видети стр. (нпр. 15), или фусноту (нпр. 15). Ти изрази могу бити и на латинском, али општа је препорука да ипак буду на српском језику.

Литература је библиографски списак наведених дела којима сте се служили током израде рада. У обимнијим радовима она се може различито организовати, али за ваше потребе довољно је изабрати један од два принципа – азбучни или хронолошки. Онда ћете навести све књиге и текстове које сте користили, укључујући и књижевна дела из саме теме. Делови тог списка зову се библиографске јединице и оне се морају пропратити подацима. Предложићемо стандард Матице српске, који се примењује за израду *Лексикона српских писаца*.

Стандард Матице Српске. –

Димитријевић Радмило, *Основи теорије писмености*, „Вук Караџић“, Београд, 1969.

Митхал Шапић, *Како настаје научно дјело*, Свјетлост, Сарајево, 1988, стр. 1.

Дакле: Име и презиме аутора, наслов дела курзивом, издавач, место, година и, ако треба, и број стране. Издавач се пише под наводницима само уколико га чини име неке чиности („Вук Караџић“).

Ако наводите рад штампан у часопису или зборнику, библиографска јединица треба да графички разликује наслов текста од наслова часописа, односно зборника, и да садржи и следеће податке:

Милосав Тешић, „Тарпош“, *Повеља*, год. 36, бр. 2, Краљево, 2006, стр. 5–7.

Светозар Кољевић, „Поезија од обадва света“, *Мирослав Максимовић, Песник*, Народна библиотека „Стефан Првовенчани“, Краљево, 2006, стр. 11–19.

У првом случају наведен је часопис, а у другом зборник. Принцип је сличан: име и презиме аутора, наслов текста под наводницима, а назив издања курзивом, издавач, место, година, број стране по потреби.

Уколико се наводи текст из часописа, неопходно је дати следеће податке: наслов часописа, годиште, број, место, година, страна по потреби. Уколико наводите текст из новина, довољно је дати место и датум.

Страну коју цитирамо или на коју упућујемо наводимо у фусноти, али не и у литератури. У литератури се наводи број страна целог текста (из часописа / зборника).

Литература на страном језику наводи се с оригиналним библиографским подацима: William Butler Yeats, „The Message of the Folk-Lorist“ (1893), *Un-collected Prose by W. B. Yeats*, I, ed- John P. Frayne, London, 1970, p. 284.

Приликом састављања списка литературе прво се може писати презиме па онда име, али и обрнуто. Редослед јединица је или азбучни или хронолошки. Битно је, као и у свему другом, обратити један принцип и доследно га спровести кроз целу научну апаратуру рада.

Неки стандарди захтевају да библиографска јединица обухвати и писмо којим је књига штампана, што се ставља иза године у скраћеном облику – ћир. или лат., или се пак цела напише тим писмом. Неки стандарди захтевају да се наведе и елиција у којој је књига штампана и име приређивача или уредника.

Разлика између библиографских јединица у списку литературе и фуснотама јесте у томе што фусноте морају садржати и податак о броју стране с које се цитира. Подаци из зборника и часописа морају садржати број стране и у фусноти и у списку литературе, с тим што је у потоњем обухваћен број страна целог текста.

Није битно који ћете стандард применити. Битно је да га спроведете доследно и у фуснотама и кроз цео списак литературе. Доследно поштовање стандарда незаобилазна је конвенција једног оваквог рада. Прецизност у термину и прецизност у податку основа је сваког научног рада. Његов је узус и да научна апаратура буде пре свега тачна. На пропусте у њој наука врло лоше гледа. Добро је да фусноте и литературу још једном пажљиво прегледате и исправите евентуалне грешке. Може вам се десити да откуцате на пример Бољевић а не Кољевић.

Кад све завршите, треба да саставите садржај. Он се може ставити на почетак или на крај рада. Треба, затим, искуцати још једну страну са следећим подацима о одбрани:

Ментор (у врху стране)

Чланови комисије

- 1.
- 2.
- 3.

Датум одбране

Оцена писаног рада (оставити највише простора)

Оцена усмене одбране

Бројчана оцена рада и одбране.

Не треба ни да вам кажемо да откуцани текст рада још једном пажљиво прочитате и исправите свентуалне граматичке и словне грешке. Ако грешака има пуно, то јест ако исправки на папиру има пуно, добро је унети их и текст још једном одштампати, па поново прегледати.

Насловна страна треба да садржи назив школе, име кандидата, наслов рада, намену текста, датум и место предаје. Може се додати и име ментора.

Виша школа за образовање васпитача Пирот
Мира Мирић
Архаична лексика у поезији Момчила Настасијевића
Дипломски рад из Културе говора
Јуни, 2006, Пирот.

АКЦЕНТОВАНИ ТЕКСТОВИ

СЕЛА

Једна сѐла из далѐка сѐла
прев́алила нѐколико сѐла̑,
па љмбрна поред вѐдѐ сѐла.

Облик сѐло има у множини дублете: сѐла и сѐла (ген. сѐла̑ и сѐла̑). Јавља се и акценат љмбрна.

КОСА

На планѝни кѐса,
стра́на јој је кѐса;
ту је на́ша Кѐса
чу́ла јѐдног кѐса.

Облик кѐса јавља се као апсолутни хомоним с три значења: влас, оруђе и стрмина. Облик коса има дублет кѐса (а чује се и кѐса).

СЕДИ

Пред кљ́ном дѐда сѐдѝ,
а љнуче га глѐдѝ:
„Штѐ твѐја кѐса сѐдѝ?“
Тад рѐче дѐка сѐдѝ:
„Објасни́ћу ти – сѐди!“

Акценат се по правилу преноси у примеру прѐд кућѐм, али не мора, нарочито у јампском стиху (као што су ови редови). Прилог тад има акценат, али је овде атониран да би се испоштовао образац јамба.

СЕДЕ

Сва́ког да́на љнук сѐдѐ (сѐднѐ)
поред свѐје ба́кѐ сѐдѐ;
и док та́ко ле́по сѐдѐ,
љнук ма́ли слљ́ша ба́јке
од ба́кице свѐје сѐдѐ.

Облик сѐдѐ употребљен је као дублет 3. л. јединице презента глагола сести (сѐдне). Облик сѐдѐ је-сте неодређени придевски вид; облик сѐдѐ јесте одређени придевски вид. Облик ба́кица у говори-ма има још два акцента (ба́кица, ба́кица).

ПАРА

Изнад гра́да ле́бдѝ гу́ста па́ра;
па́рком љдљ́ два-три́ мла́да па́ра;
испод клљ́пѐ љзгубљена па́ра,
на клљ́пи је љрезана па́ра.

Облик па́ра значи урез у дасци или дрвету; у неким говорима и водсна пара и новчана јединица изговарају се с краткоузлазним – па́ра, а у другима с краткосилазним акцентом – па́ра. Облик {3. л. мн. презента} има дублет. Облик три́ атониран је у корист обика два̑. Двосложни предлози из-

над и испод могу се изговорити и с акцентима (йзнад – йспод). Према неодређеном виду густа стајао би одређени вид у примеру днā густā пāра.

ВОДА

С пōложāја нāшег вōда
гледāм како блйстā вōда;
дōмалопрē један вōјник
поред вōдē кōња вōда,
а сālā га пўтем вōдā.

Ретки су говори у којима се чува осећање за аорист од несвршених глагола (ја вōдах, ти вōда, ми вōдасмо).

СРПСКЕ НАРОДНЕ ЗАГОНЕТКЕ

Јā изйћōх на срēбрно гўвно, и ўдарих у злātне свйрале, свāк ме чў, а нйко ме нē вйђе. (ветар)

Једна гўја преко бијела свйјета. (муња)

Два стўпца у нēбо ўдарајў. (очи)

– и ў небо

Прўжих злātну жйцу преко бēлог свēта, па је савих у ўрахову лўску.

(очни вид)

Гōрōм йлē гōрōм разгōвāрā;

вōдом йлē вōду разговāрā. (глас)

– и йде

Јā ўзмēm гвōзден кљўч,

те дтвoрйм зēлен грāд,

па йшћерāм црнā гōведа. (лубеница)

Сједй Мāра надно грāда, пўштила кōсе доврх грāда. (ватра и дим)

Насред кўћē змāјево гнијēздо. (огањ)

– и змāјево

Скōчй срна иза трна, ћē се свйла, ту и ўмрлā. (варница)

Змйји дoгaњ наврх глāве гōрй

а пāпа је у рēп лўбй. (лула)

– и ў рēп

Црй пāс о нēбу вйсй. (бакрач)

– и дō небу

Сāв свйјет пōмрије, а један стāрчић са кōштаном свйрaлицом зāсвйрā и цйно свйјет ожйвје.

(петао)

Одох на глāви у Цāригрāд. (клинци у коњском копиту)

Тāњйр до тaњйра чак до Вaрaдйна. (траг коњски)

Пўстих ѓвце, помўзох кōшару. (челе и кошница)

О кљйну вйсй, о злў мйслй. (пушка)

– и дō клину, дō злу

Дрвeнā кўчка у пōтоку лāјē. (пратљача)

Мртвй жйвōга нōсй преко непōчин-пōља. (барка)

Бōжјē сaздāње, лўдско створēње, змйја дōседлāна. (мост)

Дāњу клāња, а нōћу звйјēзде брōјй. (ћерам)

ЛИТЕРАТУРА

- Аристотел, *Реторика*, Независна издања, Београд, 1987.
- Ранко Бугарски, *Увод у општу лингвистику*, Чигоја нтамна – XX век, Београд, 2003.
- Др Смиљка Васић, *Вештина говорења*, Педагошка академија за образовање учитеља, Београд, 1991.
- Рене Велек – Остин Ворен, *Теорија књижевности*, Нолит, Београд, 1985.
- Виктор Виноградов, *Стилистика и поетика*, Завод за издавање уџбеника, Сарајево, 1971.
- Пјер Гиро, *Стилистика*, „Весели Маслеша“, Сарајево, 1964.
- Даринка Гортан-Премк, *Полисемија и организација лексичких система у српском језику*, Завод за уџбенике и наставна средства, 2004.
- Милорад Дешић, *Српски акценат с лакоћом*, Завод за уџбенике и наставна средства (аудитивни приручник)
- Рајна Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2007.
- Бранивој Ђорђевић, *Елементи српскохрватске дијекте*, Универзитет уметности, Београд, 1987.
- Умберто Еко, *Култура и информација*, Нолит, Београд, 1975.
- Естетика и теорија информације*, Просвета, Београд, 1977.
- Др Радомир Животић, *Реторика и поетика*, Београд, 1996.
- Роман Јакобсон, *Лингвистика и поетика*, Нолит, Београд, 1966.
- Роман Јакобсон, *Огледи из поетике*, Просвета, Београд, 1978.
- Волфганг Кајзер, *Језичко уметничко дело*, Српска књижевна задруга, Београд 1973
- Душка Клоковац, *Метафоре у мишљењу и језику*, Библиотека XX век, Књижара Круг, Београд, 2004
- Јелена Косановић, *Култура говора с реториком*, Учитељски факултет, Сомбор, 2002.
- Дејвид Кристал, *Енциклопедијски речник модерне лингвистике*, Нолит, Београд, 1988.
- Живан Лукић – Мирјана Марковић, *Култура говора*, Интелекта, Ваљско, 2003.
- Бранко Милетић, *Основи фонетике српског језика*, Знание, Београд, 1952.
- Јан Мукаржовски, „Поетско именовање и естетичка функција језика“, *Трећи програм Радио Београда*, лето, 1973, Београд, 1973, стр. 173–180.
- Обрад Недовић, *Култура говора*, Уметничка академија, Београд, 1973.
- Бранислав Нушић, *Реторика*, Јеж, Београд, 1966.
- Сретен Петровић, *Реторика*, Савремена администрација, Београд, 1995.
- Асим Пецо, *Основи акцентологије српскохрватског акцената*, Научна књига, Београд, 1991.
- Правосно српског језика, Матица српска, Нови Сад, 1994.
- Речник књижевних термина, Нолит, Београд, 1986.
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ
- Речник српскохрватског књижевног језика Матице српске
- Др Жарко Ружић, *Основи културе говора*, Привредно финансијски водич, Београд, 1981.
- Рикард Симеон, *Енциклопедијски речник лингвистичких назива*, Матица хрватска, Загреб, 1969.
- Фердинанд де Сосур, *Општа лингвистика*, Нолит, Београд, 1969.
- Добривоје Станојевић, *Реторика „Златног руна“*, Мали Немо, Панчево, 2001.
- Добривоје Станојевић, *Стилистика „Златног руна“*, Мали Немо, Панчево, 2002.
- Живојин Станојчић – Љубомир Поповић – Стеван Мишић, *Савремени српскохрватски језик и култура изражавања I и II*, Завод за уџбенике и наставна средства – Завод за издавање уџбеника, Београд – Нови Сад, 1999.
- Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, Научна књига, Београд, 1964. и 1969.
- Љубомир Тадић, *Реторика: увод у беседништво*, „Фидип Вилнић“, Београд, 1995.
- Бранко Тошовић, *Функционални синоними*, Свјетлост Сарајево, 1988
- Владимир Цветановић, *Основе културе говора и реторике*, Војноиздавачки завод, Београд, 2001.
- Данко Шипка, *Основи лексикологије и сродних дисциплина*, Матица српска, Нови Сад, 1995.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

81'27(075.8)

81'38(075.8)

ПОТИЋ, Душица

Култура говора - Душица Потих. - Пирот : Висока школа
струковних студија за образовање васпитача Пирот, 2007
(Пирот, Цицери). - 256 стр. ; 24 см.

Тираж 300. - Библиографија: стр. 256.

ISBN 978-86-83729-09-8

а) Језик - Култура говора - Приручници б) Стилистика

COBISS.SR-ID 143246348